

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР
FILIALE GEORGIENNE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE L'URSS

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ ო ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

IV 2

ტფილისი

1 9 3 8

FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

IV 2

ÉDITION DE LA FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

Tbilissi

1938

Тбилиси

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მათემატიკური კულტურის ინსტიტუტის

მ თ ა მ გ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

IV 2

P-8521



დაიბეჭდა სსიპ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განვარტვლებით
თაემჯდომარე პროფ. ნ. მუსხელიშვილი

რედაქტორი პროფ. სიმონ ჯანაშია

ზ ი ნ ს ა რ ს ი

1. იასე ცინცაძე, ცნობები რუსეთის შესახებ ქართულ წყაროებში და საქართველოს შესახებ რუსულ წყაროებში XI, XII, XIII სს.	73—100
2. გ. როგავა, ქვემოადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის	101—114
3. თ. გონიაშვილი, დიალექტიზმებისათვის ჰადიშის ძეგლში	115—158
4. ს. ჯანაშია, ს. კაკაბაძის ერთი „ლაშქრობის“ გამო	159—186

СО Д Е Р Ж А Н И Е

1. Ясэ Цинцадзе, Известия о Руси в грузинских источниках и о Грузии в русских источниках XI, XII, XIII вв.	73—100
2. Георгий Рогавя, К вопросу о склонении в нижне-адыгейском языке	101—114
3. Тинатин Гониашвили, О диалектизмах в Адишском памятнике	115—162
4. С. Н. Джанашия, По поводу одного «похода» С. Н. Кაკабაძე	163—186

TABLE DES MATIÈRES

1. Y. Tsinnitsadze (I. Cincage), Renseignements sur la Russie dans les sources géorgiennes et sur la Géorgie dans les sources russes du XI, XII et XIII siècles	73—100
2. G. Rogava, A propos de la déclinaison dans la langue basse-adyghéenne	101—114
3. Th. Goniashvili (T. Goniašvili), Sur les dialectismes dans le monument d'Adichi	115—162
4. S. Djanashia (S. Ėanashia), A propos d'un «raid» de S. Kakabadze	163—186

**ცნობები რუსეთის შემსახე ქართულ წყაროებში
და საქართველოს შემსახე რუსულ წყაროებში
XI, XII, XIII სს.**

ძველი რუსული და ქართული ძეგლები მეტის-მეტ სიძუნწეს იჩენენ საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ ცნობების მოწოდებაში. ეს გარემოება შეიძლება იმითაც აიხსნებოდეს, რომ XI-XII-XIII საუკუნეებში რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა ისე თვალსაჩინო არ იყო, რომ იმდროინდელ რუსულ-ქართულ მატრიანებში აღბეჭდილიყო. მაგრამ ხშირად ცნობების სიმცირე ანდა სრულიად არ არსებობა არ ნიშნავს, რომ ესა თუ ის ისტორიული მოვლენა არ არსებობდა. არ ნიშნავს იმითომ, რომ ძველი მემატრიანე, ან სხვა სახის თხზულების ავტორი, არ ითვალისწინებდა, და არც შეეძლო გაეთვალისწინებინა, მის შემდეგ მცხოვრები, მაგ., დღევანდელი, მოქალაქის მოთხოვნილებანი და ინტერესი წარსულ ცხოვრების პროცესზე, და ამის მიხედვით თავისი თხზულება მისი დროის პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიურ პროცესების დაწვრილებითი აღწერა ეანდერძებინა მე-20 საუკუნის ისტორიკოსისათვის. აქ მხედველობაში მისაღებია ძველი ისტორიკოსის შეხედულებანი, მისი სოფლმხედველობა, იგი დაწვრილებით ჩერდება იმ საკითხებზე, რაც მას მნიშვნელოვნად მიაჩნია. არის ისეთი გარემოებაც, როცა საყვედური არ გვმართებს ძველი ისტორიკოსის მიმართ—მან ცნობები შეიტანა თავის თხზულებაში, მაგრამ ამ თხზულებებმა ჩვენამდე ვერ მოადღწია, დაიღუპა, ანდა ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არ არის. რა ცნობები გავვაჩნია ჩვენ დღეს-დღეობით ძველი რუსეთისა და საქართველოს ურთიერთობის შესახებ, და რა დასკვნის გამოტანა შეიძლება არსებულ ცნობებიდან? აი, ის საკითხები, რომელთა განხილვას მიზნად ისახავს წინამდებარე ნაშრომი.

ქართულ ძეგლებში ცნება „რუსი“ და „ვარიაგი“ ანუ „ვარანგი“ XI საუკუნეზე ადრე არ გვხვდება¹. ეს ტერმინები გარკვეულ ისტორიულ ამბებთან დაკავშირებით ნახსენები აქვს „მატიანე ქართლისაის“ უცნობ ავტორს და სუმბატ დავითის-ძეს თავის თხზულებაში „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“... ორივე თხზულების ავტორები XI საუკუნის შუა წლებში ცხოვრობდნენ².

¹ საჭიროდ მიგვაჩნია აქვე აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ მხედველობაში გვაქვს უკვე ცნობილი აღწერილი და გამოცემული ძველი ქართული ძეგლები.

² ივ. ჯავახიშვილი, „ისტორიის მიზანი, წყაროები...“ 1916 წ. გვ. 135, 145.

სუმბატ დავითის-ძე „რუს“-ს იხსენიებს გიორგი I ამბების აღწერის დროს. სახელდობრ, იქ, სადაც მას ლაპარაკი აქვს ბიზანტიის კეისრის ბასილისა და გიორგი I ქართველთა მეფეს შორის ატეხილ ომის მსვლელობის შესახებ, რომელსაც, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, ადგელი უნდა ჰქონოდა 1021—1022 წლებს შორის. სუმბატი წერს: „მასვე ჟამსა იძლიენეს და მეოტ ექმნეს სპანი გიორგისნი რომელნი იგი პირველ მივიდეს და გამოვიდეს მიერ კერძო ტალმანი მეფისანი რუსნი და არა განერა ერთიცა პირველ მოსრულთა მათ თვინიერ მცირეთასა“¹. აქ მაშასადამე ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ქართველი მეფის წინა რაზმების დამარცხებაში მონაწილეობა მიუღიათ რუსებს, რომელნიც ბიზანტიელ კეისრის ბასილის ლაშქრის შემადგენლობაში ყოფილან. ისტორიკოს სუმბატის მიერ ყოველგვარ განმარტების გარეშე ტერმინ „რუსი“-ს აღნიშვნა გვაფიქრებინებს, რომ XI საუკუნის ქართველისათვის რუსი გარკვეული ეთნიკური ცნება იყო და პირველად, ალბათ, ბიზანტიელთა ლაშქრის მეშვეობით არ უნდა გაეცნოთ. XI საუკუნეზე ადრე უნდა სცოდნოდეთ „რუსი“, ადვილად შესაძლებელია იმავე ბიზანტიის გზით, სადაც ქართველები ხშირი სტუმრები იყვნენ, ხოლო რუსები ბიზანტიის არასასიამოვნო მეზობლები იყვნენ და IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული ბიზანტიელებს არა ერთი და ორი მწარე დღეები განცდევინეს, განსაკუთრებით X საუკუნეში. იყო შესაძლებლობა ბიზანტიელების გარეშე გასცნობოდნენ ქართველები იმდროინდელ რუს-ვარანგებს, შავი ზღვის საშუალებით. როგორც ცნობილია X საუკუნისათვის კიევის სახელმწიფოს რუს-ვარანგები შავ ზღვას, განსაკუთრებით მის ჩრდილო ნაპირებს, დაუფლებული იყვნენ და სავაჭრო ურთიერთობას ეწეოდნენ ამ ზღვით ბიზანტიისაკენ. ე. წ. ტმუტარაკანის რუსთა სამთავრო, რომელიც თანამედროვე მდინარე ყუბანის ქვემო ნაპირებთან მდებარეობდა, არ შეიძლება მის სამხრეთით მდებარე საქართველოს სანაპიროებს არ გასცნობოდა, იმდენად მაინც, რომ მათი ეთნიკური სახელწოდება ცნობილი არ გაეხადა ქართველებისათვის. ასეთი შესაძლებლობა არის, მაგრამ ისტორიული ცნობებით ამის დადასტურება, ჯერ-ჯერობით, არ შეგვიძლია, მატყანეებმა ცნობები არ შემოგვინახეს. არის მესამე გზაც, საიდანაც რუსი ვარანგი XI საუკუნეზე ადრე უნდა გაეცნო ქართველს, მაგრამ ისევე პრობლემატური, როგორც ზემოთ აღნიშნული; ისტორიული ცნობებით არც მისი დადასტურება შეიძლება. ეს გზა არის საქართველოს ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის გადასავალები. კავკასიონს იქით. მცხოვრებ ოსებსა, ქაშაგებს და ხაზარებთან ქართველებს ხანგრძლივი ურთიერთობა ჰქონდათ, სამისო ცნობები შემონახულია ქართულ ძეგლებში. ხოლო ოსებისა და ხაზარების საქმეობთან რუსთა სამთავროებს მწვავე შეხლა-შემოხლა ჰქონდათ და, საფიქრებელია, ამ გზითაც იყო შესაძლებლობა საქართველოში, ოს-ხაზართა მეშვეობით, რუს ვარანგთა არსებობის შესახებ ცნობები გავრცელებულიყო. საფიქრებელია აგრეთვე არაბთა ბატონობის და მათი კულტურული ზეგავლენის შედეგად რუს-ვარანგთა შესახებ ცნობები საქართველოში გავრცელებულიყო XI საუკუნეზე ადრე. როგორც ცნობილია, არაბი გეოგრაფები საკმაოდ გავწე-

¹ ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. 1906 წ. გვ. 357.

დიან ცნობებს IX—X საუკუნეებში რუსებისა, ვარანგებისა და სლავების შესახებ, ხოლო არაბთა ბატონობა ა.—კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში საქმად ცნობილი ფაქტია. დასასრულ სომეხთა X ს. ისტორიკოსის მოსე კალანკატუელის ცნობა იმის შესახებ, რომ ჩრდილოეთიდან უცხო და ველური ხალხი „რუსუნი“ გრიგალისებურად წამოვიდნენ კასპიის ზღვის მხრით, საქართველოს მეზობელი ალბანეთის მთავარი ქალაქი ბარდავი დაიპყრეს, 6 თვის განმავლობაში იქ იყვნენ და მასლობელ მხარეებს ძარცვავდნენ¹, საქმად საბუთია იმისათვის, რომ ჩვენ მეტის გაბედულებით დავასკვნათ: თუ უფრო ადრე არა X საუკუნის პირველი ნახევრის მიჯნაზე რუსნი, როგორც ხალხი, ცნობილი იყვნენ ჩვენში. ა. იაკუბოვსკის მიერ გამოქვეყნებულ წერილიდან ნათლად ჩანს, რომ რუსები კავკასიონს აქეთ კასპიის ზღვით მტკვარზე ამოყოლით ალბანეთს 943/4 წელსაც შემოსევან და ბარდავი საშინლად აუოხრებიათ. არაბ ისტორიკოსთა ცნობებზე დაყრდნობით იაკუბოვსკი ფიქრობს, რომ რუსების პირველ შემოსევას ალბანეთში, რომელიც 913 წელს უნდა მომხდარიყო, დაზვერვითი ხასიათი უნდა ჰქონოდა. პირველი შემოსევა აღწერილი ჰქონია მასკედის. მეორე შემოსევის შესახებ ცნობებს იბნ მისკავეიძი გვაწვდის. მოსე კალანკატუელის ცნობა, ამ მეორე შემოსევას აღვწერს². ბარდავში მოსულ რუსების სისასტიკესა და ვაჟაკობას დიდის ამბით აღგვიწერენ იმდროინდელი ზემოთაღნიშნული ისტორიკოსები. რუსები მოულოდნელად მათ შორის გავრცელებულ ეპიდემიას გაუქცევია ბარდავიდან, თორემ მათთან შებრძოლებას ვერავინ ბედავდა. შაჰმადიანი ისტორიკოსი წუხს კიდევ—დაუსჯელად წავიდნენ დიდის ნადავლითო. იბნ მისკავეიძის ერთ ადგილას თავის თხზულებაში აღნიშნული აქვს: „იმის შემდეგ, როცა რუსები წავიდნენ, მუსლიმანებმა შეაწუხეს დარჩენილი მათი საფლავები და ამოიღეს იქიდან მათი ხმლები, რომელთაც დიდი მოწონება აქვს დღესაც, სიმახვილისა და უკეთესი ხარისხის გამო“-ო³. ლაშქრის გმირული ბრძოლებისა და მნიშვნელოვანი იარაღის ამბები ყოველთვის ელვის სისწრაფით ვრცელდებოდა ძველ დროს და ალბანეთის მეზობელ ქართველებში, ცხადია, რუსთა ბარდავზე თავდასხმის ამბავი აუცილებლად ცნობილი უნდა გამხდარიყო.

ყველა ზემოთაღნიშნულის შემდეგ ჩვენ შეგვიძლია ასეთი დასკვნა გამოვიტანოთ: XI საუკუნის პირველ მეოთხედში ქართველები უშუალოდ შეხვდნენ რუსებს ბიზანტიელთა ლაშქრის წინააღმდეგ ბრძოლაში, და ცნობა ამ ბრძოლის შესახებ წარმოადგენს უძველეს ისტორიულ ფაქტს ქართველების მიერ რუსთა, როგორც ხალხის, გაცნობისას, მაგრამ კმავე დროს საფიქრებელი ხდება, რომ ქართველები რუსებს XI საუკუნეზე ადრე იცნობდნენ.

¹ История Агван Моисея Каганкатвани, писателя X века. Памятников тарагманн лომხორდან, გვ. 275-276. სომხურ ცნობაზე მივყვითო პროფ. დ. მ. ელ. ი. კ. ს. ე. თ. გ. მ. ა. ოს. თვისაც აქვე მადლობას ვუცხადებთ.

² А. Якубовский, Ибн Мискавейх о походе Русов в Берда в 332 г.—943/4 гг. Византийский Временник, 1926 г.

³ იქვე, გვ. 69. ვთარგმნით იაკუბოვსკის მიერ შესრულებულ რუსულ დაზგვანიდან.

XI საუკუნის მეორე ქართულ ძეგლში, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, „მატიანე ქართლისაჲ“-ში აღწერილია საინტერესო ფაქტი ქართველთა და ვარანგთა ურთიერთობის ისტორიისათვის. მათიანის ცნობა შეეხება ბაგრატ IV მეფობის ხანას; როგორც ცნობილია, ბაგრატ IV-ს კლდე-ქარის მფლობელი დიდი ფეოდალი ლიპარიტი მოსვენებას არ აძლევდა, და არა ერთგზის ბაგრატის მეფობა უკიდურეს მდგომარეობამდე მიიყვანა. მეფე-ფეოდალს შორის ატეხილ ერთ-ერთ ომის აღწერის დროს შემატიანე შემდეგს ცნობას გვაწვდის: „მოვიდეს ვარანგი სამათასი კაცი და დააყენა ბაშს გარდმოიტანა შვიდასი კაცი და მოვიდა ბაგრატ შიდა ლაშქრითა და ამით ვარანგითა მესხნი ვერლარა მოილოდინნეს მოვიდეს და შეიბნეს თავსა სასირეთისა ქალისასა გაიქცა შიდა ლაშქარი და ომსა ამასვე კულა შეიპყრეს აბუსერი და სხუანიცა დიდებულნი მისთანა ვერლარა უძღეს ბრძოლა ვარანგთა“¹...

როგორც ვხედავთ, სასტრატეგის ქალის თავს მომხდარ ბრძოლაში 1046-47 წლებს შორის ბაგრატ IV-ს მოუშველებია ვარანგთა რაზმი და შებრძოლები ლიპარიტს; გამარჯვება ლიპარიტს დარჩენია. აქ ჩვენთვის საინტერესოა იმ ფაქტის აღნიშვნა, რომ ვარანგთა რაზმი XI საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველთა მეფეს მოუშველებია. ძეგლიდან არ ჩანს, საიდან მოიყვანა ბაგრატ IV ეს რაზმი, იქ აღნიშნულია მხოლოდ— „მოვიდა“-ო, აღნიშნულია აგრეთვე, ბაშს დააყენაო. თუ აქ ტექსტში რაიმე დამახინჯებას არა აქვს ადგილი, „ბაშა“ შეიძლება იგივე სოფელი იყოს, რომელიც დასავლეთ საქართველოში, ქუთაისის მახლობლად, არის ცნობილი. ვარანგთა მოსვლა რომ კავკასიონზე გადმოვსვლთ მომხდარიყო, მაშინ შემატიანეს უნდა ეთქვა: „გარდამოვიდეს“. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რაკი დასავლეთ საქართველოში მოვიდნენ და კავკასიონი არ გადმოულახავთ, ან შავი ზღვით მოადგნენ საქართველოს ნაპირებს ანდა სამხრეთიდან, ბიზანტიის სამფლობელოდან, შემოვიდნენ ბაგრატ IV სამფლობელოში. ვარანგთა ეს რაზმი ბედის მაძიებელი, მოხეტიალე, შემთხვევით დასავლეთ საქართველოში მოსული, რაზმი არ უნდა იყვეს, იგი საგანგებოდ გამოწვეული ანუ დაქირავებული რაზმი უნდა იყვეს. ლიპარიტის მიერ საბერძნეთიდან ბაგრატ IV-ის ძმის დემეტრეს გადმოყვანამ კიდევ უფრო გააუარესა ბაგრატ IV-ის მდგომარეობა. მეფის ძმის მოსვლამ „განხეთქნა ამისა მეფობისა კაცნი: რომელნიმე წაუდგინა დემეტრეს და რომელნიმე დარჩეს ბაგრატის ერთგულებასა შინა“². ბაგრატ IV-ის პოლიტიკას არ უჭერდნენ მხარს ფეოდალები და ასეთს შინათაშლის პირობებში, როცა ცენტრალურ ხელისუფლების დასაყრდენი ძალები ამ ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ბანაკში გარბიან, ერთად ერთი გამოსავალი უცხო დაქირავებულ ჯარზე დაყრდნობაა. ამის მაგალითი ფეოდალურ ეპოქაში არა ერთია ცნობილი. ბაგრატ IV-საც უცხო რაზმების დაქირავებისათვის მიუმაართავს. როგორც ჩანს, მას ვარანგთა დაქირავება მოუხერხებია. არაფრის თქმა არ შეგვიძლია, საიდან გამონახა, რომელ სამთავროში დაქირავა ბაგრატ IV-მ ვარანგნი. ვარანგთა და რუსთა რაზმების დაქირავებას ბიზანტიელებიც მიმარ-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ. 1906 წ. გვ. 263.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველთა ისტ. ნ. II, გვ. 439.

თავდნენ და, შესაძლებელია, ქართველთა მეფეს ბიზანტიიდან გადმოებრივინა ერთ-ერთი რაზმი საქართველოში. ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის შემდეგ ჩვენ გარკვევით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XI საუკუნეში, მის პირველ ნახევარში, ქართველებმა არა მარტო იცოდნენ რუს-ვარანგთა არსებობა, არამედ გარკვეული, უშუალო შეხვედრა ჰქონდათ მასთან. შეხვედრის ან ურთიერთობის სივრცე, არსებული მასალების მიხედვით, ჩვენ მხოლოდ ზემოთ აღწერილი სამხედრო საქმეებით შეგვიძლია განვსაზღვროთ.

XI საუკუნის ქართულ ძეგლებში სხვა ცნობები არ მოიპოვება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთ ძეგლს, რომელიც XI საუკუნეში არის შედგენილი, მაგრამ შიგ შემდეგი ხანის ცნობებიც არის შეტანილი, და იქ ერთი საექვო ხასიათის ცნობა დატული ცნება „რუს“-ის შესახებ. ჩვენ აქ ამ ცნობაზე არ შეეჩერდებოდით, მაგრამ რადგანაც ზოგიერთ მკვლევარს ამ საექვო ხასიათის ცნობაზე დამყარებით გაბედული დებულებები აქვს წამოყენებული, საჭიროდ მიგვაჩნია აქ რამდენიმე სტრიქონი დავუთმოთ ამ ძეგლს და მასში დატულ საექვო ცნობას. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ათონის ქართველთა მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი, ეს ხელთნაწერი ამჟამად საქართველოს მუზეუმშია დატული. 1901 წელს ხელთნაწერი სათანადო შენიშვნებით გამოცემული აქვს ისტორიკოსს მოსე ჯანაშვილს.

ამ ხელთნაწერში, სხვა თხზულებებს შორის, ჩაკერებულია ალაპების ნუსხა. ამ ალაპთა შორის ეპ. კირიონის ყურადღება მე-47 ალაპში მიიპყრო. აქ აღნიშნულია: „თუესა იანვარსა კზ, ალაპი (არს) იე რუსყოფილისა: მოსცნა ეკლესიასა წიგნნი. აღესრულებოდინ ყოვლითა გულსმოდგინებითა, ვითარცა სხვათა შემომწირველთაჲ სწერია ძალისაებრ. წიგნნი ზუთნი არიან იოანე რუსყოფილისა მოცემულნი: სადღესასწაველონი ორნი, დიონოსი ერთი, ლავსაიკონი ერთი და თეოდორიტე ერთი და ვინცა ამას ეკლესიასა გამოაჭუს ერთიცა, ღმერთსა მან მისცეს პასუხი“¹.

აქ, როგორც ვხედავთ, იოანე რუსყოფილს ქართველთა ათონის მონასტრისათვის შეუწირავს წიგნები და ამის სამაგიეროდ მონასტერს ალაპი განუწესებია. ეპ. კირიონი აქ ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ იოანე „რუსყოფილად“ არის მოხსენებული. კირიონის აზრით „რუსყოფილი“ ნიშნავს იმას რომ იოანე რუსი იყო, დატოვა რუსობა და გაქართველდა: „Русские в Иверском монастыре на Афоне на всю жизнь оставались и даже приобщались к грузинской национальности, на что указывает выражение «русскопчли» (бывший русский ?)“.

აქედან შემდეგ კირიონს დასკვნები გამოჰყავს, რომ რუსები ძველად გასაწნათლებლად ათონის ქართველთა მონასტერში მიდიოდნენ, და ქართულ იმდროინდელ კულტურულ ზეგავლენას ეძებს რუსულ სალიტერატურო ძეგლებში. რა თქმა უნდა, მარტო ამ ცნობას არ ემყარება თავის დასკვნებში კირიონი, მაგრამ ერთ-ერთ საბუთად გამოყენებული აქვს ზემოთმოყვანილი ალაპი. ჩვენ ამ-

¹ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი ალაპებით. საეკლ. მუზ. გამოც. 1901 წ. გვ., 227.

² Еп. Киршон, Культурная роль Иверии в истории Руси, გვ. 94.

ჟამად მიზნად არა გვაქვს კირონის მოსაზრებები განვიხილოთ საერთოდ, მაგრამ ამ ცნობას განმარტება ესაჭიროება.

კირონის მსჯელობა იოანე რუსყოფილის შესახებ, ჩვენ ვფიქრობთ, საბუთის ნაჩქარევად განხილვაზეა აგებული, და აი რატომ. ათონის ზემოხსენებულ ხელთნაწერში მოთავსებულ ყველა ალაპს თუ განვიხილავთ, დავინახავთ, რომ სიტყვა „ყოფილი“ თან სდევს ბერის იმ სახელს, რომელიც ამათუიმ პირს ბერად აღკვეცამდე რქმევია. როგორც ცნობილია, ბერები ერისკაცობის-დროინდელ სახელს ბერად აღკვეცის დროს იცვლიდნენ და ახალ სახელს ირქმევდნენ. იმავე ხელთნაწერში მოთავსებულ სხვა ალაპებში, მაგალითად, ვკითხულობთ: „ალაპი განუწესეთ საბა მონომახ ყოფილს“¹, „ამავე დღესა ალაპი არს გიორგი აბაზყოფილისა“², „ალაპი განგვიწესებეს ქრისტეფორე ლალაკო ყოფილისათვის“³, „ვაჩე ყოფილისა ბასილისათვის განგვიწესებია პანაშვიდი“⁴, „თუესა სეკდენბერსა 19 ალაპი არს მამისა არსენის ფარსმან ყოფილისა“⁵, „ალაპი არს დედოფლისა ჩვენისა მარიამ მართა ყოფილისა“⁶ და სხ.

მაშასადამე იოანე „რუსყოფილი“ ისე უნდა გავიგოთ, რომ იოანეს ერისკაცობის დროს რუსი ერქვა, ბერად აღკვეცის შემდეგ იოანე დაურქმევიათ და გამოვიდა იოანე რუსყოფილი. რუსი ან რუსა, როგორც საკუთარი სახელი, არსებობდა ძველად. ამაზე მიგვითითებს დღეს არსებული გვარი „რუსაძე“, შემდეგ ნავიანევი ფორმით რუსიშვილი. ამას გარდა ჩვენ სხვა ძველშიაღ ვგვხვდებამ „რუსი“, როგორც ქართველი კაცის საკუთარი სახელი. იერუსალიმის ქართველთა ჯვარის მონასტრის ალაპების ნუსხაში, რომელიც აკად. ნ. მარმა გამოსცა, სხვათაშორის ვკითხულობთ, რომ დეკემბრის 17: „პანაშვიდი (არს) რუსი ჩხეტის-ძისა მოგუცა ხუთასი თეთრი დიდსა დაჭირებებასა შინა მას ჟამსა ოდეს ჯი შემოგუაქციეს ვინცა არ გადაიხადოს კანონსამცა ქუე არს“⁷. ამდენად, კირონისებურად ტექსტის გაგება მართებული არ უნდა იყვეს, მიზ უმეტეს, რომ იმ ხანად რუსობა ქრისტიანულ მონასტერში, — რამდენადაც რუსებიც ქრისტიანები იყვნენ, — არაფერი დასატოვებელი იყო. გასაგები იქნებოდა სპარსყოფილობა, თურქყოფილობა, ე. ი. მაჰმადიანობიდან ქრისტიანობაში გადასვლის გამო დატოვებული სარწმუნოების ეთნიკური ტერმინით აღნიშვნა, მაშინ ხომ ეთნიკური სახელწოდება და სარწმუნოებრივი გაიგივებული ჰქონდათ, ძველად გამოითქმოდა და ყველასათვის გასაგები იყო „გათურქება“, „გასომხება“, თურქულ ანდა სომხურ სარწმუნოებაზე გადავიდაო. ათონის მონასტრის ხელთნაწერში ჩაკერებულ ალაპების ნუსხიდან ზემოთმოყვანილი ალაპი XII საუკუნის მეორე ნახევარზე აღრინდელი არ არის⁸. XII საუკუნეში უკვე რუსი იმავე დროს ქრის-

¹ დასახ. ათონის 1074 წ. ხელთნაწ., გვ. 219.

² იქვე, გვ. 219. ³ იქვე, გვ. 235.

⁴ იქვე, გვ. 241. ⁵ იქვე, გვ. 243. ⁶ იქვე, გვ. 250.

⁷ Bibliotheca Armeno-Georgica, III, ალაპნი ჯვარის მონასტრისანი, 1914 წ., გვ. 30.

⁸ ნ. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ათონის მონასტრის 1074 წლ. ხელთნაწერში მოთავსებულ ალაპების დათარიღებისათვის. შრომა ამხ. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ს დამზადებული აქვს დასაბუქდ. თარიღის შესახებ ცნობის მოწოდების გამო ამხ. ბერძენიშვილს აქვე მადლობას ვუცხადებთ.

ტიანსაც ნიშნავდა, ასე რომ იოანეს რუსყოფილობა სხვანიარად არ შეიძლება გაგებულ იქნას, თუ არ ისე, როგორც ჩვენ ვსცადეთ, სანამ ახალი სხვა ცნობა არ აღმოჩნდება იოანეს რუსობის შესახებ. ზემოხსენებულ აღაპისათვის განსკ, მოსე ჯანაშვილსაც მიუქცევია ყურადღება და მის მიერ გამოცემულ ათონის ამ ხელთნაწერის წინასიტყვაობაში იოანე მასაც რუსად მიუჩნევია: «Такия истразом, мы видим, что начало духовного родства между грузинами и русскими положено еще в X-XI веке»¹. პატივცემული მკვლევარი ცდებოდა არა მარტო იმაში, რომ ივანე რუსად ჩასთვალა, არამედ აღაპის დათარიღებაშიაც: იგი არ არის X-XI საუკუნეში დაწესებული, არამედ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XII საუკუნის მეორე ნახევარზე აღრინდელი არ არის. ამრიგად, ხსენებული აღაპი ძველ ქართველთა და რუსთა ურთიერთობის არსებობის დასამტკიცებლად ჯერ-ჯერობით არ გამოდგება.

XI საუკუნის ქართული ძეგლებიდან რამდენიმე სიტყვა უნდა ითქვას გიორგი ხუცეს-მონაზონის თხზულების ერთი ადგილის შესახებ, სადაც „სლავეი“ არის მოხსენებული. თუმცა აქ დაცული ცნობა რუს-სლავთა საქართველოსთან ურთიერთობაზე არაფერს გვაწვდის, მაგრამ სლავის ძველ ქართულ მწერლობაში მოხსენიება საინტერესოა და განმარტებას საჭიროებს. გიორგი ხუცეს-მონაზონს, როგორც ცნობილია, XI საუკუნის მეორე ნახევარში დაუწერია თხზულება „ცხოვრება და მოქალაქობა გიორგი მთაწმიდელისა“². ამ თხზულებაში, როგორც სათაურიდანვე ჩანს, ავტორი მოგვითხრობს გიორგი მთაწმინდლის მოღვაწეობაზე ათონის ქართველთა მონასტერში. სხვა ამბავთა შორის მას მოთხრობილი აქვს... „არს მთაწმინდისა პრასტინთა შინა სჯული ერთი, რომელსა ლივსდია ეწოდების, ადგილი რამე მოქცეული ყურე, ყოვლად უდაბნო, მთანი უღალ მაღნარნი, და ვკვონებ თუ არავინ წმიდათაგანი მიმწუთარა მუნ; ხოლო კაცნი მკვიდრ არიან ბორღალნი, რომელთა სკლავ ეწოდების, ყოვლითურთ უგუნურნი და პირუტყვთ სახენი, წარმდებნი და არა წმინდათა ქუეწარმაველთა მკამელნი“³. ამ ცნობიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ბოლოგართა მოხსენიება „სკლავ“-ად. „სკლავი“ იმდროინდელი ბიზანტიური სახელწოდებაა სლავთა. ძველი, რომლიდანაც ჩვენ ეს ამონაწერი მოვიყვანეთ, ბიზანტიაში, ათონის ქართველთა მონასტერში, იწერებოდა, მისი ავტორი იქ მოღვაწეობდა. ამიტომ სახელწოდება „სკლავ“ ადგილობრივ ბიზანტიაში შეთვისებულია უდაოდ, ქართულ ენაში ეს სიტყვა ახალია, XI საუკუნეზე ადრე შემოსული არ უნდა იყოს და, რაც მთავარია, იგი ათონურ ძეგლს გარდა არასდ მოხსენებული არ არის.

თვით ათონელ ქართველებისათვისაც „ბორღალი“ ანუ „ბურღალი“ უფრო ჩვეულებრივ ხმარებაში უნდა იყოს, ვინე „სკლავი“. იმავე ხელთნაწერში იოანე და ეფთიმე მთაწმინდლის ცხოვრების აღწერილობაში, რომელიც გიორგი მთაწმინდელმა შეადგინა, ყოველგვარ განმარტების გარეშე აღნიშნულია: „და კჳალად ბურღალთაგან ყოველნი სოველნი ჭირსა შინა იყვნეს და კინილა უკაცრულ“.

¹ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, გამოც. საეკ. მეზ., გვ. XVII.

² ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწ. 1901 წ., გვ. 305—306.

³ იქვე, გვ. 47—48.

ეთნოგრაფიული ცნება „სკლავი“ ბიზანტიის ტერიტორიაზე წარმოშობილ ქართულ ძეგლში იხსენიება მხოლოდ; ამ ცნებაში ათონელი ქართველები ბოლგარულებს ჰგულისხმობდნენ. არ ჩანს, იქაურა ქართველები ასხევეებდნენ თუ არა ბალკანეთის ნახევარ კუნძულის სლავებს აღმოსავლეთ ევროპის, დნეპრის აუზისა და მისი შენაკადების მიდამოებში მცხოვრებ სლავებისაგან, თუ უკანასკნელნი მათთვის მხოლოდ რუსებად იყვნენ ცნობილნი.

ამრიგად, ქართული ძეგლები, საერთოდ, ბიზანტიისაკენ მიგვითითებენ რუს-ვარანგთა ქართველების მხრით გაცნობის გზებზე, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, გამორჩეული არ არის კავკასიონის გზით რუს-ვარანგთა შესახებ ცნობები შემოსულიყო საქართველოში XI საუკუნემდე.

XII საუკუნისათვის მოსალოდნელი იყო ქართულ ძეგლებს მეტი ცნობები შემოენახა ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო საკითხისათვის, მაგრამ ძეგლების გაცნობის შემდეგ ვრწმუნდებით, რომ ეს ასე არ არის. ხსენებულ საუკუნის ქართულ ძეგლებში რუსეთზე მხოლოდ ორჯერ არის ლაპარაკი. ერთი შეეხება თამარ მეფის ქმრის გიორგის, ანდრია დიდი მთავრის შვილის, საქართველოში მოყვანას, ხოლო მეორე—პოეტი გრიგოლ ჩახრუხაძის თხზულებაში პოეტი მოგზაურის რუსეთზე გავლას.

თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი ალგვიწერს თამარ მეფის კარის დიდებულთა შეკრებას და თათბირს თამარ მეფის საქმროს არჩევის გამო. ამ თათბირზე, როგორც ცნობილია, ქართლისა და ტფილისის ამირამ აბულასანმა წამოაყენა გიორგი, რუსის კანდიდატურა. საყურადღებოა, თუ რა ცნობები გააჩნდა აბულასანს გიორგი რუსის შესახებ, როცა იგი თათბირზე გიორგის კანდიდატურას აყენებდა: „მე ვიცი შვილი ჯელმწიფისა ანდრია დიდისა რუსთ მთავრისა რომელსა მონებენ სამანსი მთავარნი რუსთანი და იგი მკირე დარჩომილი მამისაგან ექსორია ქნით დევნული გარდამოხვეწევა ბიძისა სავლთად სახელწოდებულისაგან და არს იგი ყიფაყთა მეფისა საუჯისა ქალაქსა“-ო¹. რუსული ისტორიული ძეგლები სავსებით ადასტურებენ გიორგი რუსის შესახებ ქართულ წყაროში დაცულ ცნობებს. გიორგი ან; როგორც რუსი მემატთანე ეძახის მას, იურგი ან იური, იყო შვილი ანდრია დიდი მთავრისა. თვით გიორგის შესახებ ცნობები რუსულ მატთანეში ცოტაა დაცული. ვიცით, რომ ეს გიორგი 1172 წელს ნოვგოროდის მმართველ წრებთან შეთანხმებით, მამა მისმა ანდრია ბოგოლიუბოველად წოდებულმა, მთავრად დასვა ნოვგოროდში: «Новгородци послашася ко Андрею князю в Суждаль, и вда им деля свое Юрья, и приыша и с честью»². როგორი მმართველი იყო ნოვგოროდში გიორგი, ამის შესახებ არც ერთ რუსულ მატთანეში არაფერია ნათქვამი. ერთგან ნოვგოროდელი მემატთანე აღნიშნავს, რომ ანდრია ბოგოლიუბოველის დავალებით, კიევის საწინააღმდეგოდ გაგზავნილ ლაშქრის სარდლად, ნოვგოროდის მთავარი, ანდრიასავე შვილი, გიორგი დანიშნაო 1173 წელს. ამ ლაშქრობის დროს გიორგის ხელმძღვანე-

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ. ვარიანტი, გვ. 415. ციტატა მოყვანილია ხელნაწერში დაცული სახით.

² Летопись по Ипатьскому списку. 1871 წ. გამოც. გვ. 386.

ლობას ბევრი ვერაფერი სარგებლობა მოუტანია, 7 კვირის განმავლობაში კიევის მახლობლად მდგარან ბანაკად და შემდეგ სახლში ხელცარიელი მშვიდობით და ღვნებლად დაბრუნებულან. ნოვეგოროდელი მემატინე წერს: კიეველებმა «прогнали е ис Кнєва, и стояше под Вышгородом 7 недель, и придоша сторови вси Новугороду»¹. მეორე მემატინე ამ ლაშქრობის გამო შენიშნავს: «пришли бо бнху высокомысляще, а смиренни отъидоша в дома свои»².

1174 წელს როსტოვ-სუზდალის სამთავროს ზოიარებმა თავიანთი მთავრის, ანდრია ბოგოლიუბოველის, წინააღმდეგ შეთქმულება მოაწყვეს და ანდრია ხმლებით დაჩეხეს. როგორც მემატინე აღნიშნავს, ანდრიას მოკვლაში დიდი წილი მიუძღვის მის სამთავროს კარზე დაწინაურებულს, ტომით ოსს, ვინმე ანბალს. ანდრიას გარდაცვალების შემდეგ გიორგის საქმეც ცუდად წასულა. იგი იძულებული გამხდარა ნოვეგოროდი დაეტოვებინა. 1176 წლის ამბებს შორის, მემატინე შენიშნავს, რომ გიორგის ქალაქ ვლადიმირის ზოიარები ერთგულობდნენო. ჩანს, რომ იგი ვლადიმირში არის, ნოვეგოროდის შემდეგ, ცოტა ხნით. შემდეგ რუსული მატინეები გიორგის აღარ ახსენებენ. მატინეებიდან ვიტყობთ მხოლოდ, რომ ანდრიას ძმამ და გიორგის ბიძამ ვსეველოდმა³, დაიპყრო ანდრიას სამფლობელო მთლიანად და აღარავეინ თავის ძმისწულთავანი თავის სამფლობელოში ცოცხალი არ დაარჩინა. გიორგი რუსის შემდგომ თავგადასავალს ჩვენ მხოლოდ ქართული წყაროებიდან ვიტყობთ. რუსეთის მე-19 საუკუნის ისტორიკოსებისათვის მხოლოდ ქართული წყაროებიდან შეიქნა ცნობილი გიორგი ანდრიას-ძის საქართველოში თავგადასავალი.

როგორც პროფ. ივ. ჯავახიშვილს გამოჩვეული აქვს, გიორგი რუსის საქართველოში გადმოსვლა 1185 წლის დამლევს მომხდარა⁴, ამიტომ საფიქრბელი ხდება, რომ გიორგი 1177 წლიდან 1185 წლამდე ყივჩაყეთშია გადმოხვეწილი.

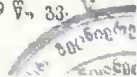
ებლა გასარკვევია საკითხი, თუ საიდან იცოდა ტფილისის ამირამ აბულასანმა დეტალური ამბები გიორგის თავგადასავლიდან. ჩვენ არ ვიცით, ვინ არის წარმოშობით ეს აბულასანი, მისი სახელწოდების არა ქართულობა არ ნიშნავს იმას, რომ იგი ქართველი არ არის. ამ საკითხის გარშემო ძიება მაინც-დამაინც ჩვენთვის მნიშვნელოვანი არ არის ამჟამად. არ არის იმიტომ, რომ გიორგის შესახებ ცნობები უდარად ყივჩაყეთიდან მოდის აბულასანამდე. ხოლო დავით აღმაშენებლიდან დაწყებული, XII საუკუნის პირველი მეოთხედიდან, საქართველოს გარკვეული კვშირი აქვს ყივჩაყეთთან. როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებელმა ორასი ათასამდე ყივჩაყი თავის ბატონდოთურთ გადმოიყვანა საქართველოში, დასახლა აქ და მათი საშუალებით ძლიერი ლაშქარი შექმნა. ყივჩაყეთთან ურთიერთობა XII საუკუნის მეორე ნახევარშიაც არ არის სადაო.

¹ Новгородская летопись. ატქეოგრაფ. კომის. გამოც. 1888 წ., გვ. 151.

² -Летопись по Ипатскому списку. 1871 წ. გამოც. გვ. 392.

³ ვსეველოდის შესახებ უნდა აღინიშნოს, რომ მას ცოლად მარიამ ოსთა ბატონის ქალი ჰყოლია. იხ. ამის შესახებ Белокуров. Сношения России с Кавказом, 1889 წ., გვ. V.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 590.



თამარ მეფის მამის გიორგი III დროს ყივჩაყების დაწინაურებაც იწყება სამეფო კარზე. ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატინე იქ, სადაც მას გიორგი III-ის მეფობის ხანაზე აქვს საუბარი, გიორგის ძლიერების აღნიშვნის დროს შენიშნავს: „და ოვთა და ყივჩაყთა რაოდენი ათასი კაცი უბრძანის, მოვიდიან“-ო¹. თამარ მეფის ხანაშიაც ყივჩაყეთთან ურთიერთობა გრძელდება. თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს რამდენიმეჯერ, რომ თამარის ლაშქარში ყივჩაყნი კვლავ იყვნენ. იქ, სადაც მას ლაპარაკი აქვს გიორგი რუსის, — განდევნის შემდეგ, — კვლავ კონსტანტინეპოლიდან დაბრუნებისა და დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა თამარის წინააღმდეგ ამხედრებისა და თამარის მომხრეების გამარჯვების შესახებ, მემატინე სხვათა შორის აღნიშნავს: „ვინცა ცნეს ესე პირველ მახარობლისა მოსვლითა სარგის ვარდანის ძისათა ზრახვა ყვის რომელნი მყოფ იყუნეს მის წინაშე, ჭიბარნი მანდატურთ უხუცესი და ჭერნი და კახნი დიდებულნი და აზნაურნი თანდართით ყივჩაყთათა“². იმავე ისტორიკოსის მეორე ცნობიდან ვიტყობთ, რომ არამც თუ ყივჩაყთა ლაშქარი იყო საქართველოში, არამედ თამარის დროს „ძმა ყივჩაყთა მეფისა სევირჯი[სა] სავალთი აქა იყო სამსახურად“³. მეორე ადგილას თამარის ისტორიკოსი, იქ სადაც მას თამარის ლაშქრის შეყრაზე აქვს საუბარი, კვლავ ახსენებს ყივჩაყთა მეფის ძმას: „და მოვიდა თამარ და იხილნა მუნ იყო შარვან-შაჰ და ამირ მირან და ძმაცა ყივჩაყთა მეფისა დიდისა ლაშქართა“⁴. თამარ მეფის ისტორიკოსი იმასაც ვარკვევით იუწყება, რომ ყივჩაყნი ძველად მოსულნი სხვა იყვნენ და ახლად მოსულნი — სხვა. ერთ ადგილას იგი, აღგვიწერს რა დარბაზობას, სადაც თურმე თამარ მეფე, დაეით სოსლანი და მათი შვილი გიორგი ესწრებოდნენ, ამბობს: „პირველად რა გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით, მიიგებნეს წინა ოგსნი და ყივჩაყნი ძველნი და ახალნი, შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი“⁵. ერთგან თამარ მეფის ისტორიკოსი გაკვრით იმასაც უნდა გვეუბნებოდეს, რომ ყივჩაყებისაგან სამხედრო ხელოვნების ერთი წესი შეუთვისებიათ კიდევ. შამქორის ბრძოლის დროს, წერს ისტორიკოსი: „შეიქმნა განსვლასავე ომი და კვეთება, არათუ სრულობით წარმოღვრითა რაზმისათა, გარნა წინამსრბოლთაგან ყივჩაყთა ენითა ჩალხად და ჩანჩახად ეწოდებისო“⁶. ყივჩაყთა შესახები ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ყივჩაყებს თავისებური სამხედრო წყობა და ბრძოლის წესი ჰქონიათ⁷. ზორაბაბელისადმი გიორგი რუსის მოყვანის მიხედობა შემთხვევითი მოვლენა არ არის. თამარის ისტორიკოსის ცნობით იგი დიდ ვაჭარია; მას უდაოდ, როგორც ვაჭარს, ყივჩაყეთის გზით უვლია, შესაძლებელია გიორგი რუსის შესახებ ამბები პირველად მისი მოტანილიც იყვეს.

ამრიგად, ყივჩაყეთთან თამარის დროს გარკვეული დამოკიდებულება არსებულა და აბულასანს გიორგი რუსის და, საერთოდ, რუსეთში მომხდარი ამ-

¹ ლაშა გიორგის დროინდელი მემატინე, გამოც. ივ. ჯავახიშვილის მიერ, გვ. 14.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ. ვარ., გვ. 440.

³ ქართლის ცხოვ., მარიამ დედოფ. ვარ., გვ. 456.

⁴ ქართ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 442.

⁵ იქვე, გვ. 439.

⁶ ქართლ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 446.

⁷ ენციკლოპედ. ლექსიკონი ბროკ. და ეფრონისა, წიგ. 47, გვ. 354.

ბების შესახებ ცნობები ადვილად უნდა მიეღო. ქართველ ისტორიკოსის თხზულებაში დაცული ცნობა იმის შესახებ, თუ რა სისწრაფით მოიყვანეს გიორგი რუსი ყიფიწყითდან, იმის აშკარა მაჩვენებელია, როგორ მოწესრიგებული ყოფილა მიმოსვლა ყიფიწყითამდე: „მაშინ მომსენართა მისთა უკმეს ერთი მკვიდრთაგანი დიდ ვაჭარი ზანქელ ზორაბაბელი მსწრაფლ მისრულმან ცვალებითა ჰონეთათა წარმოიყვანა და მოაყვანა უწინარე პაემნითა“¹.

მიუხედავად ზემოთ აღნიშნულ შესაძლებლობათა გიორგი რუსის შესახებ საქართველოში ცნობების გავრცელებისა, მართებულად მიგვაჩნია მაინც საკითხი დაეყენოთ: რამდენად სისწორით გადმოგვეცემს ჩვენ ისტორიკოსი აბულასანის სიტყვებს. თამარ მეფის ისტორიკოსის გადმოცემით, ქართველ დიდებულთა შეკრებილობას აბულასანი აცნობს ანდრია დიდ მთავარს, რომ მას სამასი სხვა მთავარი ემორჩილება, რომ მისი კანდიდატი, გიორგი, დიდი მფლობელის შვილია და სხვ. ასეთი შესავალი ნამდვილად გაუკეთა აბულასანმა თავის კანდიდატის სასარგებლოდ წარმოთქმულ სიტყვას, თუ ეს დეტალური ცნობები გიორგის შესახებ, გიორგის საქართველოში მოსვლის შემდეგ და ამასთან დაკავშირებით ვაგებულ ცნობებიდან ისტორიკოსმა შემდეგ მიაწერა აბულასანს ამ საკითხის გადაწყვეტა ამჟამად შეუძლებელია, მაგრამ სიფრთხილისათვის ამ საკითხის დაყენება მართებულად მიგვაჩნია. ის გარემოება, რომ ძალიან სწრაფად გადაწყდა დიდებულთა წრეში გიორგი რუსის სასარგებლოდ საკითხი, ერთის შეხედვით გვაფიქრებინებს, რომ არაგისთვის, თათბირზე დამსწრე დიდებულთათვის, გიორგი რუსის შშობლის, მისი სამფლობელოს ძლიერება და დიდი სახელი უცნობი არ იყო, მხოლოდ საკმარისი იყო გიორგის არსებობა მოეგონებინა ვინმეს, რომ საკითხი ნაჩქარევად გადაეწყვიტათ. თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი აღნიშნავს: „ესოდენსა მძიმესა საქმესა სუბუქად შეეხებოდესო“².

თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ გიორგის ქრისტიანობა საკითხის გადაწყვეტას ძალიან უწყობდა ხელსო. არის ერთი გარემოება, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ გიორგი რუსის გვარიშვილობასა და ქრისტიანობას იმდენი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა მისი კანდიდატურის გარშემო მსჯელობის დროს შეკრებილ დიდებულებისათვის, რამდენადაც მის უთვისტომობას. გიორგი რუსი რომ გარდემოხვეწილი იყო, ყველათვისიანების მიერ მოძულებული, ეს გარტყობება საქართველოს სამეფო კარის დიდებულებისათვის უფრო ხელსაყრელი და მიმზიდველი უნდა ყოფილიყო. იმიტომ რომ უთვისტომო რუსეთის უფლისწულს, რაჟი თავისი ხალხი არ გააჩნდა, აქ საქართველოს სამეფო კარზე ადგილობრივ გაბატონებულ წრეში დასაყრდენის ძიებაზე უნდა ეფიქრა, იგი იმიტომ საშიში ვერ იქნებოდა აქ გაბატონებულ წრეებისათვის. ეს მომენტი, თუმცა შემატიაწანეს აღნიშნული არ აქვს, მაგრამ მხედველობაში მისაღებია. თამარ მეფის ისტორიკოსებს, პირველს და მეორესაც, ისე აქვთ მოკცემული ცნობები, რომ თამარის გაათხოვება ბაგრატიონთა

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ. ვარ., გვ. 415.

² ი. ვ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება, ტფილ. უნივ. მოამბე, III, 1922 წ. გვ. 211.

გვარის გადაშენების შიშით ეჩქარებოდათ, რადგან მემკვიდრე უკვე აღარ არჩებოდა ტახტს, თორემ, როგორც მმართველი და მეფე, თამარი სასურველი პირი ყოფილა. მაშასადამე, გიორგი რუსი იქნებოდა თუ სხვა ვინმე, მასში ქართველი დიდებულები თამარის ქმარს ეძებდნენ პირველ რიგში. მაგრამ რადგანაც თამარ მეფის შესაფერი მამაკაცი მეფის შთამომავლობისა უნდა ყოფილიყო, ამდენად თამარ მეფის გათხოვების საკითხი პოლიტიკურ მნიშვნელობას იღებდა, და, პირველ რიგში, — ქართველ დიდგვარიან თავადებისათვის. ამიტომაც არის წყაროებში აღნიშნული, რომ, მიუხედავად თამარის დიდი წინააღმდეგობისა, დიდებულებმა თავისი გაიტანეს: „შეიწრებდეს სულსა მისსა, ირემთა ემსგავსებოდეს სახისა ოდენ მიხედვითა და პილოთაებრ არა განიხილვიდეს მისაყრდნობელთა. ესე ოდენსა მიიმქსა საქმესა მსუბუქად შეეხებოდეს“¹.

გიორგი რუსი დიდებულთათვის მეტის-მეტად ხელსაყრელ, მათთვის სასარგებლო კანდიდატად იქნა მიჩნეული. თუ მართლაც გიორგი რუსის უთვისტომობა გადამჭრელი მომენტია გიორგი რუსის თამარის ქმრად არჩევის საქმეში ქართველ დიდებულთათვის, მაშინ ზემოთ დასმული კითხვა: ნამდვილად წარუძღვარა თუ არა აბულასანმა თავის სიტყვას გიორგი რუსის ბიოგრაფია, თუ გიორგი რუსის საქართველოში მოსვლის შემდეგ გაიგეს დეტალური ცნობები მისი ვინაობის შესახებ და შემდეგ მიაწერა ისტორიკოსმა აბულასანს, ეს კითხვა უნდა მოიხსნას. აბულასანს გიორგი რუსის თავგადასავალის მოყოლით უნდა დაეინტერესებინა დიდებულთა წრე. საკითხის სისრული-სათვის ერთ გარემოებასაც სჭირდება აღნიშვნა. დამარის ისტორიკოსთა თხზულებებში არაფერია ნაბეჭავში, იცოდა თუ არა თვით გიორგი რუსმა, რომ მისი საკითხი იღვა საქართველოში, სანამ მის წასაყვანად მივიდოდნენ საქართველოდან. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გიორგის კანდიდატურის წამოყენება თვით მისი წინასწარი ამ მიმართულებით ვადადგმულ ნაბიჯების გარეშე არ უნდა მომხდარიყო. იგი ყოფიყვით უნდა გასცნობოდა საქართველოს ტახტზე არსებულ მდგომარეობას და, საფიქრებელია, მოლაპარაკებას აწარმოებდა ზოგიერთ, საქართველოს ტახტთან ახლო მდგომ, პირებთან, მათ შორის აბულასანთან.

ჩვენ მიერ ზემოთწამოყენებული მოსაზრებანი გიორგი რუსის თამარ მეფის ქმრად მოყვანის შესახებ საქართველოს ისტორიის არასპეციალისტის აზრებია. ამ გარემოებას იმიტომ აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში იმდროინდელ უაბატონებულ კლასს შიგნით არსებულ დასთა ურთიერთ ჭიდილის წარმოდგენა საქართველოს ისტორიის ღრმა შესწავლას და ცოდნას მოითხოვს, — რაზედაც ამ სტრუქტურების ავტორს პრეტენზიები არ აქვს, — ხოლო ამ ცოდნის გარეშე ზემოთწამოყენებულ მოსაზრებების საბოლოოდ გადაჭრა არ შეიძლება.

თამარ მეფის ისტორიკოსთა ცნობებს ანალიზის შემდეგ იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ საქართველოსა და იმდროინდელ რუსეთს შორის შუამავალინფორმატორად რუსეთ-საქართველოს საერთო მეზობელი კავკასიონს იქეთ მდებარე ყოფიყვით უნდა ყოფილიყო. წყაროებიდან კარგად არა ჩანს, საქართველოდან ქართველის მიერ ყოფიყვით იქით, ჩრდილოეთით, რუსეთის სამთავროებისაკენ გზა ჩვეულებრივ თელილი იყო თუ არა. XIV საუკუნეში მცხოვრებ

¹ ქართლის ცხოვრ., ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 414.

ქართველ ისტორიკოსს¹, ქართულ ისტორიოგრაფიაში „ჟამთა აღმწერლის“ სახელწოდებით ცნობილს, თავის თხზულების იმ ნაწილში, სადაც მონგოლთა მიერ საქართველოს დაპყრობაზე აქვს ლაპარაკი, ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ ჩალათა ნოინმა ავავ ათაბაგი რუსეთის მპყრობელ ბათო ყაენთან გაგზავნაო. ისტორიკოსი ავავის ამ მოგზაურობის შესახებ შენიშნავს: „წარვიდეს უცნაურსა და ყოვლადვე ქართველთა ნათესავისაგან უვალსა გზასა და... მიიწინეს წინაშე ბათოსაო“².

როგორც პროფ. ივ. ჯავახიშვილს გამორკვეული აქვს³, „ჟამთა აღმწერელი“ მართალია XIV საუკუნეში ცხოვრობდა, მაგრამ თავის თხზულების დაწერის დროს ხელმძღვანელობდა და მასალებს ჰკრებდა, მონღოლთა საქართველოში შემოსვლის და აქაურ ამბების ვითარების შესახებ, XIII საუკუნის ქართულ საისტორიო ძეგლებიდან. ამიტომ, ერთის შეხედვით, შეიძლება აღამიანმა იფიქროს, რომ ბათო ყაენის რუსეთში გაბატონებამდე ქართველს მართლა ფეხი არ დაედგა ვოლგის ქვემო ნაპირებამდე, სადაც მაშინ ბათო ყაენის საბრძანებელი იყო. მაგრამ ჩვენ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველ ისტორიკოსს ავავ ათაბაგის ბათო ყაენის საბრძანებლამდე მოგზაურობის სიძნელის დასახასიათებლად პიუერბოლა უნდა ეხმარა, და ამიტომ ზემოთ მოყვანილი ისტორიკოსის წინადადება პირდაპირი მნიშვნელობით არ უნდა იქნეს გაგებულნი.

XII საუკუნის ქართველი პოეტი გრიგოლ ჩახრუხაძე ძვირფას ცნობას გვაწვდის ზემოთქმულის დასამტკიცებლად. პოეტი მოგზაურის შესახებ იგი სწერს: „ატალას მოყვის, ქვეყანა მოსცვის, არვისი ჰქონდის შესაუარი, ხაზარეთს დაჰყვის, რუსეთსაც ჩაჰყვის, ზღვის პირით ჰქროდის ტაროსით ქარი“⁴. თუმცა ჩახრუხაძის თხზულებაში არაფერია ნათქვამი საქართველოდან პირდაპირ რუსეთისაკენ მოგზაურობის შესახებ, პოეტი მოგზაური ინდოეთიდან ჩინეთზე გამოვლით მოდის ატალაზე ანუ თანამედროვე ასტრახანის მანლობლად და იქიდან ყოფილ ხაზარეთის ტერიტორიაზე გავლით რუსეთისაკენ, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, — XII საუკუნეში, ე. ი. მონგოლთა შემოსევამდე ქართველისათვის „ყოვლად უცნაური გზა“ არ ყოფილა ვოლგის მიდამოები.

XII საუკუნეში რუსეთისაკენ მიმავალ გზას ჩვენ კვლავ შევვხებით რუსული წყაროების განხილვის დროს — ქვემოთ. ამრიგად, XI და XII საუკუნეების ქართული წყაროები რუს-ვარანგთა შესახებ საქართველოში ცნობების არსებობას გვაუწყებენ. ეს ცნობები, ამ წყაროების მიხედვით, ორი გზით უნდა მომდინარეობდეს: დასავლეთით ბიზანტიიდან და ჩრდილოეთით კავკასიის იქით მცხოვრები ჩვენი მეზობლების, ხაზარების და შემდეგ ყივჩაყების საშუალებით. უშუალო კავშირი ძველ რუს-ვარანგთა სამფლობელოებთან დღემდე ცნობილ და გამოქვეყნებულ ქართულ ძეგლებში არ მოიპოება. მაგრამ ეს გარემოება, როგორც წინამდებარე წერილის დასაწყისში გვქონდა აღნიშნული, არ გვაძლევს უფლებას აქ წერტილი დაისვას და რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა ზემოთ

¹ თუ როდის უნდა ეცხოვრა ჟამთააღმწერელს ამის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყარ. და მეთოდები, 1916 წ., გვ. 196.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ., ვარ., გვ. 508.

³ თამარიანი ჩახრუხაძისა. ს. კაკაბაძის გამოცემა, 1937 წ., გვ. 60.

1298-9

მოკეანილ ქართულ წყაროებში დაცულ ფაქტებით განვსახდვროთ. ძალიან ხშირად, ნარატიულ ძეგლთა ამათუიმ საკითხზე დღეილი არ ნიშნავს ისტორიულ მოვლენის არარსებობას ამათუიმ ეპოქაში. მით უმეტეს რომ, როგორც პროფ. შალვა ამირანაშვილის ერთი წერილიდან ჩანს, ნიგეგორადის მახლობლად მდებარე სოფ. ნერედისის ეკლესიის მხატვრობა ჩვენებური წარმოშობისა არის და, რაც მთავარია, XII-XIII სს. ემთხვევა ეს ფაქტი; აგრეთვე კიევის ცნობილი XI საუკუნის „სოფის“ ტაძრის აღნაგობაც რომ ბიზანტიურს არ უდგება და უფრო ქართულს, მოქვენი დაცულს, ტაძარს ენათესავენა, ქართულ წყაროების მწირი ცნობებით დაკმაყოფილებაზე ხელს გვაღებინებს. მომავალში სპეციალისტების მხრით კვლევადიების ამ მიმართულებით ჩატარება ძველი საქართველოსა და რუსეთის ისტორიის საყურადღებო ფურცლებს გადავლის.

რაკი XI-XII საუკუნეების ქართული ისტორიული ძეგლები განვიხილეთ, ეხლა ინტერესს მოკლებული არ უნდა იქნეს საკითხი, თუ რა ცნობები შემოგვინახა რუსულმა წყაროებმა საქართველოს შესახებ XI-XII საუკუნეების ამბავთა წარმოსახობის დროს, და რა წარმოდგენა უნდა ჰქონოდათ იმდროინდელ რუსებს საქართველოს შესახებ.

წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული წყაროები ქართულზე უფრო მწირია. X და XI საუკუნის ამბების აღწერის დროს, რუს მემატიაანებს ერთხელაც არასად, საქართველოს შესახებ ირაფერი აქვთ ნათქვამი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ „კოლხიდის“ მოხსენებას. კოლხიდის მოხსენება მხედველობაში მისაღები არ არის იმიტომ რომ, როცა რუსი მემატიაანე წერდა, მაშინ „კოლხიდა“, როგორც გეოგრაფიული და პოლიტიკური ცნება არ არსებობდა, და თუ რუსი მემატიაანე მას იხსენიებს, იმიტომ რომ იგი სარგებლობს ბიზანტიური ძეგლებით, ძველ ბერძენ გეოგრაფთა ნომენკლატურა ბიზანტიელ ავტორთა თხზულებიდან აქვს პრამად იღებულნი. კოლხეთს იგი იხსენიებს ბიბლიიდან ამოღებულ იმ ცნობებთან დაკავშირებით, როცა თითქოს წარღვნის შემდეგ, ნოეს შვილემი დასახლდნენ ქვეყნის სხვადასხვა ადგილებში, ხოლო იაფეტის შთამომავლობა გავრცელდა თითქოს, სხვა ქვეყნებს შორის, კოლხიდაშიაცო. ძნელია თქმა, იცოდა თუ არა XII საუკუნის რუსმა მემატიაანემ მის დროს კოლხიდას რა ეწოდებოდა. სხვა ქვეყნების ჩამოთვლის რიგის მიხედვით ჩანს, რომ ამ ქვეყნების ადგილმდებარეობა რუსი მემატიაანისათვის სრულეებით გაურკვეველი ყოფილა¹. კავკასიონს იქით მცხოვრებს ტომებიდან რუსი მემატიაანე იცნობს ოსებს, ქაშაგებს, რომელთაგან პირველს „ჩахъ“-ს, ხოლო მეორეს «Кочахъ»-ს უწოდებს, და, X-XI საუკუნეების ამბების მოთხრობის დროს, რუს მთავართა მიერ წარმოებულ ომებთან აკავშირებს, საქართველო მხოლოდ XII საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება პირველად რუსულ ნარატიულ ძეგლებში. 1154 წელზე უფრო აღრე საქართველო ნახსენები არა აქვს რუსულ ძეგლებს. 1154 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბავთა შორის რუსი მემატიაანე გვაუწყებს: «В лето 6662 (1154). Поела Изислава второе сына своего Мьстислава противу мачесе своей, но бо повел из Обеса жену себе цареву дшерь, и срете ю в порозах припе-

¹ Барсов Н. II, Очерки исторической географии: География, начальная летопись, гл. 4-8.

де ю Киену, а сам иде в Переяславъ; Изяславу же поя и сѣбе жеже и
 учини сватбу»¹. აქ აღნიშნულია, რომ კიევის დიდმა მთავარმა იზიასლავმა შე-
 ორეჯერ გააგზავნა თავისი შვილი მსტისლავი სადღედინცლოს მოსაყვანად, რა-
 თა აფხაზეთიდან მოეყვანა მისთვის, ე. ი. იზიასლავისათვის, ცოლად მეფის ასუ-
 ლი. და შეეგება მას, ე. ი. აფხაზთა მეფის ასულს, მსტისლავი ქვემო დნებრის
 ქორომებთან და მოეყვანა იგი კიევში, თვით კი გაემართა პერეიასლავისაკენ,
 ხოლო იზიასლავმა შეირთო ცოლად იგი და გადაიხადა ქორწილით. რუსულ
 მატრიანში დაცულ თარიღის მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ აქ ლაპარაკი
 არის დემეტრე I მეფობის ხანაზე. დემეტრე I 1156 წელს გარდაიცვალა. ქარ-
 თულ წყაროების ცნობით დემეტრეს „ესხნეს ძენი ორნი დავით და გიორგი,
 ასული ერთი სახელით რუსუდან“². ამ რუსუდანის შესახებ ვიცით, რომ იგი სა-
 ქართველოში იყო და თამარ მეფის გამზრდელად არის ცნობილი. ვიცით აგ-
 რეთვე ისიც, რომ იგი გათხოვილი ყოფილა ხვარასნის სულტანზე და დაქრი-
 ვებული საქართველოში ცხოვრობდა. დემეტრე მეფის სხვა ასული, გარდა ამ
 რუსუდანისა, ქართულმა წყაროებმა არ იციან. მხოლოდ ვახუშტი ბატონიშვილს
 აღნიშნული აქვს, რომ დემეტრე მეფეს თითქოს მეორე ქალიც ჰყავდა და მასაც
 თითქოს რუსუდანი ერქვა³. პროფ. კორნელი კეკელიძის წერილში⁴, ჩვენ ვფიქ-
 რობთ, საბოლოოდ გარკვეულია საკითხი იმის შესახებ, რომ ვახუშტი ბატონი-
 შვილი ცდება. ორი რუსუდანი დემეტრე მეფეს არ ჰყოლია. ის ცნობილი გა-
 მოთქმა, რომელიც თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს აქვს: რუსუდანის დასახა-
 სიათებლად — „ოთხმოცისა წელიწადისა ღღეთა შეიყუარა მტკიცედ ქალწულმა
 ზა“ — შეეხება თამარ მეფის დას, რომელსაც აგრეთვე რუსუდანი ერქმეოდა და
 რომელიც არ გათხოვილა. პროფ. კორ. კეკელიძის ეს მოსაზრება, რომ გიორ-
 გი III კიდევ ჰყოლია ქალი, თამარის გარდა, და მას რუსუდანი ერქვა, საყენ-
 ბით მტკიცდება აგრეთვე ეწერის სახარების მინაწერიდანაც: „...ქე ლო... სჯუ-
 ლისა შენისა მტკიცედ მპყრობელისა დიმიტრის ასულისა მეფისა და მეფედ მზი-
 სა გიორგის დისა, სულთანთა ასულისა რუსუდან დედოფლისა სამსახურებლად
 შენდა შემზადებულნი ნიეთნი, ენაიდან ჟამმან დასცა სრულებად ჩემ ვაზრდი-
 ლის მათის. და ღმობით განმანათლებელი გიორგის ასულის დედოფლის რუსუ-
 დანისაგან სრულმსმენელმან“⁵. ასე რომ, ორი რუსუდანი დემეტრეს მართლაც
 ზრ უნდა ჰყოლოდა. ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ ან დავით აღმაშენებლის
 ერთ-ერთი ქალი, ოსეთში გათხოვილი, პირველად მიათხოვეს კიევის მთავარს,
 ან დემეტრეს ჰყავდა კიდევ ქალიშვილი, რომლის სახელიც, და ზაერთოდ მასზე
 ცნობა, ჩვენმა წყაროებმა არ შემოგვინახა, ან არა და თამარ მეფის მაშინ რუს-
 უდანი ორჯერ იყო გათხოვილი. პირველად იგი, შესაძლებელია, მისახოვდა
 კიევის მთავარს იზიასლავს 1154 წელს, იმავე წელს, იზიასლავის უცრად გარ-
 დაცვალების გამო დაქვრივებული, სამშობლოში დაბრუნდა და მეორედ გა-

¹ Летопись по Изясковому святку, изд. Арх. ком., гв. 322. აგრეთვე Летопись по Лав-
 ренти. свитку. изд. Арх. ком. гв. 3872 г., гв. 323.

² ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველო, ტფ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 212.

³ კეკელიძე, რუსთველოლოგიური მუდრიები, ტფ. სახ. უნ. შრომები, III, 1936 წ., გვ. 116

⁴ თ. ქორდანია, ქრონიკები, წ. I, გვ. 254.

თხოვდა ხვარასნის სულტანზე, და მეორეჯერაც დაქვრივებული და უშვილოდ დარჩენილი, ძმისწულების, გიორგი XII ქალიშვილების, თამარის და რუსუდანის აღზრდას შესდგომია.

ყოველ შემთხვევაში, ერთი რამ ცხადია: XII საუკუნეში კიევის სამთავროს მესვეურთა ოჯახი საქართველოს ნათესაურად დაკავშირებია, და აქამდე თუ საერთო ცნობები უნდა ჰქონოდათ საქართველოს შესახებ კიევში, ქართველი მეფის ასულის იქ მისიგლის შემდეგ, უფრო კონკრეტული ცნობებით შეივსებოდა კიეველების წარმოდგენა საქართველოზე. მით უმეტეს რომ ქართველი მეფის ასული აქიდან რუსეთში მარტო არ წაიღოდა, მას სათანადო ამაღა და მსველები თან უნდა გაჰყოლოდა, ნაწილი იქ დედოფალთან დარჩენის მიზნით; ნაწილი კი ისევ საქართველოში უნდა დაბრუნებულიყო. რა გზით უნდა ემოგზაურათ საქართველოდან კიევამდე ქართველ მეფის ასულსა და მის მსლებლებს? ამ საკითხის გადაწყვეტას მნიშვნელობა აქვს იმდენად, რამდენადაც საქართველოდან რუსეთისაკენ მიმავალი გზა, ალბათ ყველაზე უფრო მოხერხებული და საიმედო, ჩვენთვის ცნობილი გასდება. სამწუხაროდ, ქართველთა მეფის ასულის მიერ კიევამდე გავილ გზის ოთხი მეხუთედი ჩვენ არ ვიცით. რუსულ მატეანის ცნობიდან ვიტყობთ, რომ ქართველთა მეფის ქალიშვილს დნებრის ჰორომებთან შეხვდნენ და იქიდან დნებრით კიევში მიიყვანეს, «*црете ю в поездехъ привеле ю Кіеву*», აღნიშნულია მატეანეში. მაგრამ დნებრის ჰორომებამდე რა გზით იმოგზაურა მან? ზოგიერთი ცნობების თავის მოყრით შეიძლება გზის დანარჩენ ნაწილზედაც ვარაუდი მაინც ვიქონიოთ.

საქართველოს XII საუკუნის ისტორიიდან ცნობილია, თუ რა ურთიერთობა დამყარდა საქართველოსა და ჩრდილოეთით მყოფ მეზობლებს, ოსებსა და ყივჩაყებს შორის. დავით აღმაშენებლის მეორე ცოლიც ხომ ყივჩაყთა ბატონის ქალი იყო. XII საუკუნის ოციან წლებიდან ყივჩაყთა მეფე, დავით აღმაშენებლის სიმამრი, საქართველოში გადმოსახლდა თავის ქვეშევრდომ ყივჩაყთა ტომით. ზემოთ, ქართული წყაროების განხილვის დროს, ჩვენ აღნიშნული და დასაბუთებული გვქონდა, რომ ყივჩაყებთან ახლო მეგობრული დამოკიდებულება მთელი XII საუკუნის მანძილზე გრძელდებოდა. ეს დამოკიდებულება დემეტრე I ხანაშიაც უცვლელი უნდა ყოფილიყო მით უმეტეს.

ამიტომ ოსეთზე გავლით, დარიალის გზით, ყივჩაყეთზე უნდა გადაველო ქართველთა მეფის ასულს და კიევის მთავრის სამფლობელოში სწორედ აქიდან უნდა მისულიყო. ამ მოსაზრებას აძლიერებს ის გარემოება რომ, როცა კიევიდან იზიასლავმა ხალხი გამოგზავნა ქართველთა მეფის ასულის შესახებდრად, ისინი მას დნებრის ჰორომებთან შეხვდნენ. რატომ აქ შეხვდნენ? იმიტომ რომ წესი იყო, შეხვედრა სამფლობელოს საზღვართან უნდა მომხდარიყო და მართლაც, XII საუკუნის შუაწლებისათვის, კიევის რუს სამთავროს საზღვარი ყივჩაყებთან დნებრის ჰორომებამდე აღწევდა. მაშასადამე, დედოფალი ყივჩაყეთზე გავლით მიემართებოდა კიევის სამთავროში.

რუსეთისაკენ მოგზაურობა, როგორც ქართულ წყაროების განხილვის დროს გვქონდა აღნიშნული, XII საუკუნის პოეტს გრიგოლ ჩახრუხაძესაც ყივჩაყთა სამფლობელოზე გავლით აქვს მოცემული «ხაზარეთს დაჰყვის, რუსეთსაც ჩაჰ-

ყვის, ზღვის პირით ჰქროდის ტაროსით ქარი“. აქ საქიროა ცნება ხაზარეთის განმარტება. როგორც ცნობილია, ხაზარეთი X საუკუნის შემდეგ უკვე პოლიტიკურად აღარ არსებობს, მაგრამ ქართულ ძეგლებში კავკასიონს იქით მდებარე ტერიტორიას, სადაც შემდეგ ყივჩაყთა ტომები ბატონობდნენ, საფიქრებელია ნაწილს მაინც, ხაზარეთს უწოდებენ. ცხადია, XII საუკუნეში ხაზარეთი ქართველებისათვის პოლიტიკური ცნება აღარ უნდა ყოფილიყო, იგი ეთნიკური და გეოგრაფიული ცნებაა ამ დროისათვის, საფიქრებელია აზოვის ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირებამდე მაინც. ჟამთააღმწერელი XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი, როდესაც მონღოლთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნებს ჩამოსთვლის, არაერთგან აღნიშნავს ხაზარეთს: „უხუცესსა შვილს თუბის მისცა ლაშქრისა ნახევარი და წარავლინა დიდსა საყივჩაყეთსა ზედა ოვსეთს ხაზარეთს და რუსეთს¹. მეორე ადგილას ჟამთააღმწერელი განმარტავს: „ყაენთა უპირატესობა ბათონს ყენსა ეპყრა, რომელსა ჰქონდა ოვსეთი და დიდი ყივჩაყეთი, ხაზარეთი და რუსეთითა“². თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს იქ, სადაც გიორგი III მეფობის ხანაზე აქვს საუბარი, ერთგან ისე აქვს ამბავი მოთხრობილი, რომ ხაზართა ერთი ტომი XII საუკუნეში კიდევ ცნობილი ყოფილა: „ესე შარვანშა შემოხვეწილ იყო ოდესმე დაქირებულნი დარუბანდელთა ხაზართაგანა“³. XII საუკუნის ქართველისათვის სად იწყებოდა და სად მთავრდებოდა ხაზარეთი, ძნელი სათქმელია, მაგრამ, როგორც ჩანს, რუსეთზე მიმავალი ერთი გზა ხაზარეთზე გადიოდა, და ხაზარეთიდან კიევში მისული მართლაც ჩაივლიდა დნეპრით რუსეთს. მით უმეტეს, რომ შემდეგ ჩახჩრუხაძეს ლაპარაკი აქვს ბიზანტიაზე: „წავიდის ხმელსა იონთა ველსა მუნ სადა მეფედ ზის კეისარიო“⁴. ამრიგად, ყველა ზემოთნათქვამის შემდეგ ჩვენ იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ XII საუკუნეში საქართველოდან რუსეთისაკენ მიმავალი გზა მიიმართებოდა დარიალთ, ხაზარეთზე და ყივჩაყეთზე, დონზე გადავლით დნეპრამდე, დნეპრით კიევამდე და ასე ცნობილ ისტორიულ დიდი წყლის გზით შეიძლებოდა ნოვგოროდამდე, ან პირიქით ნოვგოროდიდან დნეპრით და შვი ზღვით კონსტანტინეპოლამდე.

იზიასლავ მსტისლავის-ძე XII საუკუნეში, ვლადიმერ მონომახოსის შემდეგ, ერთი ძლიერი მთავართაგანია კიევის ტახტზე, 1146 წლიდან 1154 წლამდე. მას მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა დასავლეთით კიევის მეზობელ პოლონეთის, ჩეხეთის და უნგრეთის მფლობელებთან, განსაკუთრებით უნგრეთის მეფესთან, რომლისაგანაც არა ერთგზის ჯარით დახმარება მიიღო მის მოწინააღმდეგე რუს მთავრების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ნათელი არ არის, რით ხელმძღვანელობდა კიევის მთავარი იზიასლავი, როცა საქართველოს სამეფო ტახტს ქალს სთხოვდა,—იმ დროს მეფეებსა და მთავრებს შორის ასეთი დამოყვრება პოლიტიკურ მნიშვნელობას მოკლებული არ იყო. ერთი რამ უდაოდ უნდა ჩაითვალოს: საქართველოს სამეფოს ძლიერება იმდროს კიევის პოლიტი-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტიჰინ. გამ., გვ. 504.

² იქვე, გვ. 532.

³ ქართლის ცხოვრება, ტიჰინ. გამ., გვ. 395.

კურ მესვეურთათვის უცნობი არ უნდა ყოფილიყო, და, პირუკუ, საქართველოს სამეფო ტახტს გარკვეული ინფორმაცია უნდა ჰქონოდა კიევის დიდი მთავრის შესახებ, თორემ ასეთ შორეულ მხარეს მეფე მშობლები ალბათ შეიღს არ გაიტყებდნენ.

სამწუხაროდ, დემეტრე I მეფობის ხანა, თითქმის 30 წელიწადი, საქართველოს ისტორიას ხარვეზად აქვს ჯერ-ჯერობით. დემეტრეს შესახებ ჩვენამდე მოღწეულ ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებები რამდენიმე სტრიქონს იმეტებენ. ეს იმ გარემოებით აიხსნება, რომ დემეტრეს შესახებ ქართველ ისტორიკოსის თხზულება დაკარგულა, ქართლის ცხოვრების კრებულის შედგენის დროს დემეტრეს ისტორიკოსის თხზულება შიგ არ შეუტანიათ. ისე კი თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი გარკვევით გვეუბნება, რომ დემეტრეს მეფობა შესწმით იოვანე ფილოსოფოსს კიმჭიმელს დაუწერია¹. მოღწეულ ცნობებიდან ვიტყობთ რომ დემეტრეს დიდი სახელი ჰქონია მოხვეჭილი. შესაძლებელია, კიევის მთავარი იზიასლავ მსტისლავის-ძე საქართველოს ძლიერ სამეფოსთან დამოუკრებით კიევის სამთავროს სამხრეთ აღმოსავლეთის საზღვრების უზრუნველყოფას ფიქრობდა. ყიფჩაყების შემოტევების თავიდან აცდენა, შესაძლებელია, როგორმე საქართველოს დახმარებით სურდა მოეგვარებინა. გადაჭრით რაიმეს თქმა, ასეთი მწირი ცნობების პირობებში, შეუძლებელია.

როგორც რუსი მემატინანის ზემოთმოყვანილ ტექსტიდან ჩანს, 1154 წელს იზიასლავ მსტისლავის-ძეს თავისი შვილი გაუგზავნია ქართველთა მეფის ასულის შესახებდრად; იმავე დროს იქ აღნიშნულია რომ იზიასლავს შვილი მეორეჯერ გაუგზავნია შესახებდრად: «Посла Изяслав второе сына своего Мстислава противу мачесе своей де си повел из Обез жену». აქედან საგულისხმებელია, რომ იზიასლავს ერთხელ ამის წინათ კიდევ გაუგზავნია თავისი შვილი იმავე დავალებით. მართლაც იმავე მემატინანს 1153 წლის ქვეშ მოთხრობილ ამბებს შორის ნათქვამი აქვს: «На ту же осень посла отец Мстислава противу мачесе... и ходиша до Олешья и не обретише е и воротишася»².

მაშასადამე, 1153 წლის შემოდგომაზე იზიასლავი გზავნის თავის შვილს მსტისლავს დედინაცვლის მოსაყვანად, მსტისლავი მიდის ოლეშამდე, ყიფჩაყების ერთ-ერთი ტომის, ბერენდეების, საზღვრებამდე, და ხელცალიერი უკან ბრუნდება. გარკვევით არა ჩანს, 1153 წელს საიდან მოელოდა საცოლოს იზიასლავი. საფიქრებელია, რომ საქართველოს მეფესთან მოლაპარაკება ქალის მითხოვების შესახებ 1152 წლიდან დაიწყო და გადაწყდა კიდევ. 1152 წელს, ზაფხულიდან მეფის ქალი უნდა გამგზავრებულიყო, მაგრამ ვერ მოხერხებულა. მემატინანის 1153 წელი 1152 წლის სექტემბრიდან დაწყებული წელია. შემოდგომისათვის იზიასლავი ელოდა ქალს, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ზაფხულში ვერ მომხდარა გამგზავრება, ამიტომ მეორეჯერ, სექტემბრის წლით, 1154 წლის შემოდგომაზე გამოგზავნა იზიასლავმა შეშვედრი ხალხი. ჩვენი, იანვრის,

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფ. ვარიანტი, გვ. 364.

² Летопись по Ипатскому списку, гв. 320; აგრეთვე Летопись по Лаврент. сп. არქეოგრაფიულ კომისიის გამოც. 1872-წ., გვ. 322.

წლით ეს იქნებოდა 1153 წლის შემოდგომა. ამრიგად, საერთო ვარაუდით საქართველოდან კიევამდე 6 თვე მინც სჭირდებოდა გზის გაელას. ესაა რამდენიმე სიტყვა სახელწოდება «Орѣз»-ის შესახებ რუსულ ძეგლებში. რუსულ წყაროებში მოხსენებული «Орѣз»-ი აფხაზეთის შესატყვისი სიტყვაა. X საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული აფხაზთა მეფეებად იხსენიებიან საქართველოს მეფეები—ჯერ, რა თქმა უნდა, დასავლეთ საქართველოს მფლობელნი. შემდეგ როცა მათი უფლებები აღმოსავლეთ საქართველოზედაც გავრცელდა და ტახტი ტფილისში იქმნა გადმოტანილი, სრულიად საქართველოს მეფეებს მეზობელ სახელმწიფოებში აფხაზთა მეფეებს უწოდებდნენ. თვით ქართველ მეფეთა ტიტულაციაც აფხაზეთის მოხსენებით იწყებოდა: „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა...“ რუსულ წყაროებს ბიზანტიიდან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული საქართველოს სახელმწიფოს ეს სახელწოდება. არ ვიცი, ჩვენსა და რუსეთს შორის მყოფი ჩვენი ჩრდილოელი მეზობლები ხაზარები, შემდეგ ყივჩაყები რას ეძახდნენ საქართველოს სამეფოს. თუ იმათვისაც საქართველო აფხაზეთად იყო ცნობილი, მაშინ, შესაძლებელია, ჩვენი ჩრდილო მეზობლების მეშვეობითაც გავრცელებულიყო რუსეთში საქართველოს სამეფოს ეს სახელწოდება.

«Орѣз»-ი რუსულ ძეგლებში, მართალია, XII საუკუნის ამბებში გვხვდება პირველად, მაგრამ საფიქრებელია, მეზობლების მეშვეობით X-XI საუკუნეებში ჰქონდეთ შეთვისებული რუსებს.

თანამედროვე და საშუალო საუკუნეების რუსულში გავრცელებული საქართველოს ზღმნიშვნელო სიტყვა «Русия» ან «Иверия» რუსულ წყაროებში მხოლოდ XV საუკუნის დასაწყისის ხანაში გვხვდება პირველად, უფრო ადრინდელ რუსულ ძეგლებში მხოლოდ «Орѣз»-ი იხმარება საქართველოს აღსანიშნავად.

მეორე შემთხვევა საქართველოს მოხსენებისა რუსულ წყაროში ეკუთვნის XII საუკუნის მიწურულის ამბების მოთხრობას, მაგრამ საქართველო მემატია-ნის მიერ მოხსენებულია XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ამბების მოგონებასთან დაკავშირებით. რუსული მატიანის ეს ნაწილი ვოლინელ მემატიანის მიერ არის დაწერილი. ხსენებული მემატიანე, იქ სადაც მას გალიციისა და ვოლინის ცნობილი დიდი მთავრის რომან მსტისლავისძის კიევში გადმოსვლისა და მისი აქ მთავრობის (1199—1205 წწ.) დახასიათება უნდა მოგვეცეს, მხატვრული ენით შემდეგ ამბებს აღვიწერს: „По смерти же великого князя Романа, приснопамятного самодержьца всея Руси, одолевша всим поганскимъ языкомъ, ума мудростью ходяща по заповедемъ божиимъ: устремилъся бяше на поганья яко и лев, сердитъ же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаше землю ихъ яко и орелъ, храбор бо бе яко и туръ. Ревновавше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтыя, рекомыя Половцы, изгнавшю Отрока во Обезы за железная Врата, Сърчановы же оставшю у Дону, рыбою ожившю; тогда Володимиръ Мономахъ пилъ золотомъ шоломомъ Донъ, и приемшю землю ихъ всю и загнавшю окаянныя агаряны. По смерти же Володимере, оставшю у Сырчана единому гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: «Володимиръ умеръ есть, а воротися, брате, пойдѣ-

в землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему песни Половецкия; оже ти не восхочеть дай ему поухати зелья, именем евшан». Оному же не восхотевшу обратитися, ни послушати, и дасть ему зелье; опому же обухавшу и восплакавшю, рче: «да лучше есть ва свой земле костью лечи, нели на чюже славну бити». И Прииде во свою землю. От него родившюся Концаку»¹. ამ ამონაწერის ქართული ტექსტი აქვე საქიროდ მიგვაჩინია მოვიყვანოთ:

„მარად დაუფიწყარ, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელ დიდი მთავრის რომანის გარდაცვალების შემდეგ, რომელმაც სძლია ყველა უწმინდურ ხალხებს, ბრძნული გონებით ღეთის მცნებებით მავალი გაემართებოდა უწმინდურებზე ვითარცა ლომი, გულმოსული იყო მათზე ვითარცა ჯიქი, და ანადგურებდა მათ ვითარცა ნინაგი, და გადაივლიდა მათ მიწა-წყალს ვითარცა არწივი, და მამაცი ვითარცა ჯიხვი. იგი ეჯიბრებოდა თავის ბაბას მონომახოსს, რომელმაც გაანადგურა უწმინდური იზმაიტლნი ყივჩაყებად წოდებულნი, და რომელმაც განდევნა „ოტროკი“ აფხაზეთში (საქართველოში) რკინის კარებს (დარიალის) იქით, ხოლო სირჩანი ვადარჩა დონის მიდამოებში და თევზით თავს ირჩენდა; მაშინ ვლადიმერ მონომახოსმა, ოქროს მუხარადით დონის წყალის შემსმელმა, შემოიერთა (მიიღო) მათი მიწა-წყალი სრულიად, და გადაკარგა წყეული აგარიანი. ვლადიმერის გარდაცვალების შემდეგ, სირჩანმა მასთან დარჩენილი ერთად-ერთი მებუკე (სახელად) ორევი გაგზავნა აფხაზეთში (საქართველოში) და დააბარა ეთქვა (ოტროკისათვის): «ვლადიმერა უკვე მკვდარია, დაბრუნდი და მოდი ძპაო შენს ქვეყანაში».

„გადაეცი ეს ჩემი სიტყვები მას, უმღერე ყივჩაყური სიმღერები; და უკეთუ არ ისურვოს (წამოსვლა), მიეცი მას საყნოსავად ჯადო მწვანელი ევშანი. ხოლო, როცა (ოტროკმა) არ ისურვა დაბრუნება არცა მოსმენა, (ორევი) მიაწოდა მას ჯადო მწვანელი ევშანი, და როცა დაყნოსა აცრემლებულმა (ოტროკმა) სთქვა: «უმჯობესია სამშობლოს მიწაში ჩონჩხად ქცეული დავიძარხო, ვინემ უცხოეთში დიდებაში ვიცხოვრო», და წამოვიდა თავის ქვეყანაში. აი ამისაგან წარმოიშვა კონჩაკი“... როგორც ვხედავთ, თავისებური მხატვრული სილამაზეც თან ახლავს ვოლინელ მემათიანის თხზულების ამ ნაწყვეტს. იგი რაღაც კავშირში უნდა იყვეს XII საუკუნის განთქმულ რუსულ მხატვრულ ნაწარმოების „თქმულება იგორის ლაშქრობაზე“-ს ტექსტთან, მით უმეტეს რომ ზემოთმოყვანილი ამბავი ნაწილობრივ დაკავშირებულია ყივჩაყთა ბატონის იმ კონჩაკის ვინაობის გამორკვევასთან, რომელმაც იგორ ნოვგოროდ სევერსკის რაზმები სასტიკად დააპარცხა. ჩვენ ამჟამად ზემოთმოყვანილი ტექსტი არ გვაინტერესებს მისი მხატვრული ღირებულების მხრით, ჩვენთვის აქ მეტად საინტერესოა საქართველოს ხსენება, რის შესახებაც ლაპარაკი აქვს მემათიანეს.

როგორც დავინახეთ, მემათიანე ვლადიმერ მონომახოსის მოღვაწეობიდან ერთ ამბავს გვაუწყებს და მასთან დაკავშირებით საქართველოს ახსენებს. მისი გადმოცემით, ვლადიმერ მონომახოსმა სძლია ყივჩაყთა ტომებს და ერთი მათი ბატონთაგანი „ოტროკი“ აიძულა საქართველოში გაქცეულიყო. საკითხის გარ-

¹ Летопись по Ипатскому списку, изд. Арх. ком. 1871 г., гл. 479-480.

კვევისათვის საპირო იქნება მონომახოსის მოღვაწეობის წლები მოვიგონოთ. იგი კიევის დიდი მთავრის ტახტს იკერს 1113 წლიდან და გარდაცვალებამდე, 1125 წლამდე, განაგებს კიევის სამფლობელოს. მემატინეთა სხვა ცნობებიდან ჩვენ ვიცით, რომ ვლადიმერ მონომახოსმა დიდი სახელი მოიხვეჭა, სხვა მის სახელმწიფო საქმიანობის გარდა, ყივჩაყების წინააღმდეგ ბრძოლით და მათი შესუსტებით, ისე რომ კიევის სამფლობელოს სამხრეთმა რაიონებმა დაისვენეს ყივჩაყთა თარეშებისაგან. ვლადიმერ მონომახოსის თანამედროვე საქართველოში დავით აღმაშენებელია (1089 წლიდან 1125 წლამდე). დავით აღმაშენებლის ქართველ ისტორიკოსის თხზულებას თუ თვალს გადავაგვლებთ და იქ დაცულ ცნობებს შევუდარებთ ვოლინელ მემატინის თხზულების ზემოთმოყვანილ ადგილს, ზოგიერთ საყურადღებო დასკვნებს მივიღებთ. ვოლინელი მემატინე გვაუწყებს რომ ვლადიმერ მონომახოსმა სასტიკად დაამარცხა ყივჩაყები და მათი უფროსი ოტროკი აფხაზეთში განდევნაო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გვამცნობს რომ დავით აღმაშენებელმა, იცოდა რა ყივჩაყთა ტომის განთქმული მეომრობაო, და, იმავე დროს, ჰყავდა რა მას (დავითს): „ყოვლად განთქმული სიკეთითა გურანდუხტ დედოფალი, შვილი ყივჩაყთა უმთავრესისა ათრაქა შარადანისძისა, სჯულიერად მეუღლედ თვისა... ამისთვისცა წარავლინა კაცნი სარწმუნონი და მოუწოდა ყივჩაყთა და სიმამრსა თვისსა, ხოლო მათ სიხარულით მიითვალეს, გარნა ითხოვეს გზა მშვიდობისა ოვსთაგან... (დავით) აიხუნა მძევალნი ორგნივე ოვსთა და ყივჩაყთა და ესრეთ აღვილად შეაერთნა ორნივე ნათესავნი და ყო შორის მათსა მშვიდობა... და აღიხუნა ციხენი დარიალისა და ყოველთა კართა ოვსეთისა და კავკასიისა მთისა თანა და შექმნა გზა მშვიდობისა ყივჩაყთათვის და გამოიყუანა სიმრავლე ფრიად დიდი სიმამრი და ცოლის ძმანი თვისნი... ხოლო ყივჩაყნი დააყენნა ადგილთა მათთა მარჯვეთა დედა წულითა მათითა¹“.

როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, დავით აღმაშენებლის მიერ საქართველოში გადმოყვანილ ყივჩაყების უფროსი, სიმამრი დავით აღმაშენებლისა, ათრაქა შარადანისძედ იწოდებოდა. ვოლინელი მემატინე საქართველოში გადმოხვეწილ ყივჩაყთა მთავარს „ოტროკს“ უწოდებს. დიდი დაკვირვება არ არის საპირო, რომ რუსულ წყაროში მოხსენებული „ოტროკი“ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის „ათრაქა“ არის. ქართულ წყაროში „ათრაქას“ მამის სახელიც დაცულია „ათრაქა შარადანისძე“. რუსულ მატინის ერთ ცნობაში, რომელიც 1107 წლის ამბებს შეეხება, მოხსენებულია ყივჩაყთა მთავარი «Шарукан». „შარუკანი“ მოხსენებულია იმ ბრძოლებთან დაკავშირებით, რომელთაც ვლადიმერ მონომახი ყივჩაყების წინააღმდეგ აწარმოებდა. რუსი მემატინე მას უწოდებს «Шарукан старыѣ». ერთგან რუსი მემატინე ბრძოლაში დამარცხებულ „შარუკანის“ შესახებ ამბობს: «а Шарукан два чучече»². რადგანაც რუსული მატინე „შარუკანს“ «Шарукан старыѣ»-თ იხსენიებს, ხოლო ქართული წყარო ათრაქას მამად—შარადანს, და, იმავე დროს, ჩვენ ვიცით რომ ათრაქა დავით აღმაშენებლის სიმამრი ყოფილა, ცხადია ათრაქას მამა ღრმად მოხუცებულ

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიაშ დედ. ვარ., გვ. 300-301-302.

² Летопись по Ипатьскому сп., 1871 წ., გვ. 186-187.

თუ არა საკმაოდ მოხუცებული მიხედავდა იქნებოდა. ამიტომ შემტოვარი არ ვიქნებოდა თუ რუსულ „ოტროკს“ და ქართულ „ათრაქა შარადანის-ძეს“ ერთსა და იმავე პირად მივიჩნევთ; შარადანი და «Шарухан старик»-ც ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს¹. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ „შარუკან“-ის სახელი ეწოდებოდა იმ ქალაქს, სადაც თვით იჯდა მთავრად. ყიფიანებს, როგორც გამოკვეთულია, თავისი ქალაქების სახელი ეცვლებოდა იმის მიხედვით, რა სახელის მქონე მთავარიც იჯდა ამათუმი ქალაქში. წინათ ქალაქ „შარუკანს“ რუსული წყაროების მიხედვით „გრად ასენევა“ რქმევია, რადგანაც თურმე 1082 წლამდე იქ „ასენია“ მთავარი მთავრობდა. 1082 წლიდან უკვე „შარუკანი“ ეწოდება, იმიტომ, რომ „შარუკანი“ დაბეჯდარა მთავრად. შემდეგ „ჩეშუ“-ს ქალაქი რქმევია². ყიფიანთა მთავრის „შარუკანის“ გარდაცვალების შემდეგ ქალაქს „ოტროკა“ უნდა დარქმეოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი საქართველოში იმყოფებოდა და ამდენად მისი სახელი აღარ დარქმევია. ამრიგად ქართული „ათრაქა“ რუსულ წყაროში მოხსენებული „ოტროკია“, ქართული „შარადანი“ რუსული „შარუკან სტარი“³. ამას გარდა, 1116 წლიდან, როგორც რუსეთის ისტორიიდან არის ცნობილი, ვლადიმერ მონომახოსი განსაკუთრებით გააფთრებით ებრძვის ყიფიანებს და ზედისხედ ამარცხებს მათ რაზმებს, ისე რომ 1120 წელს, როდესაც იარაღოლკი დონისაკენ წასულა ყიფიანთა ადგილების დასარბევად, ყიფიანთა ტომები ვერსად ვერ უპოვნია⁴, ხოლო დავით აღმაშენებლის მიერ ყიფიანთა საქართველოში გადმოყვანას ადგილი ჰქონია 1118—1120 წლებში⁵. მაშასადამე იქვე აღარ უნდა იყოს, რომ რუსული ცნობა სწორედ იმ ფაქტზე მიგვიჩვენებს, რომელზედაც საუბარი აქვს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს.

რუსულ წყაროში დაცული ცნობა საინტერესო არის არა მარტო იმიტომ, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობას ადასტურებს ყიფიანთა საქართველოში გადმოყვანის შესახებ, არამედ გვიხსნის თუ როგორ მოახერხა დავით აღმაშენებელმა ყიფიანებისაგან თანხმობა მიეღო საქართველოში გადმოსახლებაზე. ქართველ ისტორიკოსის ცნობით ისე გამოდის, რომ საკმარისი იყო დავით აღმაშენებლის მიმართვა და გადმოსასვლელი გზის გარანტირება, რომ ყიფიანები თავის ბატონითურთ საქართველოში მოსულიყვნენ. ქართველი ისტორიკოსი ვერ იძლევა სათანადო ახსნას, რა იზიდავდა ყიფიანებს დავით მეფის სამსახურში. არ არის საკმარისი დავით აღმაშენებლისა და ათრაქა შარადანისძის ნათესაური დამოკიდებულებით აიხსნას ყიფიანთა მრავალრიცხოვანი ტომის საქართველოში გადმოსახლება. რუსულ მატეიანის ცნობა კი ნათელს ჰფენს ამ საკითხს. რუსეთის მთავრის ვლადიმერ მონომახოსის მიერ სისტემატურად შევიწროებული ყიფიანები იძულებული გამხდარან საქართველოში გადმოსახლება აერჩიათ.

ქართველ ისტორიკოსის ცნობა თავის მხრივ ადასტურებს ვოლინელ მემატეიანის ცნობას ყიფიანების საქართველოში განდევნის შესახებ, და გვიჩვენებს

¹ შესაძლებელია, რაკი რუსული წყარო „შარუკან“-ს „სტარი“-ს უწოდებს, იყო მეორე „შარუკანი“ რომლისაგან გასასხევევლად „სტარი“-ს ხმარობდნენ რუსები და „ოტროკი“ ამ მეორის შვილი იყოს.

² Н. Аристов, О земле половецкой, 1877 წ., გვ. 10.

³ Соколовъ, История России с др. вр., წიგნი I, გვ. 356-357.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 516.

რომ XIX საუკუნის ცნობილ რუს ისტორიკოსის სოლოვიოვის მიერ ვოლინელ მემატიანის ზემოთმოყვანილი მხატვრული მოთხრობა ხალხურ თქმულებად მონათლული¹, გარკვეულ წლებში მომხდარი ისტორიული სინამდვილეა. ქართული წყარო გვიჩვენებს ჩვენ, რომ რუსულ ცნობაში მოხსენებული «железные врата» დარიალის კარია, და რუსეთის ისტორიულ გეოგრაფიას ქართული ცნობა განმარტებას აძლევს, რომ «железные врата»-ს, სამხრეთით, მარტო დარუბანდის კარს კი არ უწოდებდნენ რუსები², არამედ დარიალსაც.

ვოლინელ მემატიანის თხზულებაში დაცული, ზემოთმოყვანილი, ცნობა ჩვენთვის საინტერესო არის იმ მხრივაც, რომ საშუალება გვძლევს წარმოვიდგინოთ თუ რამდენად საჭმის კურსში ყოფილან XII საუკუნის მოწინავე რუსები საქართველოში მომხდარ ამბების შესახებ. რუსეთში მშენიერად სცოდნიათ, რა პატივსა და დიდებაში ყოფილან „ათრაქა“ ყივჩაყთა ბატონი საქართველოში, და მისი ყივჩაყეთში დაბრუნება მხოლოდ ფსიქოლოგიურ ზეგავლენით მიაჩნიათ შესაძლებლად. დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართულ წყაროებში არ არის დაცული ცნობა „ათრაქას“ კვლავ ყივჩაყეთში დაბრუნების შესახებ, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ვლადიმერ მონომახის გარდაცვალების შემდეგ (1125 წ.), მის შვილებს შორის დანაწილებულ რუს სამთავროთა შორის ატეხილმა შინათაშლამ საკმაოდ შეასუსტა კიევის სახელმწიფოს ძლიერება და ხელი გაუხსნა ყივჩაყთა ტომების თარეშებს, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ „ათრაქა“ მართლაც უნდა დაბრუნებულიყო სამშობლოში, მაგრამ საქართველოში მყოფი ყივჩაყთა ტომი აქედან ყივჩაყეთში მას არ უნდა გაჰყოლოდა მცირე ამალის გარდა.

რუსული და ქართული ისტორიული ცნობებით ჩვენ იმ აზრს უნდა დავადგეთ, რომ XII საუკუნის რუსეთსა და საქართველოს შორის ყივჩაყნი შუამავლობენ. ქართულ ისტორიულ ცნობების მიხედვით, ყივჩაყნი 100 წლის განმავლობაში, მთელი XII საუკუნე, საქართველოსთან მჭიდრო ურთიერთობაში არიან და ქართველების გავლენის ქვეშ ყოფილან, დარიალის გზით. ეს ხანა, XII საუკუნე, ქართულ კულტურის აყვავების ხანა არის და ბუნებრივად საკითხი ისმის, აითვისა თუ არა ყივჩაყეთმა ქართული კულტურიდან რაიმე. სამწუხაროდ, ამ მხრივ არავითარი დაკვირვება არ არის წარმოებული. რუსულმა წერილობითმა ძეგლებმა ყივჩაყთა ტომების წყვეა-კრულვისა და მათთან დაუსრულებელ ბრძოლების აღწერის გარდა თვალსაჩინო ცნობები არაფერია შემოგვიწახნეს. ბარბაროსებად არიან ისინი დახასიათებული რუსულ მატრიანებში, მაგრამ ეს უფლებას არ გვაძლევს უკრიტიკოდ დავენდოთ რუსულ ძეგლებს. ყივჩაყთა საკითხს, ამჟამად, ჩვენთვის ინტერესი აქვს იმდენად, რამდენადაც ყივჩაყეთის გზით შეიძლება ქართულ მაღალ კულტურის გავლენა დნებრის აუზებშიც მტკის გაბედულებით გვეძებნა.

XIII საუკუნის რუსულ ძეგლებში მხოლოდ ერთხელ არის მოხსენებული საქართველო, და ისიც მონღოლთა შემოსევისთან დაკავშირებით. 1224 წლის

¹ Соловьев, Ист. России с древн. врем., წიგნი I, გვ. 356-357.

² Барсов Н. П. Очерки русской истор. географии, გვ. 54.

ქვეშ მოთხრობილ ამბებს შორის რუს მემა ჭიანეს ნათქვამი აქვს, რომ თათრები გამოიხდნენ, მთელი რიგი ქვეყნები დაიპყრეს და მათ შორისო, აღნიშნავს ის: «слышахом ни, яко многы страны поплениши, Ясы, Обезы, Косогы и Половчы бешбожьных множеством извниша»¹. სხვა ცნობა XIII საუკუნის და არც XIV საუკუნის რუსულ ძეგლებში საქართველოს შესახებ არ მოიპოვება. საფიქრებელია, რომ საქართველოს მონგოლების მიერ დამარცხების შესახებ ამბავი პირველად რუსეთის სამთავროებში ყოფილებმა მიიტანეს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს რუსულ მატრიანებში დაცული ამბები მონგოლთა პირველ შემოსევის შესახებ. როგორც ვიცით მონგოლები, ირანისა და საქართველოს სამფლობელოებზე გავლით, დარუბანდის გზით შეიჭრნენ სამხრეთ რუსეთში. პირველად, რუსეთზე მისულამდე, ყოფილებს დაეჯახნენ. ყოფილები მაგრად-დახვედრიან (ქართულ წყაროში დაცულ ცნობის მიხედვით), მაგრამ რაკი მონგოლთა ძლიერებამ ჭადაჭარბა, ყოფილები უკან დასაველეთისაკენ იხვევენ, და რუს მთავრებს ატყობინებენ, თუ რა დაუძლეველი ძალით მოდიოდნენ მონგოლები. იმავე დროს ყოფილები სთხოვდნენ რუსებს მათთან გაერთიანებას და მონგოლების წინააღმდეგ ერთად ბრძოლას. რუსი მემატიანე ყოფილებს სიტყვებს რუსი მთავრობის მიმართ ასე გადმოგვცემს: «аще, не поможете нам, мы ныне иссечемь ныхом, а вы наупрсе иссечемь нудете»². შემდეგ, როგორც ცნობილია, მიუხედავად ყოფილებისადმი სიძულვილისა, რუს მთავრებს უთათბირნიათ და ყოფილებთან ერთად მონგოლების წინააღმდეგ ბრძოლა გადაუწყვეტიათ. 1224 წელს, მართლაც, მდ. კალკაზე მონგოლებთან დიდი ბრძოლა ჰქონდათ რუს-ყოფილებს შორის და გამარჯვება მონგოლებს დარჩათ.

საფიქრებელია, რომ, რაკი მონგოლთა გამოჩენის ამბავი ყოფილებმა მიიტანეს პირველად რუსულ სამთავროებში, საქართველოს დამარცხების ამბავიც მათვე უნდა მიეტანათ რუსეთში. შესაძლებელია, იმ დროს განთქმულ ძლიერ ქართველ ჯარების მონგოლების მიერ დამარცხების ამბავს განზრახ აუწყებდნენ ყოფილები რუს მთავრებს, იმისათვის, რომ მონგოლთა საშიშროების სიდიდე დაესურათებინათ და რუსი მთავრები მონგოლთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ადვილად ჩეთრიათ. თუ ყოფილებმა მეშვეობით არ არის რუსეთში მისული მონგოლთა მიერ ქართველების დამარცხების შესახებ ცნობა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ თვით მონგოლებისაგან გაიგეს. მაგრამ საინტერესოა ის გარემოება, რომ რუსულმა მატრიანებმა იციან, და სწერენ, მხოლოდ მონგოლთა პირველ შემოსევის დროს ქართველების დამარცხებაზე, ხოლო 1237-38 წლის ამბების აღწერის დროს და არც შემდეგ არცერთი სიტყვა საქართველოზე ნათქვამი არ აქვთ. მონგოლთა სახელმწიფოს, ოქროს ურდოს, აღმოსავლეთ ევროპის სამხრეთ აღმოსავლეთით ჩამოყალიბებამ, როგორც ჩანს, სავსებით მოსწყვიტა რუსეთის სამთავროები ამიერ-კავკასიას და, კერძოდ, საქართველოს. მონგოლების მეშვეობით თუ ხდებოდა რაიმე ცნობების მიწვდენა რუს სამთავროებამდე საქართვე-

¹ Новгородская летопись, изд. Арх. ком. 1888 წ., გვ. 215. აგრეთვე Летопись по Лаврентьевскому сп., изд. Арх. ком. 1872 წ., გვ. 424.

² Летопись по Ипатьев. списку, გვ. 495.

ლოში მომხდარ ამბების შესახებ, თორემ სხვა გზა აღარ რჩებოდა. მაგრამ ამ გზით თუ, დასავლეთ ევროპის გზით, რაიმე ცნობა მიდიოდა საქართველოს შესახებ რუსეთში, იგი ალბათ ვემატიანისათვის იძენდა ღირსშესანიშნავი არყოფილა, რომ თავის თხზულებაში მოეხსენებინა.

მხოლოდ XV საუკუნის პირველ ნახევრის ავტორს ერთ ადგილას, იქ სადაც თემურ-ლენგის დაპყრობებზე აქვს ლაპარაკი, აღუნიშნავს: «Прият и Асирию и Вавилонское царство, и Севастию, и Армению, и вси Орды поплени, и прият Сипую орду, еже есть близ Индия, и Сарай великий, и Чегодай и Тевризъ Горзустани, Обезя и Гурзи, и отгуду поиде во Охтой и прият, и Шамахию, и Китай и Крым»¹.

აქ, ამ ძეგლში, პირველად გვხვდება ჩვენ „გურზი“, როგორც ქართველების სახელწოდება რუსულ ძეგლებში. მაგრამ მოყვანილ ტექსტიდან ჩანს რომ ავტორს კარგად არ უნდა ჰქონდეს გარკვეული, სად არის, „გურზი“ ან რა განსხვავებაა „გურზისტანსა“, „გურზისა“ და „ობესს“ შორის. მონგოლთა ბატონობას, ეტყობა, თავისებური უარყოფითი გავლენა მოუხდენია ამ მხრივ XIV და XV საუკუნეების რუსეთის მოწინავე წრეებზე, ისე რომ კავკასიონს აქეთ მდებარე ქვეყნებზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონიათ ამ დროისათვის.

როგორც დავინახეთ, რუსული ძეგლები XIII საუკუნიდან, ე. ი. მონგოლთა ბატონობის ხანიდან, საქართველოზე არაფერს გვაუწყებენ. ეს იმ დროს როცა ქართული წყაროები საკმაოდ მნიშვნელოვან ცნობისმოყვარობას იჩენენ ჩრდილოეთის მიმართ ამ საუკუნეში. მონგოლთა ხანა ჯერ-ჯერობით, ქართულ ძეგლებიდან, ჟამთააღმწერლის თხზულებამ შემოგვინახა აღწერილი. ჟამთააღმწერელი XIV საუკუნის მეორე ნახევარში მცხოვრები პირია. როგორც ეს პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, ჟამთააღმწერელი, XIII საუკუნის ამბების აღწერის დროს, იმდროინდელ ქართულ და უცხო საისტორიო თხზულებებით სარგებლობდა, მას ხელთ ჰქონია, როგორც ქართული, ისე ირანული და მონგოლური წყაროები. ჟამთააღმწერელს ვერცერთი რუსი ვემატიანე ვერ შეედრება. იგი თავის დროისათვის დიდად განათლებული ისტორიკოსი შოჩანს. სამწუხაროდ, ის წყაროები, რომლითაც იგი სარგებლობდა, ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არ არის. მისი თხზულებიდან ჩანს, რომ XIII საუკუნის მეორე და მესამე მეოთხედებში მომხდარ ამბების მოსათხრობად, მას ვინმე „ბერი მღვიმელის“ ნაშრომიდან ამოუკრებია ცნობები, XIII საუკუნის მესამე მეოთხედისათვის მას ვილაც „ყოველთააღმწერლის“ თხზულებით უსარგებლია².

XIII საუკუნის ამბების აღწერის დროს ჟამთააღმწერელი რუსეთის ამბებსაც აგვიწერს შიგადაშვიგ. ეტყობა XIII საუკუნის ქართულ ძეგლებში, რომლიდანაც იგი ცნობებს ჰკრებდა თავის თხზულებისათვის, რუსეთის შესახებ ამბები ყოფილა აღწერილი. მონგოლთა მოკლე ისტორიის აღწერის შემდეგ,

¹ Изборник славянских и русских сочинений, внесенных в хронографы рудский редакции, изд. Попова А., 1864 წ., გვ. 66.

² ჟამთააღმწერლის და მისი წყაროების შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიხანი, წყაროები და მეთოდები, 1916 წ. გამოც., გვ. 204-209.

ქამთაალმწერელი გეამცნობს, რომ ჩანგიზ ყაენმა თავისი ოთხი შვილი ყაენებად განაწესაო, და თვითოეულ მათგანს სათანადო ლაშქარი მისცაო. აქ ქამთაალმწერელი არ კმაყოფილდება მარტო საქართველოს თავზე დამტყდარ უბედურების აღწერით და იქ, სადაც ლაშა გიორგის ლაშქრის დამარცხებაზე აქვს საუბარი, იმასაც აღგვიწერს, თუ საით გაემართნენ მონგოლთა გამარჯვებული რაზმები საქართველოდან. იგი წერს: „ხოლო თათარნი მოიწიენეს ვიდრე სამშვილდემდე და მიერ უკუნ იქცეს... წარვიდეს გზასა დარუბანდისასა რამეთუ ვერცა შარვანშა წინა აღუდგა, და ვერცა დარუბანდელნი. განვლეს კარი დარუბანდისა და შევიდეს ყივჩაყეთს, რომელთა ბრძოლა აკვიდეს და მრავალგან შემოებნეს ყივჩაყნი, და ყოველგნით თათარნი მძლე ექმნნეს და წარვიდეს ესრეთ ომითა“¹. ქამთაალმწერელმა შესანიშნავად იცის ოქროს ურდოს XIII საუკუნის სამფლობელოები. იგი ერთგან აღნიშნავს: „მაშინ ყაენთა უპირატესობა ბათოს ყაენსა ეპყრა, რომელსა ჰქონდა ოვსეთი და დიდი ყივჩაყეთი, საზარეთი და რუსეთი ვიდრე ბნელეთამდის და ზღუამდე დარუბანდისა“².-ო. ერთ ადგილას იგი უფრო ზედმიწევნით ჩამოსთვლის მონგოლთა ლაშქრის დაპყრობათა ობიექტებს: „დააჩინნა შვილნი მისნი ყაენად (ჩინგიზყაენმა). პირველს გაუჩინა და მისცა ლაშქრის ნახევარი და წარგზავნა დიდსა ყივჩაყეთს ვიდრე ბნელეთამდის ხაზარეთს, ოვსეთს, რუსეთს ვიდრე ბორღალეთამდე, სერბთა და კავკასთა და ჩრდილოთა ყოველთა მკვიდროვანთა ვითარცა მითქომს“³.-ო. როგორც ვხედავთ, ქართული წყაროები ჩრდილოეთის მიმართ საკმაო ინტერესს იჩენენ. ქამთაალმწერელი იმასაც მოგვითხრობს თუ ბათო ყაენმა. როგორ აღწერა მოსახლეობა თავის საბრძანებელში და როგორ დაადო ხარკი. იგი მოგვითხრობს: „ამათ ქამთა იქნა ესეცა, რამეთუ ყაენმან ბათო... ინება განსწორება და აღთვალვა ყოვლისა ქვეყნისა და ჰპოვა ვინმე კაცი ნათესავით იორიდი სახელით არლუნ, სმართლის მომქმედი და ფრიად მართლის მეტყველი, ღრმად გამგონი და განმზრახი რჩეული. ესე წარავლინა ყოველსა საბრძანებელსა მას მისა, რუსეთს ხაზარეთს ოვსეთს ყივჩაყეთს, ვიდრე ბნელეთამდე... რათა აღთვალოს და განაჩინოს მვედარი და მეომარი ლაშქრად განმავალი ნოინთა თანა“⁴... ქართველი ისტორიკოსი, როგორც ვხედავთ, არ ივიწყებს რუსეთს და ამ შემთხვევაში საკმაო ცნობებს იძლევა მონგოლთა რუსეთზე ბატონობის ისტორიიდან. რუსულმატიანეებს არლუნი სრულგზით მოხსენებული არა ჰყავთ. საინტერესოა რომ ქართველი ისტორიკოსი ჩრდილოეთის მხარის ვითარებას კოსმოგრაფიულადაც უნდა იცნობდეს. ჩვენ ზემოთმოყვანილ ქართულ ტექსტებში არა ერთგან ვნახეთ რომ, როცა ბათო ყაენის სამფლობელოებს ჩამოსთვლის ქამთაალმწერელი, ყოველთვის ასე აღნიშნავს საზღვარს: „ხაზარეთი და რუსეთი ვიდრე ბნელეთამდე“ ანდა „დიდი ყივჩაყეთიდან ვიდრე ბნელეთამდე“-ო. სამოთხჯერ იმეორებს ავტორი სიტყვა „ბნელეთამდე“-ს. თუ აქ რამე დამახინჯებას არ აქვს ადგილი, მაშინ საფიქრებელია, რომ ამ სიტყვის ქვეშ იმდროინდელი ქართველი

¹ ქართლის ცხოვრება, ჭიჭ. გამოც., გვ. 506.

² ქართლის ცხოვრ., ჭიჭ. გამოც., გვ. 532.

³ იქვე, გვ. 519.

⁴ იქვე, გვ. 564.

პოლარულ მხარეებს ან არქტიკას ჰგულისხმობდა. ეხლა საკითხი ისმის, რა გზით ჰქრებდნენ XII-XIV საუკუნეების ქართველები ცნობებს ჩრდილოეთის შესახებ, საერთოდ, და რუსეთის შესახებ, კერძოდ.

ყამთაილმწერლის თხზულება საშუალებას იძლევა დასმულ კითხვაზე დაახლოებითი პასუხი გავცეთ. როგორც ცნობილია, XIII საუკუნის მეორე მეოთხედიდან მონგოლები გაბატონდნენ, როგორც აღმოსავლეთ ევროპაში, ისე მცირე აზიაშიაც. მონგოლთა საერთო ცენტრი შორეულ აღმოსავლეთში იყო ყარაყორუმი. მონგოლთა უზარმაზარი სამფლობელო ჩინგიზ ყაენის შვილებსა და შვილიშვილებს ჰქონდათ საბატონოდ დანაწილებული. ყამთაილმწერელი გვაუწყებს რომ ყარაყორუმში მჯდომ მთავარ ყაენის შემდეგ: „ყაენთა უპბრატესობა ბათოს ყაენსა ეპყრა“-ო. საქართველოს და ა.-ქავკასიის დამპყრობი მონგოლთა ნოინები, როგორც ჩანს, ბათო ყაენს ემორჩილებოდნენ და დირექტივებს მისგან ღებულობდნენ. როდესაც საქართველოს მეფემ რუსუდანმა და ქართველმა დიდებულებმა ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ, მონგოლებს მორჩილება განუცხადეს და რუსუდან დედოფალმა ავავ ათაბაგი წარგზავნა მორჩილების გამოსაცხადებლად საქართველოს დამპყრობელ მონგოლთა ნოინის წინაშე, ნოინს იგი ტკბილად მიუღია, მაგრამ შემდეგ ავავი ბათო ყაენთან წარუგზავნია. ყამთაილმწერელი აქაც შენიშნავს განმარტებისათვის ბათოს შესახებ: „რომელი იყო მას ჟამსა უმთავრესი ყაენთაო“. როდესაც რუსუდან დედოფალი, დასავლეთ საქართველოში შეხიზნული, მონგოლებთან დაზავების შემდეგ ტფილისში გადმოსულა, თავისი შვილი დავით მეფე, ნოინთა მოთხოვნით, მორჩილების აღსანიშნავად მათთან წარუვლენია, მაგრამ ნოინებს დავითის ბათო ყაენთან წარგზავნა აუცილებლად მიუჩნევიათ, და დავით, რუსუდან დედოფლის ვაჟიშვილი, ბათოსთან ორი წელი დარჩენილა, შემდეგი კი ყარაყორუმს მთავარ ყაენთან გაუგზავნიათ. ასევე მოქცეულან ავავ ათაბაგის მიმართაც¹. როდესაც რუსუდანი გარდაცვლილა და საქართველოს სამეფო ტახტზე ასაყვანი, დავით რუსუდანის შვილის შორეულ აღმოსავლეთში ყოფნის გამო, არავინ იყო, და იმავე დროს საქართველოში არაფერი იცოდნენ, ეს დავითი ცოცხალი იყო თუ არა, გამოუნახავთ ლაშა გიორგის „უქანონო“ შვილი, რომელსაც აგრეთვე დავითი ერქვა, და ქართველმა დიდებულებმა მოინდომეს მისი გააფეხება. მაგრამ ნოინებს ისიც ბათო ყაენისაკენ გაუსტუმრებიათ, ხოლო იქიდან შემდეგ ყარაყორუმში. მაშასადამე, მთავარი საკითხები ადგილობრივ ნოინების სურვილის მიხედვით არ წყდებოდა, ბათო ყაენს უნდა განეხილა ჯერ, იქიდან კი ყარაყორუმს უნდა წარდგენოდა დასამტკიცებლად. ოქროს ურდო, მაშასადამე, ის სამეფო კარი იყო, სადაც ქართველი მეფეები ამათუიმ საკითხებზე უფლებებს გამოითხოვდნენ. ყარაყორუმში მისვლა ოქროს ურდოზე გავლით შეეძლო ქართველ ხელისუფალს.

როდესაც მონგოლებმა ორი დავითი, რუსუდანის შვილი და ლაშა გიორგის შვილი, ერთადერთ ტახტზე დასვეს, და მათ შორის შემდეგ საქართველოს განაწილება მოხდა, აღმოსავლეთ საქართველოს მფლობელი ულო დავითი

¹ ქართლ. ცხოვ., კივ. გამოც., გვ. 539-540.

ბათო ყანთან გამგზავრებულა. ჟამთააღმწერელი წერს: „და წარვიდა წინაშე ბათოსა მეფე, ხოლო მან პატივით შეიწქნარა, და ყოველი სათხოველი აღუსრულა და იყოფოდა მეფე წინაშე ბათოსა ჟამთა მრავალთა, და თითოეული თემის-თემისა ადგილსა თითოეულსა კაცსა შევედრის“¹. რუსუდანისა და მისი შვილის მიერ ხელმოწერილ ანტონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის მიერ აბულახტარისძისადმი ბოძებულ სიგელში ვკითხულობთ: „ესე დაწერილი მე უღირსმან არსენი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესმან დაგიწერე ჩემსა ჭყონდიდისა ქონებასა შიგან შენ აბულახტარის-ძესა მგელასა... მას ჟამსა ოდეს გამწრდელმა ჩემმა... მეფეთ მეფემა რუსუდან ბათოისსა გამგზავნეს სამსახურად“-ო². მაშასადამე, მონგოლების დამკვიდრებისთანავე საქართველო ბათო ყანის ტახტს ექვემდებარებოდა. ოქროს ურდოს მბრძანებლის კარზე ქართველი დიდებულები ხშირი სტუმრები უნდა ყოფილიყვნენ. იმავე ოქროს ურდოს, პირველ რიგში, როგორც ცნობილია, რუსეთის სამთავროებიც ემორჩილებოდნენ და ბუნებრივია ქართველებს, იმ დიდ კულტურულ ტრადიციით, რომელიც საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა ჩვენში, სათანადო ცნობისმოყვარეობა გამოეჩინათ საქართველოს გარშემო მიმდინარე უჩვევე პროცესებისადმი და ოქროს ურდოს სამფლობელოების—საერთოდ, რუსეთის შესახებ—კერძოდ, ცნობები შეეტანათ თავიანთ თხზულებებში. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ საქართველო ოქროს ურდოსაგან მანამდე იყო დამოკიდებული, სანამ სამხრეთის ნოინებმა კავშირი არ გასწყვიტეს ჩრდილოეთის ურდოსთან. შემდეგში ქართული ძეგლები რუსეთს აღარც იხსენიებენ, სანამ თვით რუსეთმა არ გამოარღვია თათართა რკალი და კასპიის ზღვაზე არ დამკვიდრდა. ეს უკვე XV-XVI საუკუნეებია.

¹ ქართლ. ცხ., ტიქ. გამ., გვ. 560.

² საქართველოს არქივი, წიგნი II, გვ. 24.

ქვემოაღიღმურის ბრუნვათა საკითხისათვის

აფხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ ენებზე დაკვირვებიდან ისეთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ მეტყველების ნაწილთა წარმოებაში ზმნა თითქოს წინ უსწრებს სახელს. ზმნა, როგორც პირის, რიცხვის, დროისა და სხვა კატეგორიების მქონე მეტყველების ნაწილი; სახელზე, — ბრუნვისა და რიცხვის კატეგორიათა მქონე სიტყვაზე, — უფრო ადრე ჩამოყალიბდა.

ზემოდასახელებულ ენებში აშკარად ჩანს მეტად რთული ფორმების მქონე ზმნა, ხოლო სახელი გაფორმების მხრივ ჯერ კიდევ ჩასახვის მდგომარეობაშია (ზოგი ამ ენათაგანის სახელი საკმარისად დაშორდა ჩასახვის მდგომარეობას).

აფხაზურ-უბიხურ-ადიღეური ენების სახელთა ღარიბი გაფორმება პირველად მოვლენად არ მიაჩნია აკად. ნ. მარს. 1912 წელს ამ ენათა ერთი წევრის, სახელდობრ, აფხაზური ენის შესახებ აკად. ნ. მარი წერდა:

«В общем, лишившись элементов органического склонения, абхазский выработал, подобно многим новым языкам, иной способ, при том не один, восполнения дефектов этой морфологической категории, формально истершейся, но идейно, очевидно, присущей языковой психологии абхазского народа»¹.

ამნაირად, აკად. ნ. მარის მაშინდელი მოსაზრებით, აფხაზურ ენას სახელებისათვის ოდესღაც ჰქონია ბრუნვათა ფორმანტები, რომლებიც დროთა ვითარებაში მას დაჰკარგვია. გამოდის, რომ აფხაზურის უფორმანტო სახელი არის მეორადი მოვლენა.

ეს შეხედულება აკად. მარისა არ მიგვაჩნია სწორად. ჩვენი აზრით, აფხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ ენებს არასოდეს არ უნდა ჰქონოდა გაფორმებული სახელი. ამ ენათა ზმნის დატვირთვა მორფოლოგიური ელემენტებით მოხდა მათი (ენების) ამორფულ-პოლისინთეზური მდგომარეობიდან აგლუტინაციურ მდგომარეობასთან მიახლოების მომენტში, რადგანაც წინადადების ხერხემალს საერთოდ ზმნა შეადგენს ყველა ენაში. ზმნის, მოქმედების ან მდგომარეობის გამომხატველი სიტყვის მეშვეობით ხერხდებოდა პოლისინთეზური წინადადების შედგენა. ზმნა იკრეფდა თავის გარშემო ყველა სიტყვას (უთუოდ უფორმოებს), რომლებიც მას შემდეგში შერჩნენ მორფოლოგიურ ელემენტებად, დაკარგეს რა

¹ К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических (стр. 7).

თავიანთი პირვანდელი, დამოუკიდებლად არსებობის დროის შინაარსი. სხვა შინაარსის გამომხატველი სიტყვები რჩებოდა გაფორმების გარეშე: ამ ენათა სახელის გაფორმება მათი განვითარების შემდეგი საფეხურის საქმე უნდა იყოს, გამოწვეული ზმნის მორფოლოგიური განტვირთვის მიზნით. ამის ერთ მაგალითს დავინახავთ ქვემოთ.

თუ ზმნის პირველადობის შესახებ შემომოყვანილ ჩვენს მსჯელობას გავყვებით, შეიძლება შემდეგი დასკვნა გამოვიტანოთ: ბრუნებადი სიტყვის,—სახელის—გაფორმება უშუალოდ არის დამოკიდებული მეტწილად ზმნაზე. ზმნის თავისებურება განსაზღვრავს სახელის გაფორმებას. რაძენდაც ერთგვარია მონათესავე ენათა ზმნები (ამ საფეხურის ენებისათვის), იმდენად დაახლოვებით მსგავსი უნდა იყოს მათი სახელებიც.

აფხაზურ-უბიხურ-ადიღურ ენათა ზმნას (აქ ვიღებ კერძოდ ქვემოადიღურ ენას) მრავალი საერთო სპეციფიკური კატეგორიები გააჩნია ქართველურ ენათა ზმნასთან. საერთო კატეგორიად შეიძლება დავასახელოთ შემდეგი: მრავალპირიანობა, თავისებური გარდამავლობა, გარდამავალი ზმნის პასიური კონსტრუქცია, გზა, ქცევა, წინდებულების სისტემა და სხვა. ამდენადვე, ამ ენათა სახელებშიც უნდა ვეძიოთ საერთო მოვლენები. თუ სახელების დემიურგში—ზმნაში ვხედავთ საერთო მოვლენებს, თვით სახელებშიც უნდა იყოს ის.

ადიღური სახელი ბრუნვათა რიცხვის მიხედვით ისევე ღარიბია, როგორც ქართული სახელის წარ-თანინი მრავლობითის ბრუნვები. ამით ის განსხვავდება ქართველურ ენათა სახელისაგან. ადიღურ სახელებში ვარჩევთ შემდეგს ბრუნვებს: სახელობითს, მიცემითსა და მიმართულებითს (ვითარებითს).

A. სახელობითი ბრუნვა

სახელობითი ბრუნვა (ქართველური ენების სუბიექტისა და პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა) ქვემოადიღურში არის გაფორმებული -რ ბოლოსართით (მრავლობითში ზ'წ-რ ბოლოსართით). ეგვე ფორმანტი ამავე დროს არის ევროპულ ენებში არსებული განმსაზღვრელი ნაწილაკების შინაარსისა (როგორიცაა: der, die, das—გერმანულში; le, la—ფრანგულში). ამნაირად, -რ სუფიქსი ამაყმად არის ორი ფუნქციის მქონე. განმსაზღვრელი სახელი ქვემოადიღურში საერთოდ გაუფორმებელია. ის წარმოდგენილია მხოლოდ ფუძით.

მაგალითები:

გ ა ნ ს ა ზ ლ ვ რ უ ლ ე ბ ი

წჷჷ-რ
ფსაჷსჷ-რ
ლჷ-რ

გ ა ნ უ ს ა ზ ლ ვ რ ე ლ ე ბ ი

წჷჷ 'კაცი'
ფსაჷსჷ 'გოგო'
ლჷ 'ხორცი'

ადგილმდებარეობა არკვევს, წინადადებაში განუსაზღვრელი სახელი სუბიექტს გადმოგვცემს თუ ობიექტს, სახელლობრ: გარდაუვალ ზმნასთან ის

ყოველთვის სუბიექტის, ქვემდებარის ბრუნვაა, ხოლო გარდამავალთან—პირდაპირი ობიექტისა, დამატებისა.

მაგალითები:

1. გარდაუვალ ზმნასთან

ა) ერთპირიანებთან:

ქალწ-რ	მათს'ვ	‘ყმაწვილი წერს’
ფსჲისჲ-რ	ით	‘გოგო დგას’
ლ'ჯჲჯ-რ	კჲალწ	‘მოხუცი წავიდა’

ბ) ორპირიანებთან:

ქალწ-რ	თხ'ვლ'ვმ შწჰა	‘ყმაწვილი წიგნს ეხება’
კუ-რ	ფსგმ მწსოჲ	‘ხარი წყალს სვამს’

2. გარდამავალ ზმნასთან:

შაკჲმ	თჰაკუმჰაჰჰ-რ	უჰქლ	‘მონადირემ კურდღელი მოკლა’
ქალწმ	თხ'ვლ'ვ-რ	მწთხ'ვ	‘ყმაწვილი წიგნს (წერილს) წერს’

როგორც ვხედავთ, ქვემოადილეთური სახელობითი თავისი ფუნქციით ემთხვევა ქართველურ ენათა სახელობითს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ პირდაპირი ობიექტის შინაარსით ქვემოადილეთური სახელობითი ბრუნვაუცვლელია მაშინ, როდესაც ქართველურ ენებში პირდაპირი ობიექტი სახელობითის გარდა მიცემითი ბრუნვითაც გადმოიცემა.

მაგალითი:

ქალწმ	თხ'ვლ'ვ-რ	მწთხ'ვ	‘ყმაწვილი წერილს წერს’
ქალწმ	თხ'ვლ'ვ-რ	ვთხ'ვლ	‘ყმაწვილმა წერილი დაწერა’

ამგვარად, თხ'ვლ'ვ-რ, როგორც პირდაპირი ობიექტი, ყველა დროსა და კილოში სახელობით ბრუნვაში დგას.

B. მიცემითი ბრუნვა

ქვემოადილეთურში მიცემითი ბრუნვის (ძირითადი ფუნქციის მიხედვით ირიბი ობიექტის, ხოლო ინვერსიის შემთხვევებში—სუბიექტის ბრუნვის) ფორმანტია მხოლოდობითში -მ სუფიქსი, ხოლო მრავლობითში -მწ || -ხ'წ-მ || -ხ'წ-მწ სუფიქსები.

ბ) სამპირიან გარდაუვალ ზმნასთან:

ქალწლ-მ სიჯგერ-მ დამცავნ მემ-მ 'ყმაწვილი მოხუცს უკბეხს ვაშლს'

გ) გარდამავალ ზმნასთან:

შაკტნ-მ სიჯგერ ქალწ-მ დამუქე 'მონადირე ყმაწვილს ირემს უკლავს'
ქალწმ სიჯგერ შაკტნ-მ რამლაუქე 'ყმაწვილი მონადირეს ირემს აკვლევინებს'

2. მიცემითი ბრუნვა რეალური სუბიექტის
გამომხატველია გარდაუვალ ზმნასთან:

ქალწ-მ თხ'ღურ მთხ'ღ 'ყმაწვილი (წიგნს) წერილს წერს'
ქალწ-მ თხ'ღურ ათხ'ღ 'ყმაწვილები წერილს წერენ'

ქართველურ ენებში გარდამავალ ზმნასთან რეალური სუბიექტის აღმნიშვნელი სახელი დგას სამს ბრუნვაში: ა) სახელობითში (I სერიაში), ბ) მოთხრობითსა (II სერიაში) და გ) მიცემითში (III სერიაში); ქვემოადილურ გარდამავალ ზმნასთან კი სუბიექტის სახელი მხოლოდ მიცემით ბრუნვაში დგას. ამგვარად, მიცემითი ბრუნვა, რომელიც გარდაუვალ თუ გარდამავალ ზმნასთან ირიბ ობიექტს გამოხატავს, გარდამავალთან, ზმნის ინვერსიის გამო, რეალური სუბიექტის გამომხატველიცაა. ეს კი ლაპარაკობს იმაზე, რომ ქვემოადილურის ყველა გარდამავალი ზმნა პასიური კონსტრუქციისა. ასე, რომ კონსტრუქცია ქვემოადილური გარდამავალი ზმნისა პირდაპირ ემთხვევა ქართველური გარდამავალი ზმნის დრო-კილოთა მესამე სერიის კონსტრუქციას.

მაგალითი:

ქალწ-მ თხ'ღურ-რ უთხ'ღ (ყმაწვილმა წერილი დაწერა)
კონსტრუქციით იგივეა, რაც ქართული: ბავშვს გახეგზავნა¹ წერილი.

ქართულში ენებიფი გვარის ზმნა — გახეგზავნა შეიძლება გაგებულ იქნეს ორგვარად:

ბ) წერილი გახეგზავნა ყმაწვილს (აორისტში), სადაც რეალური სუბიექტია (ენობრივთან ერთად) 'წერილი', სახელობითს ბრუნვაში დასმული სახელი. 'წერილი' გადმოცემულია ზმნაში სუბიექტური ნიშნით -ა სუფიქსით, ხოლო რეალური ობიექტი 'ყმაწვილს', — მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელი, — გამოხატულია ზმნაში ობიექტური ნიშნით -ხ — პრეფიქსით.

¹ მაგალითი რომ უფრო ნათელი იყოს, ზმნის ფორმა მომყავს ძველი ქართულის ფორმით.

ბ) ყმაწვილს გახეგზავნა წერილი (თურმეობითი მეორე გარდამავალი ზმნისა), სადაც იმავე ობიექტურ ხ-პრეფიქსით გამოხატული სახელი ('ყმაწვილს'), მიცემით ბრუნვაში დასმული, უკვე რეალურ სუბიექტადაა წარმოდგენილი, ხოლო იმავე -ა სუბიექტური სუფიქსით გადმოცემული სახელი ('წერილი'), სახელობით ბრუნვაში დასმული, წარმოდგენილია რეალურ ობიექტად.

ამგვარად, აქ ინვერსიასთან გვაქვს საქმე: ზმნა თურმეობითი მეორის შინაარსით უთუოდ მეორეული მოვლენაა. სავსებით ანალოგიური მდგომარეობაა ქვემოაღიღურშიც; მაგ., ქვემოაღიღურის გარდაუვალ ზმნასთან ჰჰ-რ ბაჯჰმ აჰ-ცაჰნ ('ძალი მელას კბენს') სახელობით ბრუნვაში დაყენებული სახელი ჰჰ-რ ('ძალი'), რეალური და გრამატიკული სუბიექტი, გამოხატულია ზმნაში სუბიექტური პირის ნიშნით (ამ შემთხვევაში ნული სუბიექტური პრეფიქსი, ს-აჰ-ცაჰნ 'კბენს', ჟ-აჰ-ცაჰნ 'კბენს'), ხოლო მიცემით ბრუნვაში დაყენებული სახელი ბაჯჰმ, რეალური ობიექტი, გადმოცემულია ზმნაში აჰ-ცაჰნ ობიექტური პრეფიქსით. იმავე კონსტრუქციისა გარდამავალი ზმნაც, მაგალითად, ჰჰ-მ ბაჯჰ-რ აჰ-უბთუ ('ძალი მელას იჭერს'), სადაც იმავე აჰ-ცაჰნ ობიექტური პრეფიქსით გამოხატული სახელი ჰჰ-მ, მიცემით ბრუნვაში დაყენებული, უკვე რეალური სუბიექტია, ხოლო სუბიექტური პრეფიქსით გადმოცემული სახელი, სახელობით ბრუნვაში დაყენებული, რეალური ობიექტია, უკეთ, პირდაპირი ობიექტია. მაშასადამე, აქაც ინვერსიულ ზმნასთან გვაქვს საქმე.

მაშასადამე, ქვემოაღიღური გარდამავალი ზმნა შეეფარდება ქართული ენის მესამე სერიის (ენებითი გვარის) კონსტრუქციას: ორსავე შემთხვევაში რეალური სუბიექტი მიცემითი ბრუნვითაა წარმოდგენილი (ინვერსიის გამო), ხოლო რეალური ობიექტი—სახელობითი ბრუნვით. ორსავე შემთხვევაში, ე. წ. პირდაპირი ობიექტი, სახელობით ბრუნვაში დაყენებული სახელი, მხოლოდ ამჟამადაა პირდაპირი ობიექტად გააზრინებული. არც ქართულში 'წერილი' ყმაწვილს გახეგზავნა წერილი (თურმ. II) და არც ქვემოაღიღურში ბაჯჰ-რ (ჰამ ბაჯჰ-რ უბთუ) წარმოშობით არ აქვს პირდაპირი ობიექტი: ორივე ყოფილი სუბიექტია რეალურადაც და გრამატიკულადაც.

ქვემოაღიღური გარდამავალი ზმნის შედარებიდან ქართველური ენების ამგვარივე ზმნასთან აშკარა ხდება, რომ ქვემოაღიღურში ქართველური ენების მოთხრობითი ბრუნვა არ აქვს. მოთხრობითი ბრუნვის შემცველი კონსტრუქციის შინაარსითი ეკვივალენტი ქვემოაღიღურში შჰ-ჰჰ-მ სჰ-ჰჰ-რ უბთუ 'მონადირემ ირემი მოკლა', როგორც ზემოთ ვნახეთ, უდრის ქართველური ენების გარდამავალი ზმნის დრო-კილოთა მესამე სერიის კონსტრუქციას—მონადირეს მოხეკლა ირემი. ქართველური მოთხრობითი ბრუნვა მხოლოდმანოლოდ რეალური სუბიექტის, ქვემდებარის, ბრუნვაა. ის გამოხატულია ზმნაში მხოლოდ სუბიექტური პირის ნიშნით, ხოლო ქვემოაღიღურში ქართველური მოთხრობითის შემცველი მიცემითი გადმოცემულია ზმნაში ობიექტური პირის ნიშნით.

ამგვარად, მიცემითი ბრუნვით გადმოიცემა რეალური სუბიექტი გარდამავალ ზმნასთან.

3. მიცემითი — ნათესაობითი ბრუნვის ფუნქციით

მსახლერელი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის შინაარსით გადმოცემა ქვემოადილურში ხდება იმავე მიცემითით, ოღონდ სასახლერ სახელს (მმართველს) წინ მოუდის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ი (მისი), მრავლ. რიცხვში — და (მათი) ქონებრივი კუთვნილების ან ჯ (მისი), მრავლ. ა (მათი) ორგანული კუთვნილების¹ აღსანიშნავად.

მაგალითები:

ქოლხ'ოზუ-მ ი-ცუხ'წარ ცუღაღუხ' — 'კოლმეურნეობის ხარები კარგი ხარე-შია', სიტყვისიტყვი: 'კოლმეურნეობას მისი ხარები, ხარები კარგებია';

ქოლხ'ოზუ-მწ და-ცუხ'წარ ცუღაღუხ' — 'კოლმეურნეობის ხარები კარგი ხარებია', სიტყვისიტყვი: 'კოლმეურნეობათა მათი ხარები, ხარები კარგებია'.

თუ სასახლერ სახელს, მმართველ სიტყვას, წინ მოუდის რიგითი რიცხვითი სახელი, მაშინ კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ი || ჯ აღარ იხმარება.

მაგალითად:

მაი-მ აფარა-მაჲ²

მისის პირველი დღე

4. მიცემითი — მოკმადობითი ბრუნვის ფუნქციით

მოქმედებითი ბრუნვა, იარაღის ბრუნვა, ადილურში, მსგავსად ნათესაობითი ბრუნვისა, იმავე მიცემითითაა გადმოცემული. მოქმედებითისა და ნათესაობითი ბრუნვების საზიარო ფორმა, აკად. ნ. მარის მოსაზრებით, ქართველურ ენებსაც ჰქონიათ ოდესღაც. „Подобно грузинскому, — წერს აკად. ნ. მარი, — Творительному падежу — и, получившемуся дифференциацией согласного из род. — и, тупым подъемом согласного **შ** в **თ** родительный падеж **შე** дифференцирован в **თე** и использован в качестве Твор. падежа, напр. ბიგა-თე палкой, ცხული-თე грушею, ცხენი-თე лошадей, верхом. („Грамматика чанского языка“, 1910 г., გვ. 12).

მიცემითის -მ, -მწ სუფიქსით გაფორმებული მოქმედებითი ბრუნვა ადილურისა სხვა ბრუნვისაგან განსხვავდება იმით, რომ ეს სახელი ზმნაში გადმო-

¹ ტერმინი ვკუთვნის პროფ. ნ. იაკოვლევს (имущественная и органическая принадлежность).

² აფარა რიგითი რიცხვითი სახელი შედგენილია ასე: ა + ფა — რა, სადაც ა ნიშნავს მათ (ორგანული კუთვნილებისა), + -ფა- 'ცხვირი' და -რა სუფიქსი, ე. ი. აქაც ა-კუთვნილებითი ნაცვალსახელია საზღვრული სახელის წინ.

ცემულია -რ პრეფიქსით. მაგალითად, 'ს ტ უ დ ე ნ ტ მ ა ფ ა ნ ქ რ ი თ დ ა წ ე რ ა ' იქნება:

სთუდანთმ ვაწაწმ რ-ითხ'ღ

დავითი სადგისით კერავს დაუღა დღღ-მ რ-აწა და სხვა.

ამჟამად ქვემოადილეურს აქვს მტორე საშუალება მოქმედებითი ბრუნვის გადმოცემისა. იმავე მ-თი გაფორმებულ სახელს (მიცემითს) ემატება ჰვ (ნიშნავს 'კულს, წვერს') სუფიქსი, რომელიც ზმნისეული რ პრეფიქსის მაგივრობას სწევს. მაგალითად, 'სტუდენტი ფანქრით წერს' იქნება სთუდანთმ ვაწამ-მ-ჰვ ჯთხ'ღ. იშვიათად თუ იხმარება ასე:

სთუდანთმ ვაწამ-მ-ჰვ რ-ითხ'ღ.

-ჰა სუფიქსი პროფ. ნ. იაკოვლევის სამართლიანი შენიშვნით თანდებულის (последлог) შემცველია. «Недостаток надежных форм в кяхкском восполняется также употреблением формальных частиц, аналогичных русским предлогам. Эти частицы присоединяются к падежным формам после надежных суффиксов. Поэтому их следует называть не предлогами, а послелогами. Из таких частиц заметим здесь частицу ჰვ (ჯვ), которая служит одним из способов выражения орудного объекта» («Грам. адыгейского языка», გვ. 92, 93).

ქვემოადილეური -ჰვ სუფიქსის ყველა ფუნქციის დეტალური განხილვა მოცემულია ფრანგი მეცნიერი დიუმეზილის შრომაში¹.

დიუმეზილის მაგალითების ქართულთან შედარება დაგვანახებს, რომ -ჰვ სუფიქსით გადმოცემული სახელები (ყველა ფუნქციისა) ქართულშიც მოქმედებითი ბრუნვითაა, გადმოცემული.

მაგალითები:

1. instrumental: ლწასთა-მ-ჰვ მამბწ
'მაცრატლით კრის'
2. comitatif: სუხა-ჰვ-ჯუხა-ჰვ ჟწსწწაწღრ
'ჩემი წვერი-თეთრით გითხარი', ე. ი. 'ჩემი პირით გითხარი'
3. transitif: ლწამუჯ-მ-ჰვ [ორაწკუწ]
'ხილით ვავდივართ'
4. ablatif: ჩიხა-ჰვ (შონით) 'შორითგან'
მე-თამე-მ-ჰვ აღწართამემ მათსკუწ
'ამ მთით(გან) იმ მთას (დაახტება) დაირბენს'.
5. directif: უღა-ჰვ -მღაჰვ
'იქეთ-აქით'

¹ Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du nord-ouest, გვ. 67—68.

6. temporel: ავ-ტუანერ-მ-ჰვ 'მეორედ, მეორეჯერ';

ზ-ჯვ 'უცებ, ერთბაშად'.

უკანასკნელი ფუნქცია—დროის შინაარსი — ქართულში მიმართულებითი ბრუნვით არის გადმოცემული. სხვა შემთხვევაში ქართულშიც გვაქვს მოქმედებითი ბრუნვით დროის გარემოების გამოხატვა (მაგ., დილით, საღამოთ, შუადღით და სხვ.).

საინტერესოა -ჰვ სუფიქსის სინტაქსური ძალა. მას შეუძლია გასწიოს ზმნისეული რ- პრეფიქსის, იარაღის ობიექტის მაგივრობა. ამით ეს სუფიქსი ქვემოაღილეურში ყალიბდება მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნად. სახელი იჩენს რა მოქმედებითი ბრუნვისათვის საკუთარ ფორმას, ამით ახდენს ზმნის განტვირთვის მორფოლოგურ ელიმენტებისაგან. აი აქ გვაქვს ჩვენ ერთი შემთხვევა ზმნის განტვირთვისა სახელის გაფორმების ხარჯზე (გვ. 2).

-ჰვ სუფიქსი მოქმედებითის გამოსახატავად ქვემოაღილეურში ამჟამად -მ-ს სუფიქსის გარეშეც იხმარება.

მაგალითად:

ცაფ-ჰვ უყლაჟ, ჭუანჯიერ შუთ

'წინა კბილით უკავია რა, ღორი (დედალი) დგას'.

ჰვ კალამ კალამ-ჰვ ანთხ' 'ყმაწვილი ფანქრით წერს' ისე შეიძლება, როგორც ჰვ კალამ-მ-ჰვ ანთხ'.

განსხვავება მხოლოდ სახელის განსაზღვრებაშია, სინტაქსური ძალა კი ორივეს თანაბარი აქვს. მიცემითის -მ სუფიქსი მეორე შემთხვევაში კალამ-მ-ჰვ მხოლოდ განმსაზღვრელობის ფუნქციისაა, ბრუნვის გამოსახატავად ის ამჟამად შედმეტიც არის. მომავალში, -მ და -რ განმსაზღვრელი ფორმანტები, დაკარგავენ რა განმსაზღვრელობის ფუნქციას, და მხოლოდ ბრუნვის ფორმანტებად დარჩებიან (ეს ტენდენცია კი ძლიერია ადილეურში), ფორმა კალამ-მ-ჰვ მთლიანად ადგილს დაუთმობს ფორმას კალამ-ჰვ-ს მოქმედებითი ბრუნვის გადმოსაცემად.

ამჟამად -ჰვ სუფიქსი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტად არ შეიძლება ჩავთვალოთ. ამ მხრივ შემცდარია ერკერთი, როცა წერს: „Der Instrumental hat die Endung k'e (abadz. und kabard.), ge (in nörd. Abadz. allgemeines čerkessich). Dieses bedeutet als Substantiv eigentlich Schwanz, Ende (Stiel). Vor die Endung k'e(ge) tritt zuweilen noch m, z. B. obreghu-m-k'e mit dem Beile (abadz.)¹⁴“.

ერკერტზე უფრო ადრე ლოპატინსკიმ ყაბარდულ ენაში იგივე -ჰვ მიიჩნია მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნად².

¹ Die Sprachen des kaukasischen Stammes, გვ. 263.

² Сборник мат. для описания мест. и племен Кавказа, 1891, XII, გვ. 40.

5. მიცემითი ბრუნვა აღვილისა და დროის გარემოებათა ფუნქციით

ბ) ადგილის გარემოების ფუნქციით:

ქალაქში ანუ ამათი მაკუბ

‘ყმაწვილები სკოლას (სკოლაში) დაიარებინა’,

‘მინაჰეზი ზაგოდეში ჩრატუბუტუ ცუთელ

‘მისი უფროსი ძმა ქარხანას (ქარხანაში) მუშად იყო’.

ტალი ქოლბოზ-ში ხანთ.

‘ტალი (მამაკაცის სახელი) კოლმეურნეობას (კოლმეურნეობაში) არის (შიგ დგას)’.

ბ) დროის გარემოების ფუნქციით.

ქემანდი-ში მაფარ ქაკუბ

‘ზამთარს (ზამთარში) დღე მოკლეა’

ბეკუბ-ში მესამე მაზემ იყუზოუბამ ანუკუელ

‘შემოდგომას (შემოდგომაზე) დათვი ტყის ხშირად ადგილას შევიდა’..

ცელტარ ფანდუბ-ში კანუშუბუ

‘თავი დილას (დილით) იღვიძებს’.

ირაკვევა, რომ -ში, -ში სუფიქსით გაფორმებულ სახელს, რომელსაც ჩვენ მიცემით ბრუნვად ვთვლით, მრავალი ფუნქცია გააჩნია ქვემოაღიღურში. ამის გამო შეიძლება დაისვას კითხვა, რატომ მას მიცემით ბრუნვად ვთვლით და არა სხვა რომელიმე ბრუნვად, მაგალითად, ნათესაობითად, მოქმედებითად, ადგილობრით ბრუნვად ანდა ქართულური ენების მოთხრობითად.

უკანასკნელის (მოთხრობითის) შესახებ ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი. მოთხრობითი ქვემოაღიღურს არ გააჩნია.

-ში, -ში სუფიქსთან სახელს გააჩნია მიცემითი ბრუნვის შემდეგინიშნები: ის პირველ რიგში არის ირიბი ობიექტის პირის ბრუნვა. ბრუნვის სისტემის მქონე ენებში პირის ირიბი ობიექტი ხშირად მიცემითი ბრუნვით არის გადმოცემული. ამასთანავე სხვა დანარჩენი ბრუნვა (ნათესაობითი, მოქმედებითი) ქვემოაღიღურში გადმოცემულია მიცემითი ბრუნვის ფორმით პლუს სხვა ნიშანი, მაგ., ნათესაობითისათვის მსაზღვრელის მიცემითთან ერთად საზღვრულს დაერთვის ი, ე კუთვნილებითი ნაცვალსახელი (ქალაქი-ში ი-თხელ ‘ყმაწვილის წიგნი’), მოქმედებითისათვის რ- პრეფიქსი ჩნდება ზმნაში-ქალაქ ვალაშ-ში რ-ითხელ ‘ყმაწვილმა ფანქრით დაწერა’.

რაც შეეხება ადგილობრითი ბრუნვის შინაარსით მიცემითის გამოყენებას, ეს ხერხდება უმეტეს შემთხვევაში ზმნის წინდებულების მეშვეობით, მსგავსად მეგრულისა. ადგილის სახელის გადმოცემაში ქართულსა და მეგრულს შორის შემდეგ განსხვავებას ვხედავთ: ამჟამად ქართულში ადგილის სახელი თანდებულებით გამოიხატება (რამდენიმე შემთხვევაში მიცემითი ბრუნვითაც, ოღონდ

გაქვევებული ფორმით: ადგილას, ალაგას, ნაპირას და სხვა), მეგრულში კი უმეტეს შემთხვევაში მიცემითი ბრუნვით, ოღონდ ზმნას უჩნდება რომელიმე წინდებულითანდებულის საკომპენსაციოდ.

მაგალითად,

ქართულში:

წიგნი მაგიდაზე ძევს
მოხუცი ოთახში არის (იმყოფება)

მეგრულში:

წიგნი სტოლს გედძ
ბადიდი ოთახის მილარე

ქვემოადილეურში კი მეგრულის მსგავსადაა, მაგალითად:

თხ'ულ'ურ სთოლგ-მ თაჲ-ლ'
'წიგნი მაგიდაზე ძევს (წევს)'
ლეჲზორ უნჲმ ი-თ
'მოხუცი ოთახში არის (დგას)'

C. ვითარებითი ბრუნვა

ქართველური ენების ვითარებითი ბრუნვა ქვემოადილეურში გაფორმებულია ანუ სუფიქსით. აქაც მას იგივე შინაარსი აქვს, რაც ქართველურ ენებში ვითარებით (მიმართულებით) ბრუნვას (სახელდობრ: ვითარების, როგორობის გამოხატვა, მაგ., კარგად, სუსტად; მიმართულების ან ადგილის გამოხატვა: ქალაქად, სოფლად; საგნის გარდაქმნა, სხვა რამედ ქცევა, მაგ.: გადაიქცა ქვად, ორთქლად).

ფუნქციები ვითარებითი ბრუნვისა:

1. ვითარების, როგორობის გამოხატვა

ა) ზედსართავი სახელი

ცაბუ არ ლ'აშ-ანუ ჯღანაღლუად
'აბუ ამან ძლიერად გააკვირვა'
ბელემში წუჭუმ ფანჯაბზ-ანუ ჟე ჯანზან იშუქალ
'საქონელსაც ადამიანის მსგავსად სუფთა ჰაერი ესაქიროება'.
თან არ ჯანჯან-ანუ ტხინ
'ჩვენ ამას რამენაირად ვიზამთ (გავაკეთებთ)'.

ბ) მიმღეობა

ფსცურ პეკალ-ანუ ძარალ-ანუ მწყუნსან.
'კამეჩი გაყინულად (გაცივებულად) ძლივს მიიპარება (მიდის)

ღმნაჰეზუ ზავოდემ ჩგრაჰუ-თუ ცუჰალ
'მისი უფროსი ძმა ქარხანაში მუშად იყო.'

გ) ნაცვალსახელი

კუშ არ-აჰ მწყუპე
'წადი, ასე (ასევე) უფხარი'

დ) რიცხვითი სახელი (დროის შინაარსით)

მატუნარ-აჰ ჰაჰეჰუაჰუმ აუჰუ იჰალ
'მეორედ (მერე) ნადირები მათ კვალზე წავიდნენ'
ჯალამ აფ-აჰ ზუკუამ
'ქალაქში პირველად (წინათ) თუ როგორ წავიდა.'

2. საბნის ბალაჰცემა, ბარლაჰმან რაჰმელ

ცხუ მათ ილუსაჰ ჯალამ ჰაჰა-თუ ჰმნაჰეზო დჰე კუალახ
'აბუ მის მამასთან ერთად ქალაქში უფროს ძმასთან სტუმრად წავიდა
(წავიდნენ).

ჩაბ ჰლაღოვშიჰ-აჰ ჰოლხოზემ იჰამბარჰ ცუჰალ
'ჩაბა „კლაღოვშიკად“ კოლმეურნეობის ბელელში დაღვა (შევიდა)
,კემაჰუმ ჰოლხოზემ ცოჰ-აჰ იყარ ბჰ
ზამთარში კოლმეურნეობას რაც საქმედ აქეს, ბევრია.'

3. მიმართულებისა თუ აღზიდვის შინაარსით

შაჰაჰ-აჰ შეჰუხ'არ ზედთემ მცტუხულჰალ
,შკაფში (შკაფად) მოთავსებულ ქურკლებთან მიჩოჩდა.

4. ზნა ვითარებითი ბარემოების შინაარსით (აბსოლუტივი)

შეჰელერ შემ მწყუ აჰადილ'ჰან-აჰ შაშემ იჰალ
'შეჯინიბე ცხენებისათვის თივის შესატანად (შეიტანოს რა) თავლაში შევიდა'
ქურ სჰგენ-აჰ 'ურემი მე რომ ვავრეკო.'

აჰ სუფიქსი ძირითადად ზნის ფორმანტიცაა, რის გამო ის არ მიანიხათ ბრუნვის ფორმანტად. პროფ. ნ. იაკოვლევი წერს -აჰ სუფიქსის შესახებ:
«Наконец, следует упомянуть еще о постоянно употребляемых в кяхцском языке сочетаниях слов, с помощью которых выражаются русские сочетания обстоятельственных со сказуемым (сочетания наречия, с глаголом). В этих случаях, обстоятельственные слова по черкесски выражаются дополнением с особым окончанием.

Например:

გუსტალტ-აჲ უბრანდ ჯანყუჲ

Радостно поет (რუკვალხო: песню скъзывает, говорит)

შეს-აჲ უბრანდ ჯანყუჲ

Сидя поет.

(„Краткая грамм. адыг. языка“, გვ. 41).

ჩვენი შეხედულებით -აჲ სუფიქსი სახელიან შეწყობით გამოხატავს გარკვევით ვითარებით ბრუნვას.

ქვემოადილეური ვითარებითი ბრუნვის ეს -აჲ ფორმანტი წამოღებულია ზმნის გარკვეული ფორმისაგან, აბსოლუტივისაგან. სახელმა, პირველ რიგში ზედსართავმა სახელმა, ზმნის აბსოლუტივის ფორმისაგან გაიჩინა ფორმანტი -აჲ. აკი მეტად მკიდრო შინაარსული და სინტაქსური მსგავსებაა აბსოლუტივისა და ზმნისართს, აგრეთვე ვითარებით ბრუნვაში დაყენებულ ზედსართავ სახელს შორის, ორივე სიტყვა წინადადებაში ეწყობა ზმნას ვითარებითი გარემოების გამოსახატავად.

მაგალითად:

ქვემოად. შეს-აჲ უბრანდ ჯანყუჲ

რუსულად сидя поет შეწყობებში შეიძლება დავსვათ კითხვა: როგორ მღერის? იგივე კითხვა, რაც დაისმის ვითარებითი გარემოებისთვისაც. მაგ., როგორ მღერის?

ქვემოადილ. დალტ-აჲ უბრანდ ჯანყუჲ

ქართ. კარვად მღერის.

ქვემოადილეურის ვითარებითი ბრუნვის ფორმის წარმოშობის საკითხი შერძულეა დავუკავშიროთ ქართული ვითარებითი (მიმართულებითი) ბრუნვის წარმოშობას. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართველური მიმართულებითი ზმნისეული წარმოშობისაა. ამის უფლებას იძლევა ძველი ქართულის მასდარის ბუნება, ოცა ის დგას ვითარებით ბრუნვაში. ამის შესახებ პროფ. აკ. შანიძე წერს: „პირდაპირი ობიექტი, ჩვეულებრივ, შეიძლება პირიან სიტყვას ჰქონდეს ქართულში, ბრუნვიანს კი არა. მაგრამ უძველესი ძეგლების ენაში გვხვდება შემთხვევები მისი ხმარებისა ბრუნვიან სიტყვასთანაც, სახელდობრ, ოცა საწყისი ზმნისა (მასდარი) ვითარებით ბრუნვაშია დაყენებული, ამას, ეგრობ. ენების ინფინიტივის მსგავსად, შეიძლება პირდ. ობიექტი ჰქონდეს, მაგ. „ბრძანა მიცემად იგი მას“ [რუსულად: велел дать ее (голову) ей], „იწყეს შტენებად მცირე ტალავარი“ (რუსულად: Начали строить маленький шатер და მისთ, „ძველი ქართული ენა“, გვ. 33).

შესაძლებელია ძველი ქართულის მასდარის (ვითარებით ბრუნვაში) ეს ზმერთობა (პირდაპირი ობიექტის დართვა) იყოს შემონახული იმ დროიდან, რო-

ცა ზმნასაც გააჩნდა—ად ფორმანტი გარკვეული შინაარსის მატარებელი, ე. ი. ქართული მიმართულებითი ბრუნვის ფორმანტიც ზმნისეული წარმოშობისა იყოს...

დ ა ს კ ვ ნ ა

ქვემოაღიღურს ამჟამად გააჩნია საკუთარი ფორმით სამი ბრუნვა:

1. სახელობითი — რ სუფიქსით, 2. მიცემითი — მ, (მწ) სუფიქსით და
3. ვითარებითი — აწ სუფიქსით.

სახელობითისა და მიცემითის ფორმანტთა პირველადი ფუნქციაა სახელის განმსაზღვრელობა. ამჟამად — რ და — მ ფორმანტები ორი ფუნქციის მქონეა. სახელის განუსაზღვრელ ფორმაში იშვიათი ხმარების გამო ეს ფორმანტები კარგავენ განმსაზღვრელობის ფუნქციას და რჩებიან მხოლოდ ბრუნვის ფუნქციით.

მეოთხე ბრუნვა, მოქმედებითი, საკუთარი ფორმით, ჩამოყალიბების პროცესშია. — მწ სუფიქსი სახელისა, — მ სუფიქსის განმსაზღვრელობითი ფუნქციის დაკარგვასთან ერთად, ხდება დამოუკიდებელი ბრუნვა.

დიალექტიკიზმებისათვის ჰადიზის ძეგლში¹

საკითხის დასმისათვის დიალექტიკიზმების შესახებ ძველს ქართულში

ჯერ კიდევ იაკობ გრიმი ამბობდა: ჩვენი ენა ჩვენი ისტორია უნდა იყოს. ენა, საზოგადოდ, და დიალექტი, კერძოდ, ისტორიული ძიების მნიშვნელოვანი წყაროა არა მხოლოდ იმ რამდენიმე ათეული საუკუნის მონაკვეთზე, რომელიც ისტორიული რეტროსპექტივის შესაძლებლობას ქმნის, არამედ ხშირად ამ პერიოდს მიღმაც. დიალექტის, და მით უმეტეს, ისტორიული დიალექტის მონაცემი მოწოდებულია გადაწყვიტოს ხალხთა ისტორიული წარსულის არა ერთი და ორი დანისლული საკითხი...

ანგლო-საქსთა ტომების წარსულის შესახებ ფრიდრიხ ენგელსს ერთი საკუთრადღებო ადგილი მოეპოვა: «Шлезвиг любопытная страна... Достаточно поехать по стране чтобы убедиться, что основное ядро англосаксонской культуры произошло из Шлезвигии... я уверен, что «юты»..., перекочевывавшие в Англию вместе с англами и саксами, были фризами, а датская иммиграция в Ютландию и Шлезвиг начинается лишь с VII или VIII века. Доказательством этого служит сам пышешний ютекии диалект» (ბაზი ჩვენია, თ. გ. ფრ. ენგელსის წერილი მარქსს 1864 წ. 2. XI-ს, К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, XXIII, გვ. 204, 1932).

ჩვენი ძიების საგანია ჰადიზის ძეგლში დიალექტური რეალიების მიკვლევა. ძეგლში უდაოდ მოცემულია ისეთი ენობრივი მასალა, რომელიც ასეთ კვალი-

¹ წინამდებარე ნაკვეთი წარმოადგენს შესავალს შრომისას, რომელსაც ავტორმა უწოდა „დიალექტიკიზმებისათვის ჰადიზის ძეგლში“ და რომლის სრული სახით პუბლიკაცია ამჟამად სხვადასხვა მიზეზის გამო არ მოხერხდა.

მისი გამოკვეყნება შრომავალში ვარაუდობს დასახელებული თემის გაშლას შემდგომი მოცულობით: 1. ფონეტიკური შენიშვნები, 2. მორფოლოგიური შენიშვნები (ა. სახელები, ბ. ზმნა), 3. საკუთარ სახელთა ზოგი თავისებურების გარკვევა, 4. სინტაქსური შენიშვნები და 5. ლექსიკური შენიშვნები. ცალკე იქნება დამუშავებული საკითხი ჰადიზის ძეგლის სადაურობის შესახებ (ბერძნულ და სომხურ ვერსიებთან შედარება). ასეთი შედგენილობა პირობითია და მისი მონოპოლიზაცია ავტორის მიზანს არ შეადგენს. პირუკუ, ჰადიზის ძეგლში წარმოდგენილი დიალექტური მასალის მეცნიერული ანალიზი ბუნებრივად გულისხმობს არ ერთეულს სამეცნიერო ძალას, არამედ გაცილებით მეტს.

ავტორი უღრმესს მადლობას მიახსენებს პროფ. არნ. ჩიქობავას რიგი არსებითი ხასიათის შენიშვნების მოწოდებისათვის და იმ ფაქტურ შეცდომებზე მითითებისათვის, რომლებიც აცილებულ იქნა.

ფიკციას ჰგუობს. დიალექტიზმების დასადგენად ენობრივ მოვლენათა ერთობლიობის ყველა დეტალი ფასეული ჩვენების მომწოდებელი შეიძლება აღმოჩნდეს, ამიტომ შესაძლებელია ამბობ, ჩვენ შევხვებით ძველის ენობრივი მასალის ყველა იმ მხარეს, რომელიც ამ თვალსაზრისით უტყვი არ იქნება, ბუნებრივად, აქ ჩვენ მოგვიხდება ზოგიერთი ზოგად-თეორიული მოსაზრებისა და დებულების გათვალისწინება. აკად. ნიკო მარმა პირველმა აღნიშნა ძველი სამწერლო ქართულის ნაირფენიანობა, მაგრამ მისი მოსაზრებები კონკრეტული საკითხის რკვევაში არ არის კონცენტრირებული და ამდენად ფრაგმენტარულ ხასიოსს ატარებს.

ქართული ენის ყველა ცოცხალი კილო ერთნაირი წარმოშობისა არ არის. ნაწილი უნდა ჩამოყალიბებულიყო ქართული ენის ისტორიულად ცნობილი პერიოდის გასწვრივ მომქმედი მაპოლარიზებული ენობრივი პროცესების წყალობით, ნაწილი კი ენობრივი ინტეგრაციის პირობებში უნდა აღმოცენებულიყო. დიალექტური საზღვარი ყოველთვის როდია ეთნურ-პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული საზღვრების ზუსტრ თანხედენილობა. ისტორიულ ცნობათა ნაპერწკლები და ზოგი ეთნურ-კულტურული დეტერმინატი ამ დებულების მაილუსტრირებელია. ამგვარად, ჩვენ ვასხვავებთ, ერთი მხრივ, ისტორიული პერიოდის ქართულის წინამორბედი ტომის (თუ ტომების!) ენის ლინგვისტურ მოვლენებს, რომელნიც ქართულის ენის ჰეგემონიზს პირობებში დიალექტიზმებად იქცნენ (და ასეთი დიალექტიზმები არსებითად სხვადასხვა დიალექტური ფენების პრობლემას ებჯინება) და, მეორე მხრივ, დიალექტიზმებსავე ვუწოდებთ იმ რიცხვმრავალ მოვლენებს, რომლებიც წარმოიშვნენ ძველი სამწერლო ქართულის ნორმებთან დაცილების შედეგად. როგორც პირველი, ისე მეორე რიგის დიალექტიზმები უკუფენილია ძველ სამწერლო ქართულში და, თუ ეს მეცნიერული თვალთახედვის არეში ერთის შეხედვით არ გამოვლინდება, მათ გამოსამკლავებლად მეცნიერებას საგანგებო შეჭურვა ჰმართებს.

ძველი სამწერლო ქართული არასოდეს არ უნდა ყოფილიყო ენობრივად მონოლითური. მხოლოდ მწერლობის არსებობა მასზე მოგვაჩვენებს მას მონოლითურ ბირთვად; სინამდვილეში ეს ბირთვი დასერილია სულ სხვადასხვა თვისებებისა და ოდენობის ანონიმური მოვლენებით, რომელნიც დღეს ჩვენს თვალთახედვაში ცნება ქართული-ს სახეობად გადატყდებიან. დიალექტური ფაქტების ამ შენიღბულობით და საერთოდ მათი სიმწირით აიხსნება მეცნიერული ტრადიციის ის სისუსტე, რომელიც თან ახლავს ძველს ქართულში დიალექტიზმების პრობლემის რკვევას. ემპირიკული მასალის სიღარიბე არსებითი და ძირითადი დაბრკოლებაა ამ შემთხვევაში, რადგან ძველ სამწერლო ქართულს არ დაუცავს ლიტერატურულ დიალექტზე (ე. წ. lingua franca-ზე) შესრულებული არც ერთი ძეგლი, თუნდაც იმ ტიპის ძეგლი, როგორცაა მეცნიერებაში კარგად ცნობილი, საქსონურ ლიტერატურულ დიალექტზე ნაწერი ჰელიანდი, ძველ სამხრეთ-რუსულ, აგრეთვე ლიტერატურულ დიალექტზე აღმოცენებული იპატის მატთანე, ძველი რუსული საისტორიო მწერლობის ეს უძველესი ძეგლი და მისი...

ჩვენი ძიების საგნისთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა ფრიდრიხ ენგელსის ის შესანიშნავი გამონათქმები, რომლებიც მან დავიტოვა თავის „ფრან-

კულ დიალექტ“-ში (უფრო სწორად, თავის ნაშრომში „ძველი გერმანელების ისტორიისათვის“)¹, სადაც იგი W. Arnold-თან, W. Braune-სთანა და M. Hey-მესთან შეკამათებისას შლის ტომობრივი ერთეულის (გერმანული ტომობრივი ერთეულის) და ტომობრივი ენის (გერმანელთა ტომობრივი ენების ძველი დიალექტების) პრინციპზე დაყრდნობით დიალექტთა კლასიფიკაციას. ურენგელსთან, რომელიც ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემებს მხილავს მჭიდრო კავშირში კონკრეტულ ისტორიულ ძიებასთან, დაკავშირებულია ფრანკული დიალექტის ახალი გაშუქება და განსაკუთრებით მისი დამოუკიდებელ დიალექტად გამოცხადების ფაქტი.

ერეკლი ისტორიული ექსკურსის საშუალებით მან აგვიწერა ფრანკული ტომების ენის ისტორიული როლი გერმანეთის სხვა ტომების მიმართ. როგორც თვით ავტორი ამბობს, მან ნათლყო, რომ ფრანკული დიალექტი უკვე VI—VII სს. წარმოდგენდა დამოუკიდებელ დიალექტს. ფრანკული ტომები გერმანული ტომების უბრალო ნარეგს კი არ შეადგენდნენ, არამედ სრულიად დამოუკიდებელ, ერთერთ ძირითად გერმანელ ტომთაგანს—ე. წ. ისევე როგორც, რომელთაც თავისი განსაკუთრებული დიალექტი და ამ დიალექტის შიგნით კილოკაეები ჰქონდათ, რა დიალექტებმა დღემდეც კი მოაღწიეს. ღრმა ენათმეცნიერული ანალიზით ენგელსი გვისურათებს აწინდელი ევროპის რომელ ტერიტორიაზე სახლობენ ფრანკების ენობრივი და ტომობრივი შთაქმნილებანი (ფრანკთა სალიური კილო დღეს ცოცხლობს ნიდერლანდურში და მის ორს ფლამანდიურ და ჰოლანდიურ კილოში; ფრანკების რიპუარული კილო [რიპუარული, როგორც ენგელსი ხაზგასმით აღნიშნავს, ნახმარია ვიწრო გავებით]—წარმოდგენილია რაინულ-ფრანკული კილოს სახით). ენგელსის სიტყვა-ხმარებაში საყოფადღებოა ტერმინი დიალექტი, რომელსაც იგი ამ ნაშრომში ხმარობს ეთნურ ერთეულთა ენის (племенные языки) აღსანიშნავად გერმანეთის ტომების ენობრივი კლასიფიკაციის დროს.

როგორც ცნობილია, გერმანეთის ტომობრივი ენების კლასიფიკირებისას ფრ. ენგელსი არ კმაყოფილდებოდა ოდენ-ფონეტიკური მარკენბლებით, და რაც თითქმის იგივეა, ბგერათვადამწევის აღმავალ-დაღმავლობის კრიტერიუმით (რადგან ის მეორეული ხასიათისაა) და თავის ნაშრომში „ძველი გერმანელების ისტორიისათვის“ ტომობრივი ენების ლინგვისტური დახასიათებისას ენობრივ მოვლენათა მთელს კომპლექსს ითვალისწინებდა.

ამგვარად, ენგელსის კონცეფციით, ტომის ცნება მჭიდროდ გადაჯაჭვულია დიალექტის ცნებას, თუ დიალექტი ტომის ენაა, ტომისავე ისტორიაში უნდა ვეძიოთ დიალექტის წარმოქმნა და მისი შემდგომი განვითარება, ენათა გენეზისი და განვითარებაც ჩამარბულია ტომების დაყოფისა და გაერთიანების ისტორიაში, საერთოდ, ხალხთა ისტორიაში.

¹ K. Маркс, Фр. Энгельс, Сочинения, т. VVI, ч. I, 1937. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს რომ ენგელსის ამ ნაშრომში მოცემული აზრების ჩვენი განზოგადება სადაოდ შეიძლება იქნეს მიჩნეული, რადგან ენგელსი გარკვეულ ენობრივ მასალას ეხება და თვით ამ მასალის იქით არ გააქვს თავისი მოსახრებები. მაინც ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ზოგს შემთხვევაში მათი გავრცობა არ უნდა იყოს გადაჭარბებული.

რაც შეეხება კერძოდ ქართველური ტომების ირგვლივ წამოჭრილ ეთნო-ენობრივ საკითხთა მწკრივს, მას ჯერ კიდევ 1908 წელს, პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის დასაწყისის თავში შესძღვნა თავისი შესანიშნავი ნარკვევი.

ჩვენ ვხელმძღვანელობთ ამ ნაშრომის მეორე შევესებულ-შესწორებული გამოცემის I თავითვე¹, რომელიც შეიცავს ორ ნაწილს: 1 „ქართული ენა-კილო-კაციები, მათი დამახასიათებელი თვისებანი და ბუნება“ და 2, „ქართველთა სხვადასხვა სტომო სახელები, სამშობლო და უძველესი ბრნადრობა“. რათქმაუნდა, მეცნიერების დღევანდელ დონესთან შეფარდებით ზოგი დებულება მოცემული სახით სადაოა (მაგ., ქართველური ჯგუფის ენებისათვის ენა-კაცების წოდება, აფხაზურის მოთავსება ქართველურ ენათა ჯგუფში და არა აფხაზურ-ადიღეურში და მისთ). ამჟამად ალბათ, თვით პატივცემული ავტორისთვისაც. მაგრამ დღემდის ჩვენი მეცნიერების ფასეულ შენაძენად დარჩა პროფ. ჯავახიშვილის მიერ მოცემული ანალიზი ქართველ ტომთა ეთნონიმებისა, და ამ ტომების წინა-აზიასში ყოფნის ეტაპების ისტორიული გაშუქება.

აღნიშნულს გარდა, ჩვენთვის საყურადღებოა მკვლევრის, ზოგი დებულება, მაგ., რომ მწერლობის შექმნაში სხვადასხვა ქართველ ტომს „თავისი წვლილი აქვს შეტანილი ამ საერთო საუნჯეში“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 4), თუმცა ზეტორი იმასაც აღნიშნავს, რომ „რა ნიადაგზე იყო აღმოცენებული იგი უფუძვლეს დროს, ჯერ გამორკვეული არ არის“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 4). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პროფ. ივ. ჯავახიშვილის დებულება ქართულის ენობრივი ნარეგობის შესახებ: „საერთო ენის ქართულის“ შექმნამ შთანთქა შემდეგ არა ერთი და ორი ენა-კავი, როგორც, მაგ., თვით ქართვების, მესხების და იბერთა ენა-კავები (დასახ. ნაშრ., გვ. 4) და „ამის გამოა, რომ თუმცა ქართულმა ქართ-მესხ-იბერული შთანთქა, მაგრამ მაინც ყველაფერს, რაც ქართულშია, მთლად ქართვების, მესხთა და იბერთა ენა-კავების კუთვნილებად. ვერ ვიცნობთ“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 4).

წარმართავ დებულებათაგან საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს აკად. ნ. მარის ერთერთი ნაშრომის ის საყურადღებო ადგილი, რომლის თანახმად თითოეულ ტომობრივ ენას თავისი დიალექტი უნდა ჰქონოდა, რომელიც სამწერლო ენას ან სხვა ფაქტორს უნდა ჩანთქა, ან არადა იგი გადაეჯვარდინა სხვა დიალექტს ან ენას. კილოური ფორმები ზოგჯერ სთიშავენ სამწერლო ფორმებს, ამბობს აკად. ნ. მარი, მაგრამ ამის მიკვლევა ძნელია, რადგან «многие из таких варений и фоворов исчезли под влиянием различных факторов, особенно пострадал в этом отношении картский язык, лежащий в основе грузинского литературного языка и под влиянием последнего утративший все свои наречия. И можно себе представить, какое разнообразие звуковых явлений представляла Грузия в эпоху сохранности не диалектов... Скрещивание диалектических явлений происходило ее только в пределах каж-

¹ ქართველი ერის ისტორია, 1914 წ.

долго языка особо, скрещивались различные языки одной и той же группы, скрещивались и языки различных групп, и языке одной группы отличались диалектические явления других групп»¹.

ტერმინი საქართველო კუთხური ეთნონიმის ზოგად-ეროვნულ სახელად ქცევის დემონსტრაციას წარმოადგენს და როგორც პროფ. კ. ქვეციანი აღნიშნავს იგი „არ არის ენთოგრაფიული, არამედ ნაციონალურ-კულტურული, ის ხმარებაში შემოდის, ყოველ შემთხვევაში, არა უადრეს XI საუკუნისა“². აქედ. მარის კონცეფციით საქართველოს ეროვნული სხეულის ისტორიულად ცნობილი შემადგენელი ტომები სხვადასხვა ეთნური ტიპის მატარებელი „იაფეთიანნი“ არიან³; ქოროხის აუზში თავმოყრილ ტომთა რიცხვში, ხალიბების, კოლხების ანუ იბერ-ტიბარელების რიცხვში «первоначально как будто не было их ханов, как и у армян и грузин, ни картвелов, как себя называли Иберы»⁴ (ხაზი ჩვენია, თ. გ.).

ტერმინი იბერ-ქართი ხელოვნურია და მიუთითებს იმ პოლიტიკურ-კულტურულ სიტუაციაზე, როდესაც სამხრეთიდან დაძრულ ივერთა, ან რაც იგივეა, თუბალ-ტიბარენტთა ან იბერთა⁵ ეთნური ტალღის გადმონასროლის ექსპანსია აღმოს. საქართველოსკენ წარემართა, იქ სადაც ქართველები ბინადრობდნენ; ამიტომაც, ამ ნარევეს აკად. ნ. მარი პირობითად იბერ-ქართველებს უწოდებს. აქედან გამომდინარე იგი ასხეივებს იბერთა ანუ ივერთა საქართველოს (თავდაპირველად ქოროხის სათავეებში რომ მდებარეობდა) და ქართველის საქართველოს (უკვე მტკვრის აუზში მდებარეს)⁶.

რათქმუნდა, დასახელებული ტომების სახელწოდების ეთნოგენეზის ჩვენ ვგულისხმობთ საქართველოს ეროვნულ ერთეულად ჩამოყალიბების ხანაში კი არა, არამედ უფრო ადრე, ვიდრე ქართველი ერის ეროვნულ ისტორიას ჩაეყრებოდა საფუძველი. საქართველოში აწ დასული ეთნონიმების განხილვა სწორედ იმიტომ არის რთული, რომ ქართველი ერის ეროვნული ისტორიის დასაბამი ეთნური ტიპების რთული შეჯგარდინების შედეგად დამყარებულ ურთიერთობაშია ჩამარხული. ამიტომაც არის, რომ საგანგებო მიდგომას მოითხოვს ქართულ ენაში აწ არსებულ კილოების გენეზისის საჭიოთის ვაშუქება. რას

¹ იხ. მისი «Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по ланым яфетического языкознания»—Избранные работы, ტ. 1, 1933, გვ. 55.

² იხ. კ. ქვეციანი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1 გვ. 19.

³ იხ. Н. М а я р, Племенной состав населения Кавказа, 1920, გვ. 51.

⁴ Батум, Арлаган, Карс исторический уезд...

⁵ ტიბარენის და იბერის იდენტურობაზე და საზიჯადოდ ტაბალის ნაირსახეობანი მითითებული აქვს პროფ. ჯავახიშვილსაც («ქართველი ერის ისტორია», წ. 1, 1914 წ. გვ. 23, 24—29—32). საზოგადოდ ეს დაშვება სავსებით შესაძლებელია; თუ მოვიგონებთ, რომ პროთეტული ბგერისავე დაკარგვას აქვს ადგილი «შესაქმეთა»-ს 10 თავში მოყვანილ ნოვს შთამომავალთა გენეალოგიის ერთერთი მემკვიდრის სახელწოდებაში, რა ადგილის სათანადო წაკითხვა უნდა ყოფილიყო Тарет, ხოლო გავრცელებული კი არის Уадет (იხ. А. Гаркави—«О географическом распределении наименований потомков Ноевых в генеалогической таблице народов» —Группы V Археологич. съезда в Тифлисе, 1887 გვ. 102.

⁶ დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

წარმოადგენდა საკუთრივ ქართთა ენა გენეზისურად—არ ვიცით. ისტორიული წყაროები ქართვების შესახებ ნაგვიანეფ ცნობებს გვაწვდიან და ისიც დასკვნებისათვის მეტად მწირს მასალას (რაც თვით საარაგო ქართლოსიდან მომდინარეობის მითსაც ეხება), ხოლო ქართველი ერის ეროვნული ისტორიის თვალსაზრისით წარმოდგენილი ქართვები კი «парод составной из нескольких иррепетических народов-примитивов (картов, сопов, месхов, колхов) в наш край проникают позансе, после армян, именно после хайо-хайков с их христианской культурой»¹.

უცხოელმა ისტორიკოსებმა ქართველ ტომებს იმ დროს მოუსწრეს, როდესაც ისინი, დაახლოებით დღევანდელ ტერიტორიაზეც კი რომ ავიღოთ ვარაუდი, მეტად ჰრელ ეთნურ კონგლომერატს წარმოადგენდნენ. ჩვენ არ ვიცით, რა ენობრივი თანამიმართება იყო მათ შორის, ამის შესახებ წყაროები არაფერს გადმომგვცემენ; ერთერთი მეცნიერულად შესაძლებელ მოსაზრებათაგანია. დაუშვათ, რომ ეს ეთნური ერთეულები განსხვავებულ ენებზე თუ არა, სხვადასხვა ეთნურ კილოებზე მაინც მეტყველებდნენ. წყაროები მეტისმეტად დამაჯერებლად გვიხატავენ ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვით ამ ერთეულთა ერთერთ თავისთავადობას და მეტისმეტად მკვერთმეტყველია მათი ეთნური სახელდება, რომ ასეთი შესაძლებლობა გამოერიცხოთ. ძველთაგან ცნობილი ტაბალნი, მუსკნი, კასკნი და სხვანი საისტორიო ასპარეზზე წარმოგვიდგებიან ურთიერთ განსხვავებული ეთნური ნიშნების მქონე ერთეულებად, განსხვავებულია მათი კულტურულ-ისტორიული როლიც ამ ასპარეზზე. ჩვენი მეცნიერების თანამედროვე გეზი და რეალური მონაპოვარი შესაძლებლობას გვაძლევს ვილაპარაკოთ ტაბალურს ანუ თუბალურს კულტურაზე არა მხოლოდ „შესაქმეთა“² სწიგნში მოხსენებული ეთნარქების ოდინდელი მოსაქმეობის დახასიათების საფუძველზე².

ენათა ქართველური ჯგუფის წევრთა უმრავლესობაში ჩაკედულია ფენა (თუ ფენები), რომელსაც ცნება ქართველურისა ვერ ჰფარავს. ამ გაგებით სენურსა და ქართულს, მაგალითად, ქართველურობის გარდა დაუცავთ ისეთი რამ, რის გასარკვევად ჩვენ სხვა ენებისათვის—კავკასიური, წინააზიის ძველი ენებისათვის—მიმართვა დაგვიტრდება.

ამგვარად, ზემოთ დიალექტისა და დიალექტიზმების შესახებ ნათქვამის შეჯამებისას მივიღებთ: როდესაც ძველს ქართულში დიალექტიზმების შესახებ ვლაპარაკობთ, ვასხვავებთ ქართვების, ან ქართულ ენასთან სხვა ტომობრივი ენების (ან ენის) შერევა-შეჯვარედინების შედეგად ქართთა გაბატონებულს ენაში ჩაღვრილ დიალექტიზმებს და თვით ქართული ენის ისტორიულ პერიოდში წარმოქმნილ დიალექტებსა და დიალექტიზმებს.

კ. მარქსი და ფრ. ენგელსი ეროვნული ენის განვითარების შემდეგ შესაძლებლობათ აყენებენ, რომელნიც ჩვენი დასკვნის საგანსაც შეადგენენ: «В стадии

¹ დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

² იბ. გ. ჩიტაია, რაქული სახენელი, ენიშკი-ს მთაბე, I, 1937, გვ. 288.

современном развитом языке стихийно-возникшая речь возвысилась до национального языка отчасти благодаря историческому развитию языка из готового материала, как в романских и германских языках, отчасти благодаря концентрации диалектов в единый национальный язык, обусловленной экономической и политической концентрацией¹.

საქრისტიანო მწერლობის ჩასახვა და აყვავება ქართულ ენაზე იმავე ნიშნით დახასიათდება; რა ნიშნითაც ხასიათდება ყოველი სალიტერატურო ენა, რომელიც გარკვეული მწერლობით არის შეპირობებული, ე. ი. ეს ენა ან რამდენიმეა. როგორც ჩვენ ამას ვხედავთ სხვა ერებზე სამწერლო ენათა მიმართ, როდესაც სხვადასხვა ენობრივი ნაკადი თავისთავადობის თვალსაზრისით მეტად საგრძნობლად არის გამოკვეთილი, ან ერთი, როდესაც კულტურულისტორიული გარემო ყველა სხვა ენობრივ ნაკადს ერთ ენობრივ ნაკადს უქვემდებარებს და აბატონებს მას.

პირველი შემთხვევის მაგალითია 1817-ის საბოლოოდ გაბატონებამდე არსებული ოთხი ლიტერატურული დიალექტი ძველს საბერძნეთში², აწინდელი გერმანეთის სალიტერატურო ენა, რომელიც რამდენიმე ენის სახით იყო წარმოდგენილი მწერლობის გაჩენის დროისათვის. საუკეთესო მაგალითად გამოგვადგება თანამედროვე ბასკურში წარმოდგენილი რვა სალიტერატურო დიალექტი და ა. შ.

რაც შეეხება მეორე მდგომარეობას, იგი თეორიულად და პრაქტიკულად უფრო იშვიათია, ვიდრე პირველი, რადგან არც ენა და არც, მით უფრო, დიალექტი არ ვითარდება იზოლირებულად და თუ ხშირად ჩვენ ვლაპარაკობთ ამათუიშ ლიტერატურული ენის მონოლითობაზე ისტორიულ პერიოდში, ვიმეორებთ, ეს ხშირად სათანადო ფაქტების შეუსწავლელობის შედეგი უფროა, ვიდრე რეალური ვითარებისა.

ჭირს ქართული სალიტერატურო ენის მონოლითობაზე ლაპარაკი, როდესაც ჩვენ ამ მხრივ არაფერი ვიცით მისი ენობრივი წარსულის შესახებ, და არ მოგვეპოვება ძველი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების სათანადო სიძველის გამაშუქებელი დოკუმენტები. ჩვენამდე მოტანებული წერილობითი ძეგლები არას გვაუწყებენ იმის შესახებ, თუ რას წარმოადგენდა ძველი ქართული სამწერლო ენა, ან რამდენი იყო იგი: ერთი, როგორც იგი ახლა გვესახება, თუ რამდენიმე? ჩვენს ხელთ არის მხოლოდ მოსაზრებათა წყება, რომელთაგან მეცნიერულად უცილობელია, მაგალითად, რომ ძველი ქართული სამწერლო ენა რამდენიმე კილოა და ენ.ი.წ. სტილიზაციას მაძინე წარმოადგენს. მაგრამ რომელია ეს კილოები (თუ კილო), ძნელი მისაკვლევია. ძველი ქართული სამწერლო ძეგლების ენა ამ თვალსაზრისით არ არის შესწავლილი.

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Немешкая идеология, 1934, Партиздат, გვ. 414.

² რომელთა „ენობრივ“ დახასიათებას კარგად იძლევა და აგრეთვე ჩამოსთვლის იმ ბერძენ მწერლებს, რომლებიც ამ დიალექტებით სარგებლობდნენ, ანტიკურა ზანის ვინმე ანონიმი გრაბატიკოსი; ამის შესახებ იხ. «Античные теории языка и стиля», О Г И З, 1936, გვ. 142—143.

საკითხის ამგვარად დაყენება ნიშნავს ჭველი სამწერლო ქართულის კულტურულ-ენობრივი ისტორიის გათვალისწინებას. რადგან ქართული მწერლობის მქონე ენაა, ამიტომ, ბუნებრივად, მისი ისტორია მკიდროდ არის გადაჯაჭვული მწერლობის მატარებელ ცენტრებს. საშუალო საუკუნეებში საქართველოს შიგნით და გარეთ—უცხოეთში იმდენი სამწერლო ცენტრი იყო, რომ ეს არ შეიძლებოდა წერილობითი ძეგლების ენას არ დასტყობოდა. არა მხოლოდ უცხოეთში გაბნეული სამონასტრო ცენტრების წიალიდან გამოსული ძეგლები უნდა განსხვავდებოდნენ ენობრივად, არამედ საქართველოს შიგნით არსებულ სამონასტრო კერებში შემუშავებულ-შექმნილი ძეგლების ენა, უეჭველია, ამ თვალსაზრისით შესწავლის შედეგად სათანადო დასკვნებამდე მივიყვანს.

აქაც მხედველობიდან არ უნდა იქნეს გაშვებული სათანადო გარემოება. სახელდობრ ეს, რომ როგორც ჩვენი ქართული მწერლობის მიმოხილვიდან აშკარავდება, ესათვის საგანმანათლებლო კოლექტივი სრულიადაც არ გულისხმობს იმას რომ მისი წევრები ამ საგანმანათლებლო კერის რაიონიდან არიან წარმოშობილი. პირიქით, იქ თავს იყრიდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხის წარმომადგენლები, მაგრამ რანაირი დიალექტური ნაირობაც არ უნდა ყოფილიყო. დროთა განმავლობაში, ხანგრძლივი ზიარი ცხოვრების, და შემუშავებული ენობრივი ნორმატივიზმის შედეგად, საბოლოოდ მაინც ერთს ენასთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

იმის წარმოსადგენად, თუ რა სირთულით მოცული გარემო ახლავს თან ყოველს ასეთს საგანმანათლებლო კერას ძველი ქართული ენის პერიოდიზაციის, ავიღოთ ტაო-კლარჯეთის საგანმანათლებლო ცენტრი, რომლის ერთერთს პუნქტში—შატბერდში—გადაწერილია ჰადისის ძველი და რომელიც გარკვეული ხანისათვის სამართლიანად იყო მიჩნეული საქართველოს კულტურის მაჯისცემის დედაძარღვად.

ისტორიული ცნობების მიხედვით, ტაო-კლარჯეთის მხარე ჯერ სპარსთა ბატონობამ მოაოხრა; VIII საუკუნიდან კი, როდესაც თითქმის მთელს მასლობელს აღმოსავლეთს არაბთა თარეში ავერანებს, იგი ხდება არაბთა ბატონობას გამოქცეულთა თავშესაფრად. იქ ჩაისახა და აყვავდა ქართველ კურაპალატების სახელგანთქმული შტო, რომლის ერთერთი წევრი იყო ის აღრნესე კურაპალატი (შვილით დავით ერისთავით), რომელიც ცოცხალი მომსწრე უნდა ყოფილიყო ჰადისის ძეგლისწერისა (იგი 10 ს.-ის პირველ ნახევარში გარდაიცვალა), რომ აღარაფერი ვთქვათ ჰადისის ძეგლის სოფრონის ბოლოსიტყვაობაში შესანდობრად მოხსენებული არსენის, დავითის და აშოტის შესახებ. იქვე ჩაეყარა მტკიცე საძირკველი ჩვენი მწერლობის აყვავებასა და წინსვლას მთელი ხუთი საუკუნის სივრცეზე. VIII საუკუნიდან აქ ისინი იწყებენ დაშენებას და IX საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე აღმართულია ამ კუთხის შესანიშნავ ნაგებობათა უმრავლესობა. ეს გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის ხანაა.

ამ მხარის აღრინდელი აბორიგენების შესახებ საინტერესო ცნობებს იძლევა გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ გამომქვეყნებელი აკად. ნ. მარი¹. მისი

¹ იხ. მისი „Житие Григория Хандзт“, TP, VII.

თეორიით, ჯერ კიდევ „პრეისტორიულ“ ხანაში იქ იბერ-ქანნი ბინადრობდნენ, შემდეგში არმენები დაემკვიდრნენ, და დასასრულ, იქ კვლავ ქან-ლაზთა სახელმწიფოებრივობამ მოიკიდა ფეხი, და მართლაც, VI საუკუნისათვის ჩვენ გვაქვს დამაკმაყოფილებელი ისტორიული ცნობები თუბალ-კაინების შთამომავალთა—ლაზების სახელმწიფოს არსებობის შესახებ¹. შემონახული ისტორიული ტოპონიმთა ნათლად გვისურათსატებს ამ ინტენსიურ მიგრაციულ პროცესს. თუბალ-კაინთა დროინდელია, მაგალითად, ოზიზას სახელწოდება. აკად. ნ. მარს გამორკვეული აქვს, რომ «*Опиза точнее Опиджа—Тубал-каинская форма слова, соответствующая грузинскому Шапиза*»². ჩვენი აზრით, შიშინა წარმოშობისა უნდა იყოს აგრეთვე „ოშკი“, რომელიც შეიძლება მეგრ.-ქან. შქა („შუა“)-საგან ნაწარმოებად მივიჩნიოთ (სომხური მიჯნაძორის ტიპისად). რეალურადაც არაფერია გასაკვირი დასაშვებად მივიჩნიოთ, რომ სწორედ ზანური ტომები იყვნენ ოზიზას პირველი მამულებელი. რადგან VI საუკუნისათვის, პროკოპი კესარიელის ცნობით, ლაზებს თავისი მონასტერი ჰქონდათ იერუსალიმის უდაბნოში, რომელიც იუსტინიანემ განაახლა³. ამას გარდა, ამ ტომების ენობრივ გადმონაშთად უნდა მივიჩნიოთ ის ქანურ-მეგრული დაბოლოება, რომელიც გვხვდება სწორედ ტაო-კლარჯეთის ქართულ ენაში: ოზიზარი, მტბე-ვარი, სომხითარი⁴. იმ დროიდან, რაც თუბალ-კაინთა შენები არმენებმა დიპყრეს, ამ მხარის ტოპონიმთა შემოგვინახა მთელი რიგი არმენიზმებისა, როგორცაა, მაგალითად: შატბერდი (რომელიც ისეთივე წარმოებისაა როგორც სომხური ამბერთი), მიძნაძორი, იშხანი და ა. შ.⁵

ამ მოკლე ისტორიული ექსკურსიდან აშკარავდება ის ფენობრივი სიჭრელე, რომელიც უნდა დაემკვიდრებინა თუნდაც გრიგოლ ხანძთელის დროინდელ ტაო-კლარჯეთს. ჩვენ ამ შემთხვევაში იმიტომ ვიღებთ გრიგოლ ხანძთელს და მის ეპოქას, რომ იგი თითქმის თანადროულია ჰადიშის ოთხთავისა. ადგილობრივად გამომუშავებული ენის გარდა, რომელიც გრიგოლ ხანძთელს დახვდა, უკანასკნელს, როგორც სწავლულ ადამიანსა და მწიგნობარს თან უნდა მოეტანა თავისი ენა, რომლის ზოგს ნორმას შეთვისების მხრივ საკმაოდ ვრცელი არე უნდა მოეცვა. სამწუხაროდ, მეტისმეტად ჰირს თვით გრიგოლ ხანძთელის სადაურობის დადგენა. გიორგი მერჩულს ყრუდ აქვს ნათქვამი, რომ გრიგოლმა წამოიყვანა თავისი თანამოსაგრენი და თითონაც წამოვიდა ქართლიდან ოზიზას⁶.

¹ დასახ. ნაშრ., გვ. XXXV.

² დასახ. ნაშრ., გვ. XXII.

³ იხ. «გეორგიკა», ტ. II, გვ. 192. ამას გარდა, იმ დროინდელი ლაზიკის შესახებ იხ. მ. ჯანაშია «გერისის სამეფოს წარმოშობა», ტფ. სახუნტის შრომები, ტ. I, 1936 წ., გვ. 266—276.

⁴ იხ. А. Шанидзе, Два чано-двингвельских суффикса в грузинском и армянском языках, Зап. Восточного Отделения Имп. Русск. Арх. общества, 1916.

⁵ ტერმინებს არმენულსა და არმენებს ჩვენ ვხმარობთ არასახეობითი ცნების სახით, როგორც ეს აკად. ნ. მარს თავის ადრინდელ ნაშრომთა უმრავლესობაში აქვს მოცემული არამედ ამ ცნების გვაროვნული გაგებით.

⁶ «და მოიყვანა იგინი ქართლით ოზიზას პირველად», TR VII გვ. 3

გიორგი მერჩულის სტყევა-ხმარებაში კი ქართლი მეტად პირობითი ტერმინია, რადგან, როგორც იგი ამბობს, „ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების“¹. ამგვარად, ძველში სრულიადაც არ არის ნაჩვენები, თუ რომელი ენობრივი კუთხის წარმომადგენელი იყო გრიგოლ ხანძთელი, რის გამოც ქირს ენობრივი დახასიათების მოხდენა. ამგვარადვე ქირს, ტაო-კლარჯეთის თბედან გამოსული სამწერლო ძეგლების ორთოგრაფიულ მოვლენათა დახასიათებისას იმის თქმაც კი, რომ «известность литературной среды, в которой писалось Житие, дает нам возможность установить поместный характер некоторых орфографических явлений, характеризовать ими особую грамматическую школу Тао-Кларджскую»². არც იმის დაშვებაა აგრე რიგად ადვილი, რომ რაკი ავტორის წარმოშობას და თვით ძეგლის აღმოცენების ადგილს შეგვიძლია მივუთითოთ, ამიტომ «... мы получаем в нем материал и для выяснения диалектических элементов древне-грузинского литературного языка для приурочения их к данной области, как вкладов ее»³. შედეგში, რასაკვირველია, ეს ენა გაადგილობრივდებოდა, მაგრამ რამდენადაც იგი გარკვეული ადგილიდან იყო წამოღებული, მას საკუთარი ენობრივი განსაზღვრებაც უნდა ჰქონოდა.

ამგვარად, ნათქვამი მიგვითითებს იმ მეტად რთულს გარემოცვაზე, რომელშიც ჩაისახა და განვითარდა ტაო-კლარჯეთის საგანმანათლებლო სკოლა და რომლის წილიდან ჩვენი ძეგლაც გამოვიდა. სათანადო დიალექტოლოგიურ და დიალექტოგრაფიულ ცდათა უქონლობის პირობებში არ შეიძლება დაისვას ძველი სამწერლო ენის შედგენილობისა და აგებულების საკითხი სხვა კილოებთან მიმართებით, რაც ერთდროულად ნიშნავს გამოირკვეს ესა თუ ის ძეგლი რა ენობრივი წარმოშობისაა.

როდესაც დიალექტის ცნებაზე ვმსჯელობთ უნდა განვასხვავოთ ზოგადად დიალექტის ორი სახეობა: ერთი, დიალექტის ჩვეულებრივი ცნება, რომლის მიხედვით დიალექტი გაგებულია, როგორც ენის შიგნით წარმოშობილ ენობრივ გადახრათა თავყრილობა, ე. ი. ის, რაც კონკრეტულად წარმოგვიდგება რომელიმე რაქულის, ფშაურის, გურულის და მისთანათა დიალექტის ანუ კილოს სახელწოდებით, ან გაგებულია როგორც შედეგი გარკვეული ენობრივი კოლექტივის სამეტყველო ტენდენციების დეფორმაციისა და სივლირებისა მასზე მეორე ენობრივი კოლექტივის გაბატონების პირობებში.

დიალექტის ამგვარად განსაზღვრული ცნება არ არის დამყარებული. ამათუიმ ენობრივი კოლექტივის სოციალურ დიფერენციაციაციაზე, ან უკეთ. არ არის უშუალოდ მისით გამოწვეული, რაც, რათქმუნდა, არ გამოირცხავს სოციალურ დიფერენციაციას თვით ნაგულისხმევ ენობრივ კოლექტივს შიგნით; მაგრამ იგულისხმება, რომ ასეთი დიალექტის ენობრივი ნორმები საერთოა მასში არსებული ყველა სოციალური ფენისათვის. ასეთ დიალექტს ჩვენ პირობითად „კუთ-

¹ დასახ. ნაშრ., ტრ, VII, გვ. მთ. (ტექსტი).

² დასახ. ნაშრ., გვ. VII.

³ დასახ. ნაშრ. გვ. VII-

ხურ დიალექტს“ ვუწოდებთ. მეორეა ე. წ. სოციალური დიალექტი, რომელიც ინმარება და ვითარდება სოციალური დიფერენციაციის შედეგად. დიალექტის ამ სახეობას ჩვეულებრივ პროფესიულ დიალექტს ან პროფესიათა ენას უწოდებენ. პროფ. ჟირმუნსკიმ თავის ნაშრომში¹ წამოაყენა სოციალური დიალექტის ცნება; როგორც შრომის სახელწოდებიდან ჩანს, იგი სოციალურ დიალექტს უპირისპირებს ნაციონალურ (ანუ ლიტერატურულ) ენას. ასეთი შეპირისპირება ჩვენც საფუძვლით მართებულად მიგვაჩნია, და თუ ჩვენ ვლაპარაკობთ „კუთხურ დიალექტზე“, მხედველობაში გვაქვს ენობრივად უფრო მცირე ერთეული, ვიდრე ნაციონალური ენაა, ე. ი. ჩვენ ერთი მეორეს უპირისპირებთ დიალექტის ორს ცნებას ყველა აქიდან გამომდინარე შედეგით.

ამგვარად, ჩვენს ამრცანას შეადგენს განვიხილოთ ჩვენი ძველი როგორც ენობრივი დიალექტის, ისე სოციალური დიალექტის თვალსაზრისით. როგორც ლიტერატურის მოკლე შიშობილვიდან დავინახავთ, არც ერთს მკვლევარს არ უცდია ჰადიშის ძეგლი ამ მიდგომით შესწავლა. რაც შეეხება აკად. ნ. მარს, მან თავის ადრინდელს ნაშრომებში ხაზი გაუსვა ამ ძეგლის ენის ხალხურობას. ის გარემოება, რომ ადრინდელ ეტაპზე აკად. მარმა მხოლოდ ხალხურობას მიაქცია ყურადღება, იმით აიხსნება, რომ მაშინ იგი ძეგლის განხილვისას უმთავრესად ე. წ. ვულგარიზმებსა და დიალექტიზმებს ასხვავებდა (იხ. მაგ., ТР, VI ფიზიოლ. გვ. XXIV) და მხოლოდ ამ რიგის უკანასკნელს ნაშრომში, საკითხი დააყენა მასში წარმოდგენილი სოციალური დიალექტის შესახებ ამ ცნების საკმაოდ თავისებური გაგებით.

ერთი არსებითი საკითხი დარჩა კიდევ გასარკვევეი—საკითხი ძველისა და ახალი ქართულის თანამიმართებისა. უდაო ქეშმარიტებაა, რომ მკვდარ ენას დინამიკურად გაგებული დიალექტის ცნება არ გააჩნია; მკვდარი ენის წიაღში მეცნიერული კვლევის საგნად შეიძლება იქცეს მარტოდენ დიალექტის სტატიკურად წარმოდგენილი მასალა, ისიც იგულისხმება ისეთს მკვდარ ენაში, რომელსაც თანადროულობამდე წერილობითი ძეგლებით მოუღწევია. რათქმაუნდა, ძველი ქართული ენის ცოცხალ-მკვდრობის საკითხი გარკვეული დასკვნის გამოტანას გვაფალბებს: ძველი ქართული იმ რიგის მკვდარი ენა არ არის, როგორც განეკუთვნება, მაგალითად, ეტრუსკული ნაწილობრივ და ხალღური, ე. ი. ისეთი ენები, რომელთაც უშუალო ენობრივი მემკვიდრეობა არ დაგვიტოვებს. მაგრამ მათს ელემენტებს ჩვენ ვპოულობთ ცოცხალს ენებში (მაგალ., ხალღურისას ზოგიერთს კავკას. ენაში). ამ რიგის ენები მართლაც მკვდარს ერთეულს წარმოადგენენ. ძველი ქართული ენა-კი, რომლის სასიცოცხლო არტერია დღესაც მძაფრად შეიგრძნობა, როგორც პროფ ა. ჩიქობავა სამართლიანად უწინაშეს: „ნაწილობრივად და მკვდარი ახალი ქართულისათვის, მკვდარ ენად ის არ ჩაითვლება“². მართლაც, ქართული ენის განვითარების აწმყო მდგომარეობას ამჩნევია მისი ისტორიული წარსულის ღრმა კვალი, და მიუხედავად

¹ В. Жирмунский, «Национальный язык и социальные диалекты», Ленинград, 1936.

² იხ. პროფ. ა. ჩ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, ტფილისი, 1935, გვ. 5.

იმისა, რომ ძველს ქართულს ჩამოცლილი აქვს აქტუალური საკომუნიკაციო ფუნქცია იმის წყალობით, რომ ძველს ქართულს ახალი ქართული დაემკვიდრა. იგი ნაწილობრივად დღესდღეობითაც ცოცხლობს.

მკვლარს ენაში დიალექტური ფარგლების შემოხაზვას გასაგები სიძნელე ახლავს. სიძნელე გამოწვეულია უმთავრესად იმით, რომ მკვლევარი მოკლებულია შესაძლებლობას შესასწავლი ენობრივი ობიექტისაგან მიღებული აკუსტიკური შთაბეჭდილებით იხელმძღვანელოს. ის იძულებულია დაკმაყოფილდეს იმ მონაცემებით, რაც წერილობით ძეგლებს შემოუნახავთ, ე. ი. მას ცოცხალი მეტყველება კი აღარა აქვს ხელთ, არამედ მწიგნობრობით აღბეჭდილი გარკვეული ენობრივი ერთეული. მას შემდეგ, რაც მწერლობა ფეხს იკიდებს, იგი ინტენსიურ ზემოქმედებას ახდენს ენის განვითარებაზე, ნებსით თუ უნებლიეთ უპარნახებს მას თავის ნორმებს. ეს იმის წყალობით ხდება, რომ სამწერლო ენა ანელებს ენის სტრუქტურულ-სემანტიკურ განვითარებას, ახდენს მის კონსერვაციას, მუშავდება ე. წ. გრამატიკული ნორმატივიზმი, ჩნდება ზღვარი ზეპირსიტყვიანა და წერილისიტყვის შორის. ეს არ ნიშნავს იმას, თითქოს ცოცხალი მეტყველება თავის მხრივ არ იცავს ენობრივ არქაიზმებს. ამ მეტად რთულს ენობრივ პროცესში არქაიზმების მატარებლად სამწერლო ენაც შეიძლება მოგვევლინოს და ცოცხალი მეტყველებაც.

დღემდე განმტკიცებული აზრი, თითქოს ხალხური მასობრივი ენის ელემენტები მას შემდეგ შეიჭრება ხოლმე სალიტერატურო ენაში, როდესაც ფეხს ადგამს საერო მწერლობა, თითქოს ე. წ. *lingua vulgaris*-ები სხვადასხვანებში ვერ პოვებენ გამომახილს ჯერ კიდევ სასულიერო მწერლობის ძეგლებში.

აკად. ნ. მარმა ჯერ კიდევ 1911 წ. აღიარა, რომ «тенденция к сближению с живыми наречиями, т. е. качества, которые как прежде казалось, впервые внесены были в грузинскую литературу двумя столетиями позднее великом светскими писателями»¹ ნამდვილად საკულტო ნაწარმოებებშივეა ასახული. სხვა შესწავლილ ძეგლებს რომ ვანებოთ თავი, ჰადიშის ძეგლი მართალია *lingua vulgaris*-ზე შესრულებული ნაწარმოების ნიმუშად არ ჩაითვლება, მაგრამ უაღრესად საგულისხმო მოვლენას წარმოადგენს მასში წარმოდგენილი დიალექტიზმების სიუხვის გამო.

II

ლიტერატურის მიმოხილვა, ნაწ. I

საკუთრივ ჰადიშის ოთხთავისადმი მიძღვნილი ლიტერატურა საკმაოდ რიცხვმცირეა. ძველის ყოველმხრივი მონოგრაფიული დამუშავება დღემდის არ მოგვეპოვება. გვაქვს მხოლოდ ცალკეული შენიშვნები ამათიმი საკითხის შესახებ.

¹ იხ. ТР, VII, გვ. X, თუმცა იგივე ავტორი თავის ადრინდელ ნაშრომში საწინააღმდეგო აზრისაა, რომ მხოლოდ საერო მწიგნობრობის ენას დაედო საფუძვლად ხალხური ენის ნორმები; იხ. მისი «История Грузии», 1906 г.

ეს ძეგლი პირველად ბესარიონ ნიჟარაძემ იპოვა ს. ჰადისში სხვა ხელნაწერებთან ერთად. მისი გამოცემა სხვადასხვა მიზეზის გამო არ მოხერხდა. მოგვიანებით მისი შენიშვნები ამ სვანეთში ნაპოვნი ხელნაწერების შესახებ გამოქვეყნებული იყო ეურ. „მომამბეში“ № IX—X 1904 წ. სათაურით: „სვანეთის ხელნაწერები“. ამ პატარა წერილში ავტორი მეტად მოკლედ და ზერელედ განიხილავს ნაპოვნს ხელნაწერებს და უმთავრესად აჩვენებს მათს ტექსტუალურ შინაარსს. ამ წერილის შესახებ პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა «Византийский Временник»-ში (ტ. XII, ნაკვ. 1—4. 1906 წ., გვ. 438—439) მოათავსა მოკლე რეცენზია.

1906 წ. რუსეთის ისტორიკოს ფილოლოგ-არქეოლოგთა ორგანოს Материалы по Археологии Кавказа-ს ერთერთს ნომერს ალ. ხახანაშვილმა დამატების სახით დაურთო სვანეთში ნაპოვნ ხელნაწერთა მოკლე ისტორიულ-ფილოლოგიური მიმოხილვა (დასახ. ნაშრ., გამოშ. X, Приложение, გვ. 1—9).

1916 წ. დასახელებული ორგანოს XIV ნაკვეთში პ. ს. უვაროვასა, ალ. ხახანაშვილისა და ექვთიმე^ე თაყაიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებულ იქნა თვით ჰადისის ძეგლი 200 ფოტოგრაფიული ტაბულის სახით და ექ. თაყაიშვილის საკმაოდ ვრცელი წინასიტყვაობით. როგორც ვგებულობთ რედაქციის სახელით უვაროვას მიერ წამძღვარებული წერილიდან, ძეგლი გამოაქვეყნა მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ რომელმაც, სხვათა შორის, მიზნად დაისახა „ქართულ ოთხთავთა დამუშავება და გამოცემა“ (დასახ. ნაშრ.) და ჰადისის ოთხთავიც ამ სერიის ხაზით იქნა გამოცემული. ცხადია, რომ ა. ხახანაშვილიცა და ექ. თაყაიშვილიც ძეგლთა შერჩევისას ხელმძღვანელობდნენ ჰადისის ძეგლის იმ სპეციფიკით, რომელიც თუ მთელი თავისი სისავსით არ იყო მათთვის ნათელი, ყოველ შემთხვევაში საკმაოდ საგრძნობი მაინც უნდა ყოფილიყო. ექვთიმე თაყაიშვილს თავის წინასიტყვაობაში მოჰყავს ალ. ხახანაშვილის თეზისები ოთხთავის ქართული თარგმანის შესახებ.

თეზისები წარმოადგენს ნაწილს მის მიერ განზრახული ვრცელი შრომისას, რომელსაც ქართული ოთხთავის პრობლემატიკა უნდა გაეკვია და რომლის განხორციელება მას არ დასცალდა. თეზისები დაყოფილია ხუთ პუნქტად. ამათგან ჩვენ ყველაზე საგულისხმოდ მიგვაჩნია II და IV თეზისი, სახელდობრ, II თეზისში ალ. ხახანაშვილი იძლევა მეტად საყურადღებო დებულებას, რომ ჰადისის ოთხთავი დამოუკიდებელ რედაქციას წარმოადგენს და არავითარი მსგავსება არა აქვს ქართული ოთხთავების სხვა ნუსხებთან (რასაკვირველია, მას მხედველობაში არა აქვს ოთხთავთაჰ ხანმეტ-ჰამეტი რედაქციები), რასაც ჩვენც საესეებით ვიზიარებთ. IV თეზისი ნაკლებ საყურადღებოა, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვანი; იგი წარმოადგენს დებულებას: სხვადასხვა რედაქციის ნუსხები ერთიმეორისგან იმდენად შედგენილობით არ განსხვავდებიან, რამდენადც ლექსიკური მასალისა და სტილისტიკურ თავისებურებათა მხრივ. ვინც ოთხთავის შინაარსობრივ რაობას გაითვალისწინებს, მისთვის აშკარაა, რომ ეს საქმის ვითარების სწორი მიგნებაა.

აღ. ხახანაშვილის თეზისთა გადმოცემის შემდგომ ექ. თაყაიშვილი იძლევა ძეგლის აღწერილობას. აღწერილია იგი დამაკმაყოფილებელი სიზუსტით და სისწორით, რამდენადაც ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა უშუალოდ შეგვემოწმებინა ამ ძეგლის ნაწერი ფერთი მხარისა და მასალის გარდა, რადგან ჩვენს ხელთ არის მხოლოდ მისი ფოტოტიპიური დედანი. მცირეოდენი შესწორება უნდა იქნეს შეტანილი სვეტში მოთავსებულ სტრიქონთა სათვალავში: ექ. თაყაიშვილით «По 17 строк в столбце» (დასახ. ნაშრ., გვ. 7) მთლად სწორი არ არის, რადგან ძალიან ხშირად სვეტში 16 სტრიქონია. არაიშვიათად, ერთსა და იმავე ტაბულაზე მოთავსებულ სვეტებში ზოგში 16 სტრიქონია, ზოგში კი 17. არის შემთხვევები, როდესაც სვეტში 18 სტრიქონი გვაქვს, მაგ. იხ. ტაბ. 176, მეშვიდე სვეტი. ამას გარდა, ექ. თაყაიშვილი არაფერს გვეუბნება ძეგლის დამწერლობის შესახებ. ძეგლი შესრულებულია კარგად გაწაფული მრველოვანი ასომთავრულით და თავიდან ბოლომდე თითქოს ერთი მწერლის, ალბათ, მიქაელის ხელით. ასომთავრული დამწერლობის შერყევას ამტკიცებს მთელი ძეგლის სიგრძეზე მხოლოდ ერთხელ შეპარული მაგალითი ნუსხური დამწერლობის ასოს ბ-ს ხმარებისა (ლ. 19₁₄ **ბცგჟი**), თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უცნობი ფრაგმენტის უ-ს და ც-ს აგრეთვე ნუსხურ დაწერილობას. ექ. თაყაიშვილს თავის წინასიტყვაობაში (გვ. 10) აღუნიშნავს, რომ ტაბულა 198-ის ქვედა ნახევრის I სვეტიდან მოდის საკითხავი მარკოზის თავისა თ. XIV, მუხლები: 33, 34, 35, 36 და 37, და რომ ეს ნაწყვეტი განსხვავდება ჰადიშის ოთხთავის შესატყვისი ადგილებისგან. ექ. თაყაიშვილსავე მიქცეული აქვს ყურადღება, რომ ნაწყვეტში ნახარია ევანგელე ნაცვლად დამკვიდრებული ოთხთავისა ან სახარებისა. ტერმინი მეტად საყურადღებოა, რადგან მისი ხმარება ჩვენი მწერლობის უძველეს ძეგლებში საკმაოდ იშვიათად არის დამოწმებული¹.

ამ ფრაგმენტის დანიშნულება დღესდღეობით სრულიად გაუგებარია. ექ. თაყაიშვილი, რომელსაც პირადად აქვს ნახაი ჰადიშის ოთხთავის ორიგინალი, არაფერს ამბობს, განსხვავდება თუ არა იგი მასალისა და წერის ტექნიკით ძეგლის ძირითადი ტექსტისგან, ან რა დამოკიდებულებაშია მასთან დროის მხრივ. ფოტოტიპიურ გამოცემაზე დაყრდნობით კი შემდეგი შეიძლება ითქვას: აღნიშნული ფრაგმენტის ხელი ერთი შეხედვით თითქოს არ განირჩევა ძირითადი ტექსტის ხელისგან, მაგრამ მასში მოცემული ორი ასოს მოხაზულობა გვაფიქრებინებს, რომ ასე არ უნდა იყოს; სახელდობრ, უ და ც დაწერილია შემდეგნაირად: **ყცჟიჟიჟი** (sic!) ე. ი., უ-სა და ც-ს მოხაზულობათა ძირითადი ნაწილი—ტანი ოდნავ შეღუნულია და კუთხოვანი ნუსხურისკენ ვარდამავალი საფეხურისად ჩანს, მაშინ როდესაც, ჩვენი ძეგლის უ-სა და ც-ს საშუალო ტიპები: **ყ** და **ჩ**.

ფრაგმენტში ენობრივად საყურადღებო რამდენიმე მოვლენაა. მაგ., საკუთარი სახელი სიმონ მოცემულია ფორმით სვიმონ (მარკ. 14₂₂), ჰადიშის ძეგლს უახლოვდება შემდეგით: 1. საკ. სახელს სახელობითის აფიქსი ერთვის მაგალითში:

¹ შდრ. „და თანა წარიტანა ევანგელჳ თჳსი“—ი. ხუცესი, წამებაა შუშანიკისი. ს. გორგაძის რედაქტორობით, 1917. მოხსენებულია ევსტათე მცხეთელის წამებაშიაც.

„იაკობი“ (მარკ. 14³³). 2. ში კომპლექსი უ-დ არის წარმოდგენილი სიტყვაში: „ილუძებლით“ (მარკ. 14, ³⁴). 3. ო-ს ხმარება ე-ის მნიშვნელობით: „ევანგელი“ (sic! სათაურში); ამ სიტყვაში უკანასკნელ ი-ს ოდნავ წაშლილი აქვს თავი და შეიძლებოდა გვეფიქრა ე არისო, რომ ე-ს ზედა მოკლე კიდური აღნიშნულ ფრაგმენტში შესამჩნევი წაგძელებით არ იწერებოდეს. მაშასადამე, ევანგელიშ მოგვეგონებს ჩვენი ძეგლის მოსიშ-ს. ამას გარდა, ზემომოყვანილ „ჟამი შესე“ (sic)-ში (მარკ. 4.35). ამ ორი სიტყვის გაყოფა ორგავარად შეიძლება მოხდეს: „ჟამი შესე“, ე. ი. ჩვენს ძეგლში მოცემული „შილიაჟსთა“-ს ტიპის მსგავსად, ან 2. „ჟამიშ შესე“ ევანგელიშ-ს და მოსიშ-ს მსგავსად, რაც შეუძლებელია, რადგან სიტყვა ჟამი ე-ს არ შეიცავს. ასეთუიხე, მოყვანილი გვაფიქრებინებს, რომ დროის მხრივ ეს ფრაგმენტი ჩვენი ძეგლის თანხედენილია. მით უფრო, რომ მის გაგრძელებას უნდა შეადგენდეს ძეგლისმწერის ბოლოსიტყვაობა და ადგილი შესაძლებელია, მიქაელმა (ძეგლისმწერმა) ეს ფრაგმენტი ან ეპიგრაფად იხმარა, ან არადა, დაასახელა იგი, როგორც ის ბერძნულიდან ნათარგმნი ვერსია, რომელთანაც მან ჰადიშის ოთხთავი შეაჯგრა (ამისათვის იხ. ფრაგმენტის „ევანგელიშ“). ხოლო ის დიდი კითხვა-სხვაობა, რომელიც ჰადიშის ვერსიასა და აღნიშნულ ფრაგმენტს შორის არსებობს (და რასაც ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ) აისხნება იმით, რომ ფრაგმენტისა და ჩვენი ძეგლის სახით საქმე გვაქვს ორს დამოუკიდებელ რედაქციასთან (იხ. ტაბ. I).

ამ ფორმალური მხარის განხილვის შემდგომ ექ. თაყაიშვილი გადადის პრინციპული მნიშვნელობის მქონე საკითხებზე. როგორცაა საკითხი ძეგლისმწერის, ძეგლისწერის ადგილის, დროისა და ძეგლის შინაგანი თავისებურების შესახებ. იქვე ავტორი ისტორიულ ინტერპრეტაციას აძლევს ბოლოსიტყვაობას. ძეგლის დასასრულს დაცული ორი ანდერძის—ძეგლის. დამკვეთისა და ძეგლისმწერის—ექ. თაყაიშვილისეული კითხვა (ზოგი არაარსებითი ხასიათის დაცილების გარდა) საესებით სწორია. ძირითადად ეიზიარებთ მის ინტერპრეტაციასაც.

ამრიგად, პირველი ანდერძის მიხედვით ძეგლისმწერად ვინმე მიქაელი უნდა ვიცნათ. ძეგლის მხატვრულად გამფორმებლად კი ვინმე მიქაელ დიაკვანო. ხოლო მეორე ანდერძის ავტორად გამოყვანილი სოფრონი, ექ. თაყაიშვილით ჩვენი ძეგლის დამკვეთი და რედაქტორი (რა მოსაზრებაც საესებით მისაღებია თუნდაც სოფრონისავე ანდერძის შინაარსის მიხედვით) შატბერდის მონასტრის ის რესტავრატორი სოფრონია (რაკი ძეგლისწერის თარიღად 897 წელს ვიღებთ), რომლის შესახებ გრიგოლ ხანძთელის მემატინე გიორგი მერჩული ამბობს: „რამეთუ ვჭონენდ ცხარებისა ამის დაწერად ბრძენთაგან და სრულთა მამათა, რომელნიცა იყენეს ჟამთა ჩუნთა დიდი სოფრონი სანატრელი, მამაჲ შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი“ (TP, VII, გვ. ნვ, თავი მთ). ძეგლის ენის დახასიათებისას ავტორი თუ მთლიანად არ იზიარებს, ყოველ შემთხვევაში საკმაოდ ვრცლად სარგებლობს აკად. ნ. მარის თეორიით ოთხთავის ქართული თარგმანის ისტორიული ვზების შესახებ.

აკად. ნიკო მარმა პირველმა წამოაყენა კარდინალური საკითხი: რა ენაზე, ან უკეთ, ქართული ენის რომელი ეთნური წრის ენაზე ითარგმნა ქართული ოთხთავი? ამ საკითხის დაყენება თავისებურად მნიშვნელოვანი იყო ძველი ქარ-

თული ენის დიალექტიზმების პრობლემის რკვევისათვის. აკად. ნ. მარმავე მეცნიერული მრავალმხრივობით დასახა საკითხთა ის რიგი, რომელსაც უნდა მისდიოს მკვლევარმა ამ შემთხვევაში. ჰაღიშის ოთხთავს ის პირველად შეეხო ნაშრომში: «Из поездок в Сванвию», ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ჰაღიშის ჭეგლი გამოცემული არც კი იყო. აკად. ნ. მარს მხედველობაში აქვს მხოლოდ მისი, მეცნიერებათა აკადემიის განკარგულებაში მყოფი ფოტოგრაფიული პირი. 1913 წ. იგი უკვე აღნიშნავს, რომ ამ ძეგლის ტექსტის შესწავლამ მეტად საყურადღებო დასკვნები უნდა მოგვეცეს (თუმცა ეს დასკვნები მისი სიძველის სასარგებლოდ იქნებ არც კი არაფერს გვეუბნებოდეს)². ავტორს მხედველობაში აქვს ორი თარიღი, რომელიც ძეგლის ბოლოსიტყვაობაშია მოყვანილი: 897 და 1001 წელი. ე. წ. ვულგარიზმები, ნ. მარს ტერმინოლოგიით, რომლებიც ამ ძეგლში ბლომად გვხვდება, მკვლევრის აზრით, მხარს უჭერენ სწორედ მეორე თარიღს, რადგან ენობრივად, მოცემული ვულგარიზმების გამო, IX ს-ის ენასთან მათ ვერ შევათავსებთ³. თავის დროზე ჩვენ შევხებით ე. წ. ვულგარიზმების საკითხს და ამასთან დაკავშირებით ძეგლისწერის თარიღსაც. დასახელებულ შრომაში, იქ, სადაც ავტორი აშუქებს სვანური ენის მეთოდოლოგიურ ღირებულებას იაფეტურ ენათა ურთიერთ დამოკიდებულების გასარკვევად ზოგადად, და, კერძოდ, სამწერლო ქართულის პირველ წყაროს გასარკვევად, იგი შლის კარგად ცნობილს „სომეხსურ“ თეორიას, რომლის თანახმად ოთხთავის წიგნი თავდაპირველად ითარგმნა არა საკუთრივ ქართულ ენაზე სიტყვის დღევანდელი გაგებით, არამედ ქართული ენის ე. წ. სომეხურ კილოზე. ამ ტერმინის უფრო გამოწვლილვით განხილვას ჩვენ თავის ადგილას კვლავ დაუბრუნდებით, ახლა კი ავტორის აზრთა სვლას რომ გავსდიოთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს იყო თუ მთლად სვანური ენა არა, ყოველ შემთხვევაში ქართული ენის ის კილო, რომელიც დატვირთული იყო სვანიზმებით ერთი მხრივ და მეორე მხრივ იმ იაფეტური არმენიზმებით, რომლებიც უშუალოდ შექრის გარდა *via swanica*-ს წყალობით ჩაიღვარა მასში, რადგან „სომეხური“ სვანების სალაპარაკო კილო იყო. ამ ფრიად მნიშვნელოვან კულტურულ-ისტორიულ პრობლემას მკვლევარი საბოლოოდ არ სწყევტს, იგი დიდის სიფრთხილით აღნიშნავს ამ თეორიისათვის მხარის დამკერსა და საწინააღმდეგო ფაქტებს და აღრმავებს სვანური ენის მნიშვნელობას, რომელიც ნათქვამის გარდა, იძლევა შესაძლებლობას გაშუქებულ იქნეს იმ სომეხურ სიტყვათა რიგი, რომელიც ძველს ქართულში გადავიდა: ესენია ლექსიკური არმენიზმები დაბადების ქართულ ტექსტში, რომლებიც მკვლევარს მიაჩნია სომხთის სვანურ კილოდან წარმომავლად და შეთვისებულად. ამ თავის აღრინდელ ნაშრომშივე ნ. მარი მიუთითებს, რომ ჰაღიშის ძეგლიც, როგორც სახარების ტექსტი ამ თვალსაზრისით უნდა იქნეს დამუშავებული.

¹ იხ. Xp. Восток, ტ. II, ნაკვ. I, 1913. ² დასახ. ნაშრ., გვ. 4.

³ «Алишская рукопись грузинского евангелия считается древнейшею по одной из двух дат: состояние текста показывает, что согласиться с такою древнею датою как IX век, нет никакой возможности» ამბობს იგი და მხედველობაში აქვს ძეგლისწერის 897 წელი. იხ. Н. Я. Марр, Заметки по текстам св. Писания, XV, II, ნაკვ. II, გვ. 172.

როგორც აღინიშნა, აკად. ნ. მარმა იმ თავითვე ყურადღება მიაქცია ჩვენს ძეგლში უხვად გაბნეულს ლექსიკურ „ანაქრონიზმებს“, რომლებსაც ის „ეულგარიზმებს“ უწოდებს. ამ „ეულგარიზმებზე“ დაყრდნობით იგი სწყვეტს ძეგლისწერის თარიღის საკითხს მისი ჩვენი დროისკენ გადმოწევის სასარგებლოდ ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ ამ „ეულგარიზმები“-სავე წყალობით მის წინაშე წამოიჭრება აუცილებლობა დაისვას საკითხი ამ ძეგლის „ხალხურ“ კილოზე შესრულების შესახებ¹. საკითხის ასეთ შემობრუნებას იგი უბრუნდება კარგა მოგვიანებით თავის ნაშრომში „კლასთა ბრძოლა სახარების ტექსტის ქართულს ვერსიებში“.

ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლთა—პალიმფსესტების აღმოჩენასთან დაკავშირებით ჰადისის ძეგლს, უწინარეს ყოვლისა, გამოეხმაურა პალიმფსესტების აღმოჩენი პროფ. ივანე ჯავახიშვილი. იგი შეეხო მისი სიახლე-სიძველის საკითხს, ე. ი. მის დათარიღებას. ის ლექსიკური ანაქრონიზმები, რომლებიც აკად. ნ. მარმა „ეულგარიზმებად“ გამოაცხადა და მათ საფუძველზე ძეგლი მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისისად იცნა, პროფ. ივანე ჯავახიშვილს უძველესი ქართული ენის კუთვნილებად მიაჩნია, რადგან მათ მხარს უჭერენ ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტები: ამიტომ მან ძეგლისწერის თარიღი კვლავ IX საუკუნისაკენ გადასწია და ჰადისის ოთხთავის რედაქცია თითქმის ოთხთავის ხანმეტური ვერსიის მიმდევრად გამოაცხადა².

ფეიქრობთ, არც ე. წ. ეულგარიზმების არაუმენტიცაითაა სწორი ძეგლის 1001 წლით დათარიღება, მაგრამ სამაგიეროდ ძეგლის თავისდათავად სწორი დათარიღება 897 წლით, სრულიად არ იძლევა საბუთს იგი ხანმეტური ვერსიის გაგრძელებად ვცნათ, რადგან ამ მხრივ იგი სრულიად თავისებურს და შესრულებით მეტად ორიგინალურს რედაქციას წარმოადგენს.

ამავე წელს პროფ. კ. ქეკელიძემ გამოაქვეყნა თავისი პატარა წერილი³, რომელშიც მან ჰადისის ოთხთავის ღირებულება შემოსაზღვრა მისი როლით გარდამავალი ძეგლის ნიმუშისა ხანმეტობა-ჰამეტობის საფეხურიდან (რენესანსის და უფრო ადრინდელი ხანის-დროინდელი) ზმნის პრეფიქსაციის მხრივ, ნორმალურად გაფორმებული ძეგლებით წარმოდგენილ საფეხურამდე. პროფ. კ. ქეკელიძე აღინიშნავს, რომ ჰადისის ოთხთავში მოყვანილია სამი თარიღი: ხვა, რიზ და ჩა. ორი მათგანი ქართული წელთაღრიცხვით, ე. ი. ქვეყნის გაჩენიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდე 5604 წელს თუ ავიღებთ გამოსავლად და გამოვაკლებთ ხვა-ს ანუ 6501 და მივუმატებთ ქორონიკონს რიზ ანუ 117 (6501—5604—780+117) მივიღებთ 897 წელს. რაც შეეხება -ჩა- რიცხვს, მის გაანგა-

¹ «Лингвистично, что в Мф. 4, 8 Московское издание в значении «царства» сохранило архаическое чтение суревани (სურევანი ამის სოფლისანი), (тогда как в древней надписи рп. вургарное мѣтобани теробани (ყოველი მეთობანი და)», ამბობს მკვლევარი, იხ. Н. Я. Марр, «Определение» языка II категории языка Ахеменидских надписей»... ЗВОИРАО, ტ. XXII, ნაკ. I—II, 1914, გვ. 73, შენიშვნა მეორე.

² იხ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი—ახლად აღმოჩენილი უძველ. ქართული ხელთნაწერები—ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, 1922-23 წ. გვ. 349-353.

³ იხ. კ. ქეკელიძე, როდისაა გადაწერილი ადიშის სახარება, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. II, 1922-23 წ., გვ. 392-397.

რიშებას პროფ. კ. კეკელიძე ახდენს წელთაღრიცხვის ალექსანდრიული სისტემის მიხედვით, სადაც ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5500 წელია აღებული. უკანასკნელს ქართული წელთაღრიცხვა რაკი 104 წლით აღემატება, ამიტომ ალექსანდრიული წელთაღრიცხვით ხფა-ს შესატყვისად მოყვანილია ჩა, ანუ 1001, რომელსაც 104-ს თუ გამოვაკლებთ, მივიღებთ 897 წელს (ე. ი. 6501—5500—1001—104=897 წ.). ეს გაანგარიშება ჩვენც სრულიად მართებულად მიგვაჩნია და მთლიანად ვიზიარებთ რა მას, ჰადიშის ძეგლს ვთვლით 897 წლით დათარიღებულად, და არა 1001 წლისად, როგორც აკად. ნ. მარს აქვს მიღებული, მიუხედავად მის მიერ შემჩნეული „ვეულგარიზმებისა“ და ე. წ. ნეოლოგიზმებისა.

დასასრულ, ამ ქართულ პალიმესტების აღმოჩენის ხანაზე ეკუთვნის პროფ. აკ. შანიძის აგრეთვე მოკლე შენიშვნა ჰადიშის ოთხთავის ჰაემეტობის შესახებ¹. ავტორს პროფ. პროფ. ი. ჯავახიშვილისა და კ. კეკელიძის მსგავსად ძეგლი — 897 წლისად მიაჩნია. შემდეგ მას მოჰყავს ჰაემეტობის თურთმეტი შემთხვევა, რაც ძეგლის მიხედვით სავსებით დასტურდება.

1924 წელს ს. კაკაბაძემ გამოაქვეყნა თავისი წერილი „საისტორიო ძიებანი“-ს ციკლიდან, რომელიც ავტორის თქმით ენება „საკითხს სახარების ქართულად თარგმნის საფუძვლების შესახებ ხანმეტ ტექსტებთან დაკავშირებით“². ავტორი, სხვათა შორის, აღნიშნავს ხანმეტი ტექსტების V-VI-ით დათარიღების ნაჩქარეობას პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მხრივ. კრტიკულად უყურებს აგრეთვე ამ დათარიღების არგუმენტაციას პალეოგრაფიული საშუალებით. ავტორს მოცემული აქვს ცდები ქართულ სახარებათა სხვადასხვა რედაქციების შედარებითი დამუშავებისა, თუმცა ამას არასისტემატურად და ფრაგმენტარულად ასრულებს. საყურადღებოა ავტორის მიერ მოცემული ჰადიშის ძეგლის გაკვრითი დახასიათება (მართალია არა ენობრივი მხრით). მაგ., უდაოდ სწორია, რომ ჰადიშის ოთხთავი ოთხთავთა ჯრუჭისა და პარხალის ვარიანტებთან შედარებით განსხვავებულ რედაქციას წარმოადგენს, რომ ჰადიშის ძეგლი განსხვავდება მათგან როგორც თვით სიტყვათა დალაგებით, ისე ხმარებული ლექსიკონის მოცულობის მიხედვით³ და ა. შ.

ს. კაკაბაძემე წამოიყენა დებულება, რომ ჰადიშის ოთხთავი თავიდან ბოლომდე ერთ რედაქციას არ წარმოადგენს (დასახელებული ნაშრომი, გვ. 417—424). რასაც (აგრეთვე საზოგადოდ რედაქციულ განსხვავებას სახარების ქართულ ვერსიებში) მკვლევარი ხსნის საქართველოში მწიგნობრობის ორი გზით გავრცელების წყალობით: ბერძნული და სომხური გზით. მწიგნობრობის ამ ორი გზით შემოქრა ჩვენს მწერლობაში, რათქმუნდა, უდაო ფაქტია, მაგრამ ს. კაკაბაძე მხედველობიდან უშვებს იმ გარემოებას, რომ არც ბერძნულში და არც სომხურში სახარების პირველთარგმანი არ შემონახულა და სანამ სათანადო დისციპლინაში მეცნიერული უქვეყლობით არ იქნება დადგენილი ესათუის ქარ-

¹ იხ. პროფ. ა. შანიძე, ჰაემეტობა ადიშის სახარებაში, დასახ. ნაშრ., გვ. 417—424.

² იხ. ს. კაკაბაძე, საისტორიო ძიებანი სახარების ქართულ თარგმანთა შესახებ, 1924 წ. სახელგამი, გვ. 1,

³ ს. კაკაბაძე, საისტორიო ძიებანი, 1924. გვ. 6 და შემდ.

თული ვერსია რომელი მომდინარეობს ბერძნული ან რომელი სომხური ვერსიიდან, ვიდრე ზუსტად არ იქნება დადგენილი, თუ რა თანამიმართებაშია ჰადიშის ძველის ოთხი შემადგენელი ნაწილი ერთიმეორესთან, მანამდე, ცოტა არ იყოს, ნადრევია ჰადიშის ძველის ორი სხვადასხვა წყაროთი მომდინარე ნაწარმოებად მიჩნევა. ჩვენ, რათქმაუნდა, არ გამოვირიცხავთ იმ შესაძლებლობას, რომ თავდაპირველად სახარება მთლიანად ოთხთავად კი არ ითარგმნა, არამედ ცალცალკე მახარებლებად და მაშინ გასაგები იქნებოდა ტექსტუალური სიჭრელე, თუნდაც ჰადიშის ძველის ფარგლებში, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ გრეციზმები არმენიზმების გვერდით ქართულს ვერსიებში იმის მომასწავებელი შეიძლება იყოს, რომ თვით ქართული თარგმანის პირველწყარო იყო ნარევი: ადგილადგილ—გრეციზებული და ზოგჯერ კი—არმენიზებული.

ჰადიშის ოთხთავის რედაქციის შესახებ ჩვენ მსჯელობა გვექნება სვეციალურ, ამისთვის განკუთვნილ ნაკვეთში, ქართული ტექსტის სათანადო ბერძნულ და ძვ. სომხურ ტექსტებთან მთლიანად შედარების ნიადაგზე. როგორ უნდა დაისვას საკითხი, უკვე ნაჩვენები გვაქვს აქვე ზემოთ.

აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ სარგ. კაკაბაძის კვლევის მეთოდით, ცოტა არ იყოს, გაუგებარია, რადგან მას მტკიცედ არა აქვს გათვალისწინებული თუ რა უნდა იყოს აღებული ამოსავალ წერტილად მის მიერ წარმოებული შედარების დროს, მაგალითად: ავტორი ასკვნის, რომ ჯრუჭისა და პარხალის ოთხთავები ბერძნულს მისდევენ; ხოლო ჰადიშისა (და ზოგჯერ ხანმეტი ოთხთავის № 999 და 844 ხელნაწერები) კი—სომხურს. ვნახოთ, რა ფაქტებს ეყრდნობა ავტორი:

1. ჯრუჭის ოთხთავის „საპირველ გზად“-ს (მათ. 7,14) ს. კაკაბაძით გადმოსცემს ბერძნული—*შაჰსამაჰუე ჟ ბნბე*, ხოლო ჰადიშის და ხანმეტი ოთხთავის № 999 და № 844 „წულილი გზა“ კი სომხურის *ხსუ დახაჰაჰარ*-ს. ცხადია, ავტორის საყრდენია მნიშვნელობითი მომენტი, ეს უკანასკნელი კი მის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს, რადგან სომხური *ხსუ* ნიშნავს ვიწროს (*тесный, узкий*), ხოლო ბერძნული გამონათქმი *შაჰსამაჰუე ბნბე* აგრეთვე ნიშნავს „ვიწრო გზას“. მაშასადამე, საპირველისა და წულილის ფაქტის ახსნა ბერძნულ-სომხურში კი არ უნდა ვეძიოთ, არამედ თვით ქართულ ენაში, რომელსაც უცხო ენის გამონათქმისათვის ორი სხვადასხვა ცნება ჰქონია¹.

2. ჯრუჭის და ხანმეტურის „დავებრკოლებდეს“-ში (მარკ. 9,43) გადმოცემულია ბერძნული *შაჰბეჰსაჟ*, ჰადიშის „გაცოუნებდეს“-ში კი—სომხ. *ჟაჰსაჰაჰიჰილსაჟ*; ნამდვილად სხმ. *ჟაჰსაჰიჰილ იიჰი*; ნიშნავს „წაბოროდიკებას“, „ფეხის დაცდენას“, ხოლო *ჟაჰსაჰიჰილ* კი—ცთომას, ცოუნებას; ბრძნ. *შაჰბეჰსაჟ*—აგრეთვე—ცთენას, ცოუნებას, შეურაცხყოფას და *შაჰბეჰსაჟ*—„საცოთურს“, „დაბრკოლებას“. როგორც ვხედავთ, მათი მნიშვნელობა საკმაოდ თანხვედრილია და მოყვანილი დასკვნის სასარგებლო ჩვენებას არ იძლევა.

¹ აქ და ქვემოთ მოყვანილი სალექსიკონო მასალის განმარტებისას ჩვენ ვემყარებით სომხურისათვის А. Худяков-ის «Армяно-русский словарь»-ს (მოსკოვი, 1838) და ბერძნულისათვის С. Alexandre-ის Dictionnaire grec-français-ს (პარიზი, 1867).

3. ჯრუჭისა და ხანმეტურის „ზუარაკ“-ში (ლ. 15,23) გადმოცემულია ბერძნ. *τὸν μᾶτχοι*, ჰადიშის „ჯარ“-ში კი—სომხურის *վելք*, ნამდვილად კი *μᾶτ-ჯი*; ნიშნავს „ხბოს“, „უშობელს“, „მოზვერს“, *կը* ნიშნავს „ხარს“; *μᾶτჯი*-ში სწორედ მოზვერი რომ უნდა იყოს გადმოცემული, ჩანს ჰადიშის „ჯარი იგი უსხი“-დან და ქართული „ზუარაკიც“ გულისხმობს ნასუქარ ხბოს (იხ. საბა, სიტყვა „ზროხა“).

4. ხანმეტურისა და ჯრუჭის „ქუეყანასა“-ში (იოპ. 21,8) გადმოცემულია ბერძნ. *ყჩ*, ჰადიშის „ქმელად“-ში კი—სომხური *ყամաք*, ნამდვილად კი ბერძნ. *ყჩ* ისევე ნიშნავს დედამიწას, ხმელეთს, როგორც სომხური *ყამაք*-ი—დედამიწას, ხმელეთს, მშრალს და არა მხოლოდ ხმელეთს; ამიტომ სწორი არ არის ს. კაკაბაძის დასკვნა, რომ „ქმელის“ ხმარება მიწის მაგიერ, როგორც ზევითაც იყო ნაჩვენები, ახასიათებს სომხური სახარების ტექსტის მიხედვით, სომხურისგან დამოკიდებულ (ქართულ) სახარების რედაქციას“ (დასახელებული ნაშრომი, გვ. 23).

5. ხანმეტური და ჯრუჭის „დაამწყსენ“-ში (იოპ. 21, 15) გადმოცემულია ბერძნ. *ჭბჯა*, ჰადიშის „დაამწყსენ“-ში კი სმხ. *սպածես*; ნამდვილად ბერძნ. *ჭბჯა*-ცა და სმხ. *սպածყ*-იც ნიშნავს ძოვებას, მწყსას.

6. ჰადიშით „ასპარგზ“-ში (ლ. 24,12) გადმოითარგმნელად გადმოღებულა სომხური *ասպարձկ* და ჯრუჭ. პარხალის ოთხთავთა „უტევენი“-ში კი ბერძნ. *σπᾶρξ*; ავტორს ავიწყდება, რომ „უტევენი“ არის ქართულ ენაში ძველისძველად დამკვიდრებული არმენიზმი. ეს ერთი იმ სიტყვათაგანია, რომელიც თვით სმხ. ოთხთავში არ არის დაცული შესატყვისის ადგილას (საერთოდ კი სომხურში არის), მაგრამ სომხური გზით შემოსულია, ასეთებია: „მეხარბქ“ (სომხ. *խար* ნიშნავს ხმალს), რომელიც ოთხთავის შესატყვისის ადგილას სომხურში გადმოცემულია სიტყვით *ყარჩ* და რომლის ეტიმოლოგიური ახსნისათვის ს. კაკაბაძემ მიმართა სულ სხვა აგებულების სვანურ ყვაბას (მნიშვნელობით ხის ჩაქუჩი) და აფხაზურ ა-ყამა-ს (მნიშვნელობით ხანჯალი), და სხვა მაგალითებთან ერთად ეს სიტყვაც მიიჩნია ჰადიშის ძეგლში წარმოდგენილ სვან-მესხიზმის მაგალითად (დასახელებული ნაშრომი, გვ. 32; ნამდვილად აქ საქმე გვაქვს თურქ. ყამა-სთან), რაც ნიშნავს ხანჯალს, შდრ. მეგრ. ხმარებული, ნასესხები—ყამა).

უდაო არმენიზმებია ჩვენი ძეგლის შემდეგი ადგილები: „ესმა ჰეროდეს ჩოროროდსა“ (მათ. 14,1) „და მისციეს ბილატეს ბქეს“ (მათ. 27,2), „მუნ დგეს ტაკუკინი“ (იოპ. 2,6) და სხვანი. მაგრამ ჰადიშის ძეგლში გრეციზმებსაც წავაწყდებით¹, ოღონდ არა იმ საექვო ხასიათის გრეციზმებს, რომლებსაც ს. კაკაბაძე იშველებს ძეგლის ნარეგობის დასამტკიცებლად. ასეთია, მაგალ., შემდეგი: ჰადიშის და ჯრუჭ.-პარხალის „ნაყოფთა ჩემთა“ (ლ. 19,8) მას მიაჩნია ბერძნულის *τὸν πᾶρραχῶτα*-ის გადმოცემად, ხოლო ხანმეტური ოთხთავის (ხელნაწერი № 999) „ფასისა ჩემისა“ კი სომხური *ընչქე ქიმყ*-ის გადმოცემად. ნამდვილად ბერძნ. *τὰ πᾶρραχῶτα* ისევე ნიშნავს „ქონებას“, „დოვლათს“, „ფინანსურ საშუალებებს“, როგორც სომხური ძირი *խչ (-ք)* ნიშნავს ქონებას, სიმდიდრეს, შეძლებას, დოვლათს და ამგვარად, დასკვნა ჰადიშის ოთხთავის მო-

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ სპეციალურ ნაკვეთში გვექნება მსჯელობა.

ყვანილი ადგილის ბერძნული ტექსტის მიმდევრობის შესახებ ს. კაკაბაძის მიერ მოცემული (დასახელებული ნაშრომი, გვ. 19) მოკლებულია დამაჯერებლობას. ავტორის დებულება, რომ ჰადისის ოთხთავის ეს რედაქციული ტენადობა გვიჩვენებს იმას, რომ „შატბერღში, სადაც გადაწერილია ადიშის ოთხთავი, IX საუკუნის ბოლოს პირვანდელი რედაქციის ოთხთავის ტექსტი უნაკლულად წარმოდგენილი უკვე არ იყო და ამიტომ, საჭირო გახდა ნაკლის შესწავლა მეორე რედაქციის მიხედვით“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 20), ჩვენ არ მიგვაჩნია დამტკიცებულად.

მეტად ძნელი გადასაჭრელია საკითხი: არის თუ არა ჩვენი ძეგლი უშუალო თარგმანი თუ ნუსხა (პირი)? მხოლოდ სათანადო ნაწილის მიმოხილვა, რომელიც გვიჩვენებს, თუ როდენ დამოუკიდებელია იგი მეზობელი ენების ზიარი ლექსიკონის გადმოცემისას (ადგილის და ადაშიანის სახელები), შესაძლებელს ჰყოფს წამოვაცნოთ მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძეგლი უშუალო თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო. ამგვარად, იგი ნუსხას (პირს) უნდა წარმოადგენდეს, რასაც მხარს უჭერს ძეგლისმწერის ებილოგის შემდეგი ადგილი: „ქრისტე [მე]უფეო შეგწყყლენ (sic!) ერთობით ამინ მწერა (sic!) ამისა მიქაელ] ლოცვასა მომიქსენეთ და შემინდეთ [სი]უცებ ჩემი“ (ტაბულა 199), სადაც ავტორი თავს გარკვევით მწერალს, ე. ი. დამწერს ან გადამწერს უწოდებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ავტორი როგორმე და სადმე „თარგმანება“ სიტყვას ახსენებდა¹.

მაშასადამე, ჰადისის ძეგლის ენობრივ თავისებურებათა შექმნაში ორი თაობის (თუ მეტის არა?) ნაღვაწი მაინც უნდა ვივარაუდოთ: 1. მთარგმნელის წვლილი და 2. გადამწერის შენაძენი.

იმ დროული მონაკვეთის რიცხვითი ერთეულით გამოხატვა, რომლითაც დაშორებულია ძეგლის თარგმნა და გადაწერა, ამჟამად შეუძლებელია. ძეგლის ენობრივი განხილვისას, რატომუნდა, საანალიზო მოვლენები თარგმნა-გადაწერის მიხედვით არ იქნება. დიდფერენცირებული, რადგან ეს ამჟამად ჩვენს შესაძლებლობას აღემატება და რის გამოც, ალბათ, სხვადასხვა ენობრივი წრისა და სხვადასხვა დროის მოვლენები ჩვენ ძალაუბრებურად ერთ სწვრივზე დალაგებული გამოგვივა. ამას გარდა, სამწუხაროდ, იძულებული ვართ საკითხი ღია დავტოვოთ იმის შესახებ, თუ რა რედაქციული წვლილი შეიტანა მიქაელმა ან სოფრონმა, რადგან ძეგლი სამისო კლევისათვის მასალას არ გვაწვდის, ხოლო მისი სხვა ნუსხა-კი ჯერხნობით დადასტურებული არ არის. აკად. მარს სამართლიანად მიაჩნია ჰადისის ძეგლი გადამუშავებულ ტექსტად, როდესაც ამბობს: „Палимпсестный текст стоит часто на плоскости явно позднейших переработок типа Адишского евангелия“². მისი ეს დასკვნა კი გამოიწვია ძეგლში უხვად ჩატკვილმა ცოცხალი სამეტყველო ენის ნორმებმა რომლებსაც იგი მიიჩნევს «чудовищными с точки зрения древне-литературных норм вулгаризмами, как напр., словом მაცადე

¹ შტრ. პრფ. ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, 1926 წ., გვ. 49, სადაც ავტორს ჩვენთვის საინტერესო მაგალითები მოყავს.

² О Кавказской версии Библии в грузинских палимпсестных фрагментах—ТРКФ, I, 1925 წ. გვ. 60.

(73 P 376)», (დასახ. ნაშრ., გვ. 61; შდრ. ჰაღდისაეე ძეგლის „გზუცადე“, მნიშვნელობით დაგვანახეე—მარკ. 1₂₁).

ძეგლში წარმოდგენილი ხანმეტობა-ჰაემეტობაც უნდა ამტკიცებდეს რომ იგი ნუსხაა და არა პირველდენი, რადგან დასახელებული ორი ენობრივი პროცესი მეტისმეტად ფრაგმენტარულად არის მოცემული (განსაკუთრებით პირველი). ჰაღდის ოთხთავი ერთი იმ ძეგლთაგანია, რომელშიც ერთსადამივე დროს ხანმეტობაც არის და ჰაემეტობაც, იმ განსხვავებით, რომ მასში არც ერთი მათგანი სისტემატურად არ არის გატარებული, ყველა დანარჩენ ძეგლში კი სისტემატურად გატარებულ ხანმეტობაში აქა-იქ ჰაემეტობაა გამოჩეული.

ამასთან დაკავშირებით დგება საკითხი: შეიძლება თუ არა ხანურობა-ჰაემურობის თვალსაზრისით ჩვენი ძეგლისათვის რომელიმე მათგანი პირველდენად ჩავთვალოთ, ან ორივე მიეჩინოთ იმ ორიგინალად, რომელმაც ჰაღდის ვერსიის პირი მოგვცა? ეს საკითხი თავის დროზე წამოაყენა პროფ. ივ. ჯავახიშვილი¹. პატეტეცემული მკვლევრის მიერ წამოყენებულ დებულებათა განხილვა მოცემულია ქვემოთ. აქ კი შემდეგი უნდა ითქვას. თუ გამოვიჩინებთ იმას, რომ ჩვენი ძეგლი ორი (ხანმეტ-ჰაემეტე) დედნიდან კი არ არის გადაწერილი, არამედ ერთიდან, მაშინ უნდა ვითქვოდთ, რომ იგი არც ხანმეტური იყო, რადგან გერბნობით რედაქციული პარალელები არ გვაქვს დადასტურებული და არც ჰაემეტური, რადგან ჰაემეტობა ჰაღდის ოთხთავში სწორედ ჰაემურობაა და არა ჰაემეტობა (მას ხომ შესამჩნევად ცოცხალი სამეტყველო მოვლენის იერი აქვს!). ეს ის ბუნებრივი ჰაემურობაა (და არა ჰაემეტობა), რომელიც ამ ოდენობით თვით მიქაელისა და სოფრონისთვისაც ორგანული უნდა ყოფილიყო და, მით უფრო, გრიგოლ ხანძთელის წრისათვის.

თავისთავად, თუ სათანადო პარალელები აღმოჩნდება, ვფიქრობთ, ჰაღდის ძეგლი, როგორც პირი, ხანმეტ დედანთან უფრო უნდა იყოს დაკავშირებული, ვიდრე ჰაემეტთან; ამას გაფაქტებინებს ის აშკარა დენულება, რომელიც, ალბათ, შემთხვევით ჩარჩენილ ხანმეტობის ორს ნაშთს განუცლია. შეიძლება დაგვეშვა, რომ ჰაღდის ძეგლი პირველი პირი კი არ არის, არამედ მეორე და მაშინ შეიძლება გვეთქვას, რომ პირველი პირი ხანმეტე დედნიდან არის გამომდებული, ხოლო მეორე პირი კი—ჰაემური ნორმების მიხედვით არის შესრულებული, მაგრამ ეს მოსაზრება დასაშვები იმ შემთხვევაში იქნებოდა, რომ იგი რედაქციულად უდგებოდეს დედნის ცნობილს ანალოგიურ ხანურ-ჰაემურ ძეგლებს.

ჩვენ ვფიქრობთ, მიქაელიცა და სოფრონიც გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვენი უნდა ყოფილიყვნენ და უკანასკნელის ბოლოსიტყვაობაში გარდაცვალებულთა შორის პირველ რიგში „ამ ქვეყნიურ მეუფეებზე“ წინ მოხსენებული „სულიერი მეუფე“, რომელსაც მიქაელი მამა გრიგოლად იხსენიებს, სწორედ ცნობილი გრიგოლ ხანძთელი უნდა იყოს: „და [ს]ალოცველა (sic!) სულთა გარდაცვალებულთა“² თუ სულისა მამისა გრიგოლისა, სულისა მამისა გაბრიელისსა და ყოველთა ძმათა ჩუენთა გარდაცვალებულთათს“ (ტაბულა № 200), ხოლო მოხსენებული მამა გაბრიელი კი ხანძთელის ცხორებიდან ცნობილი

¹ იხ. მისი „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელთაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“—ტფ. უნ. მოამბე № II, 1923, გვ. 349 და შემდ.
² დედანში იკითხება „გარდაცვალებულთა“.

გაბრიელ დაფანჯული უნდა იყოს. ექ. თაყაიშვილსაც ჰქონდა წამოყენებული მოსაზრება, რომ სოფრონის ბოლოსიტყვაობაში მოხსენებული გრიგოლი ნამდვილად გრიგოლ ხანძთელი უნდა იყოსო (იხ. MAK, წ., XIV, 1914, ექ. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა, გვ. 16).

ამგვარად, ჰადის ძეგლის თავისთავად განხილვის გარდა ჩვენ შევეხებით მას მასში მოცემული დიალექტიზმების მხრივაც. იმ წინასწარი ორიენტაციიდან, რომელიც შეგვექმნა ქართული აღრინდელი სამწერლო ძეგლების ზოგადად გაცნობით, ქარბად შეეჩერდით სწორედ მასზე, როგორც დიალექტიზმებით განსაკუთრებით უხვად დატვირთულ ნაწარმოებზე. ამას გარდა, ჩვენ მოგვისყიდა ჰადის ძეგლის სახარების დიდმა ღირსებამ, სახელდობრ იმან, რომ იგი განზე დგას ძველი სალიტერატურო ენის სტანდარტისგან. მთარგმნელი თუ გადამწერო ფართოდ უღებს კარს დიალექტიზმებს.

იმის წყალობით, რომ მთარგმნელი თუ გადამწერი ჩინებულად განსწავლული შვიგნობარი და ამავე დროს მშობლიური ცოცხალი მეტყველების შესანიშნავი მცოდნეა, ჩვენი ძეგლის ლექსიკას ახასიათებს ის ინტიმური ტონი, ენის ის ხალხურობა, ბუნებრივად ჩამოყალიბებული ენობრივი მარაგის ის სიხალე, რომლითაც იგი საგრძნობლად გამოირჩევა ამავე ხნის სხვა ქართული ძეგლების ხელოვნურად ნახარდი ლექსიკონისგან. ძეგლის შესწავლის პროცესში საზგასამთო ჩვენ სწორედ ამ ნაწილზე შეეჩერდებით.

მაშასადამე, თუ დიალექტიზმების სამხილებლად ჩვენ მაინცადამაინც ჰადის ძეგლზე შევდევით, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც მისი ენობრივი სუბსტრატი ამ მხრივ განსაკუთრებით ეფექტურია. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ე. წ. დიალექტიზმები სხვა ძეგლებში არ გვქონდეს. ჩვენ ვგულისხმობთ ისეთს მაგალითებს, როგორიცაა „ერცახედ“ (იხ. Н. Марр, Описание 5 пергаментных рукописей Иверы, გვ. 12 X ს-ს ძეგლით), „უძრულებაჲ“ (იქვე, გვ. 27, XI საუკ. ძეგლით; იხ. აგრეთვე გვ. 28 bis.), „დაადრგეს“ (იგივე, გვ. 40 XI ს. ძეგლით bis.), „დღესა ახუსებისა ზატიკისა“ (ა. შანიძე, „ხანმეტი ლექციონარი“; იოჰ. 20,26; აწერია ზემოდან მითითებულ ადგილს), „სახლსა ძრიელისისა“ (პარიზის ლექციონარი, 123 ფურცლ. სვეტი I, XI—XII ს-ს ძეგლი), „ამრენაკი“ (ურბნოსული ოთხთავი, მარკ. 15, 46, გამოცემული) და ა. შ. მრავალი სხვა, რაც მორიგ გამომკვლავნებას ელის.

ძველი ქართული მწერლობის ერთი ძირითად პრობლემათაგანია ბიბლიის ქართული თარგმანის მომდინარეობის გზები. ამ პრობლემას აკად. ნ. მაროშრავალს თავის ნაშრომში შეეხო და მისი გადაწყვეტა სცადა იაფეთიანთა ტომების მიგრაციულ ტალღებთან დაკავშირებით წამოჭრილ სხვა კულტურულ-ეთნოგენეზისურ პრობლემებთან ერთად. აკად. ნ. მარის ნაზრევი ქართული ბიბლიის შესახებ მჭიდროდ არის გადაჯაჭვული მის მიერვე წამოყენებულ „სომეხურ“ (resp. სონმესხურ) თეორიას. ამ თეორიის ყოველმხრივ დამტკიცებულად ჩათვლა არც ავტორის მიაჩნდა შესაძლებლად, და მაშასადამე, ყოველი მკვლევარიც მას მხოლოდ ამ თვალსაზრისით მიუდგება. მართლაც, მასში ხან ისტორიულ ფაქტთა თავყრილობაა ერთგვარად შეუსაბამო, ხან საენათმეცნიერო

მასალა ღარიბად წარმოდგენილი და რაც მთავარია, ამ თეორიაში თავისდა-თავად სწორად დაყენებულ საკითხებს მეთოდოლოგიურად მცდარი გაშუქება ეძლევა იქ, სადაც ტომებისა და სატომო ენების შერევა-შეჯვარდინების პროცესი მთლიანად მიგრაციის ფაქტორის უკუფენად არის მიჩნეული. მოგვიანებით, აკად. მარშა უარყო ამ ფაქტორის ყოვლისმძლეობა ეთნურ-ენობრივ ძვრათა პროცესში, როდესაც პირისპირ წარდგა ხმელთაშუაზღვეთის ეთნურ-ენობრივი სუბსტრატის, ანუ ე. წ. მესამე ეთნური ელემენტის პრობლემის გადაჭრის წინაშე. მაგრამ მიუხედავად ყველა ამისა, და აგრეთვე იმისა, რომ ავტორმა ეს კულტურულ-ისტორიული, არსებითად კი მეტად კომპლექსური ხასიათის თეორია ისტორიულ ფონზე გაშალა, მიზანი, მეთოდი და თვალსაზრისი კი ენათმეცნიერული სჭარბობდა, მაინც მას აქვს დიდი მეცნიერული ღირებულება, იმდენად, რამდენად მასში მოცემულია სააზროვნო პერსპექტივათა დიდი შესაძლებლობა.

რაც შეეხება დაბადების ქართული ვერსიის პრობლემის ფაქტური მხარის დამუშავებას და მის ადგილიდან დაძვრას, ყველაზე მეტი აქაც აკად. ნ. მარს აქვს გაკეთებული: მის მიერ უკვე ნაჩვენებია ქართული დაბადების კვლევის მეთოდოლოგია, მისი აღმოცენების კულტურულ-ისტორიული გარემოცვა და აქიდან გამომდინარე დასკვნებიც. სახელდობრ, ყველასთვის კარგად ცნობილია აკად. ნ. მარსის დებულება, რომ ქართული დაბადება ე. წ. *via armeniacae*-ს გზით უნდა მომდინარეობდეს. უწყებელი თეორიის გარდა, იგი ხელმძღვანელობდა ამ ნაწარმოებში წარმოდგენილი ფაქტური მასალით. დღემდე განმტკიცებული საპირისპირო აზრი დაბადების ქართული თარგმანის ბერძნული წყაროდან მომდინარეობის შესახებ მეტ დაზუსტებას საჭიროებს და თითქოს ნაგვიანედად მოჩანს.

რათქმუნდა, იმასაც არ უგულვებლსჯყოფთ, რომ თუ ჩვენამდე დაბადების ბერძნული ვერსიის პირველ დედანს არ მოუღწევია, სამაგიეროდ არც სომხური და ასურული პირველ-დებულება დაცული და ამდენად, დებულების ამათუიმ მიმართულებით გადაწყვეტისათვის საკვლევი გარემოს მეცნიერული დამაჯერებლობა უკვე იმ თავითვეა დარღვეული. მაგრამ მკვლევარი მაინც ამის გამო კვლევისგან ხელს ვერ აიღებს. კერძოდ, აკად. ნ. მარსის საცდელი შენიშვნები ისეთ პირობებშია შემუშავებული, როდესაც არაობიექტიური ხასიათის შედარებით ადვილად დასაძლევი დაბრკოლებაც კი არ არის დაძლეული; მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ ჯერხნობით არ არსებობს დაბადების ქართული ვერსიის კრიტიკული გამოცემა არც ნაწილ-ნაწილად და არც მთლიანად, რაც დიდად აუფერხებს კვლევის სათანადო გზით წარმართვას და არა მხოლოდ დაბადების, არამედ საერთოდ ძველი ქართული ლიტერატურის ძველთაგან მეტად ცოტა რამ არის ისე გამოცემული, რომ ისტორიული ძეგლის გამოქვეყნების მეცნიერულ-კრიტიკულ მოთხოვნებს აკმაყოფილებდეს. პირველი ნაბიჯი სანახევროდ გადაიდგა ოთხთავის ქართული ვერსიის აკადემიური გამოცემის მიმართულებით. 1909 წელს აკად. ნ. მარსის ინიციატივით გამოქვეყნდა ტბეთის, ოპი-

ზის და ურბნისული ნუსხების მიხედვით მათეს თავის საკითხავი¹. ამ პუბლიკაციის დიდ ღირსებად ის ითვლება, რომ გამოცემის ძირითად წყაროდ აღებული ტბეთის ოთხთავი გზა-გზა შევსებულია და შედარებულია ოთხთავთა ოპიზურ და ურბნისულ ნუსხებთან, რაც მკვლევარს საშუალებას აძლევს ამ ორი რედაქციის ვარიანტებითაც ისარგებლოს. მართალია, 1911 წელს მას მოჰყვა იმავე წესით გამოცემული მარკოზის თავის საკითხავი², მაგრამ სამწუხაროდ აკადემიკოსი ნ. მარის მთელს ამ დაუფასებელს წამოწყებას (რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წინაშე მან შუამდგომლობა აღძრა დაარსებულიყო ქართული ოთხთავების მეცნიერულად შემსწავლელი და გამომქვეყნებელი კომისია), იმპერიალისტური ომის დასაწყისმა მოუღო ბოლო.

აღსანიშნავია აკად. ნიკო მარის ცდები³ ქართული დაბადების თარგმანის პირველ წყაროს დასადგენად, სადაც მკვლევარი მას იხილავს დაბადების ბერძნულ, სომხურ, ლათინურ, ებრაულ და ასურულ დედნებთან ტექსტუალური შედარების ხაზით. ჩვენი ძეგლის ენობრივი წარმომავლობის საკითხის გამოსარკვევად ასეთი შედარებითი ანალიზი საუკეთესო და უტყუარ საშუალებად მიგვაჩნია; მაგრამ რამდენადაც ჩვენ უშუალო მიზანს შეადგენს დიალექტიზმების გამოვლენა, ამდენად შესაძლებლად ვცნობთ დაეკმაყოფილდეთ ბერძნული და სომხური ვერსიებით.

ლიტერატურის მიმოხილვა, ნაწ. II

ხანმეტ-ჰემეტობა და ჰადისის ძეგლი

1923 წლამდე ერთადერთი უძველესი, თარიღიანი ძეგლი აკად. ნ. მარის მიერ სინას მთიდან ფოტოგრაფიული პირის სახით 1902 წ. ჩამოტანილი 864 წ. სინური მრავალთავი იყო. ქართული ენის განვითარების ეტაპებად დაყოფისას ეს ძეგლი იყო მხედველობაში მიღებული რეალური ერთეულის სახით. ყველა დანარჩენი უთარილო ძეგლი მიჩნეული იყო სავარაუდო სიძველისად. 1923 წელს, პროფ. ივანე ჯავახიშვილის აღმოჩენამ⁴ მეცნიერებას შესძინა მანამდე უცნობი, ენობრივად მეტად საყურადღებო სამწერლო ძეგლები, ე. წ. ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტები. მათ შესახებ, როგორც თვით აღმოჩენის, ისე სხვა, დაინტერესებულ მეცნიერთა შორის აზრთა დიდ სხვაობას ჰქონდა ადგილი.

¹ იხ. საზარებად ოთხთავი, მათს თავისად, 1909 წ.

² საზარებად ოთხთავი-მარკოზის თავისად, 1911.

³ მხედველობაში გვაქვს მისი მეტად საყურადღებო სერიული ნარკვევი, რღმლის სათაურით: „Заметки по текстам св. писания у древних армяв и грузин“ (Христианский Восток) ტ. I, გამოშ. II, 1913, ტ. II, გამოშ. III, 1914, და შემდ.

⁴ აღმოჩენათა სიტუაციას და დეტალებს მსურველი გაეცნობა პროფ. ივ. ჯავახიშვილის — „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელთნაწიერთა და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“ — ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე, II, 1923 — და პროფ. ა. ე. შანიძის — „უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო“ — (იქვე) შრომებში.

ჩვენ მხოლოდ ვაკვირით შევხებით იმ საკითხებს, რომლებიც დაისვა ამ აღმოჩენათა შედეგად, რამდენადაც მათ ჩვენს ძირითად თემასთან—ჰაღის ოთხთავის დახასიათების ამოცანასთან—საზიარო მხარეები აქვთ. ესენია, ბუნებრივად, 1. საკითხი, ან უკეთ პრობლემა ძველი ქართული ენის კილოებისა და სალიტ. ენის თანამიმართებისა, 2. საკითხი ძველი ქართული ენის განვითარების დასაფუძვლებისა, დაბოლოს, 3. ბიბლიის და კერძოდ ოთხთავის ქართული თარგმანის საკითხი. აი, მეტად შემქმნელი სახელი იმ გაცილებით რიცხვმრავალ საკითხთა, რომლებიც აღნიშნულ აღმოჩენებთან დაკავშირებით წამოიჭრა. ეს ის საკითხებია, რომელთა განხილვისას ენათმეცნიერება ისტორიის შემეღებებს საჭიროებს და ისტორია ენათმეცნიერებისას, რომ აღარაფერი ვთქვათ სხვა მომიჯნავე დისციპლინებზე.

დავიწყით პირველიდან. ხანმეტი და ჰამეტი ძველები ძველი ქართული ენის ორი სხვადასხვა დიალექტის კუთვნილებად რქნა აღიარებული. მაშასადამე, ამითვე დადასტურდა ორი: ხანმეტი და ჰამეტი დიალექტის არსებობა. ასეთია, პროფ. აკ. შანიძის შეხედულება¹. ხანმეტი ქართული ენის განვითარების დასაწყისი საფეხურია, ჰამეტი—კი—მისი განვითარების შემდგომი ეტაპი; ისინი პერიოდულად არიან ერთმანეთს დაცილებულნი, გვეუბნება პროფ. ივ. ჯავახიშვილი². ორივე მეცნიერისათვის ამოსავალი წერტილია შედარებით ხარისხის, მესამე ობიექტური პირის, მეორე სუბიექტური პირის და ითნაწარმოები ერთპირიანი ენებით გვარის ზმნის ყველა პირის მორფოლოგიური მარჯვენალები ხანმეტურ ტექსტებში—ხ და ჰამეტურში—ჰ. სხვა ენობრივი მარჯვენალები მხედველობაში არ არის მიღებული. თუ ხანმეტ-ჰამეტ ტექსტებს ერთმანეთს შევუფარდებთ, მათ შორის დიდ მსგავსებას, თითქმის ენობრივ იგივეობას დავინახავთ, როგორც მორფოლოგიურ-სინტაქსურად, ისე ლექსიკის მხრივ. შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ ამ ტექსტების ლექსიკურ-სემანტიკური მსგავსება გამოწვეული იყოს ძველი და ახალი აღთქმის, როგორც საკულტო ნაწარმოებთა ორთოდოქსიით. მაგრამ ცნობილია, რომ ორთოდოქსალურობა ყველაზე მეტად სწორედ შინაარსებრივი მხარის შემბორკველი იყო და არა იმდენად ენობრივისა და ეს ტექსტებიც ხომ სწორედ იმ დროისაა, როდესაც ფილოლოგიურ-მთარგმნელობითი „სკოლების“ ცენზურა მათ მანცადამანც არ წასტანებია. ოთხთავის ქართული თარგმანის რევიზია მოხდა უფრო გვიან (ჩვენ ძალაში ვტოვებთ ამ შემთხვევაში ჩვენი მსჯელობის შედარებით-პირობით ხასიათს) X—XI ს. ს. გიორგი მთაწმიდელის თანამოსაგრეთა და მის წინამორბედ მოღვაწეთა დროს, როდესაც ენობრივ მხარესაც ჯეროვანი ყურადღება მიეპყრო.

ამგვარად, არასაკმარისად უნდა იქნეს მიჩნეული კილოთრობისათვის მარტოოდენ ეს (მორფოლოგიური) ნიშანი, საჭიროა გავითვალისწინოთ ენობრივი დიფერენციაციის სხვა

¹ იხ. პროფ. აკ. შანიძე — „ჰამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“—ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე, III, 1923, გვ. 361.

² დასახ. ნაშრომი, გვ. 365 და შემდ.

კომპლექსებიც და პირველ რიგში—ლექსიკურ-სემანტიკური, რაც დაუგვირებელია არ არსებობდეს, თუ ორი ენობრივი ფენა გამოცხადებულა ორ დიალექტად, ისიც ასეთი მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური მოვლენის ჩართვით. ჩვენ ამით არ ვამტკიცებთ, თითქოს ხანმეტ-ჰამეტობა არ შეიძლება ჩაითვალოს დიალექტურ (ან, თუ გნებავთ, ენობრივ) ნიშან-გასაყარად; ასეთი დასაშვებად მიგვაჩნია იმ შემთხვევისათვის, როდესაც იგი 1. ერთადერთი ნიშანი კი არ არის, არამედ ერთერთი და 2. როდესაც იგი, როგორც მორფოლოგიური მოვლენა, მეტი სავსეობით არის მოცემული და არ არის დაყვანილი ფონეტიკური მოვლენის დონემდე. მართლაც, როგორც პროფ. ივ. ჯავახიშვილის, ისე პროფ. აკ. შანიძის მსჯელობისათვის არსებული თად მორფოლოგიური მაჩვენებელია ამოსავლად აღებული. აღსანიშნავია იმის, რომ ეს ნიშან-გასაყარო, ბოლოს და ბოლოს, ფონეტიკური ნიშანია: ხ-ს ხანმეტურში და ჰ-ს ჰამეტურში შადიფერენცირებელ ნიშნად მხოლოდ ფონეტიკური ნაირსახეობა აქვს, ეორფოლოგიურად კი ერთიდაიგივეა. თუ ჩვენ შევადარებთ თანამედროვე მდგომარეობას აღმოსავლურსა და დასავლურს კილოებში სუბიექტი მეორისა და ობიექტი მესამის ნიშნების ხმარების მხრივ, დავინახავთ, რომ აღმ. დიალექტები დასავლურისგან განირჩევიან სუბიექტი მეორისა და ობიექტი მესამის ნიშანთა ხმარების წესით. ქართულ კილოთა კლასიფიკაცია ამ ნიშნის მიხედვით პროფ. აკ. შანიძემ ჯერ კიდევ 1920 წელს¹ მოახდინა, რა დაყოფასაც მეტი რეალური ღირებულება აქვს იმდენად, რამდენად მას ახლავს მთელი რიგი დიალექტურ ნიშან-გასაყაროთა, თუმცა თავისდათავად, პრინციპილურად ამგვარ კლასიფიკაციასაც მართალია, ნაკლებ, მაგრამ მაინც ოდენ-მორფოლოგიური საფუძველი უძევს. ხოლო ძვ. ქართულში ამ ნიშანს ბოლომდე თუ გავყვებით, დავინახავთ, რომ სხვა მაჩვენებლების მიხედვით ერთიმეორის მიმართ კილოურ დამოკიდებულებაში მყოფი ორი ენობრივი ერთეული, სუბიექტი მეორისა და ობიექტი მესამის ნიშნის მიხედვით ერთ კილოდ შეიძლება იყოს მიჩნეული. ამდენად სათანადოდ დასაბუთებული არ არის ამ დაყოფის გადატანა ძველი ქართული ენის პერიოდისათვის, ხანმეტ-ჰამეტო ძეგლების მიმართ, სადაც ჩვენის ფიქრით, თითოეული მათგანი მთელს ენობრივ ფენას უდრის და არა მხოლოდ დიალექტურს. ამგვარად, ჯერ ხანმეტობას და შემდეგ ამისა ჰამეტობას, იმდენად ერთიმეორისგან დამოუკიდებლად ჩამონაკეთული სახე აქვს, როგორც ხმარების დროის, ისე მხმარებელთა კოლექტივის მხრივ, რომ შეუძლებელია მათზე დაყრდნობით რაიმე საკლასიფიკაციო ოპერაციების წარმოება. ესეც რომ არ იყოს, ეს ორი ფორმანტი ხომ არსებითად ერთიდაიგივე კვალიფიკაციის მქონეა და დიალექტურ შადიფერენცირებლად მათ ვერ ვიგულისხმებთ!

სანამ პასუხს გავცემდეთ საკითხს, თუ რა უნდა ვიგულოთ ხანმეტობა-ჰამეტობის სახით, საინტერესოა ზოგიერთ გარემოებაში გავერკვეთ, სახელდობრ, რატომ იყო ამ ერთი ფორმანტის ორი ფონეტიკური სახეობა: ხ და ჰ? რატომ გაქრა ხ როგორც ხმოვნების, ისე თანხმოვნების წინ უკვალოდ—თუ

¹ იხ. მისი „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირის ქართულ ნიშნებში“—1920, გვ. 144 და შემდ.

მხედველობაში არ მივიღებთ რამდენიმე უეჭველ რელიქტს. ზმნებს „ხარ“, „ხვალ“-ს და „ხუცეს“ სიტყვას, —ხოლო ჰ დღემდე ცოცხლობს თანხმონების წინ. რატომ მოხდა, რომ დაიკარგა სწორედ ხ, რომელიც ფონეტიკურად ქართულისა და მისი კილოებისათვის მეტად ორგანული უნდა ყოფილიყო და არის კიდევ, ნამდვილად კი ძარჩა ჰ, სპირანტი წრისათვის უფრო დამახასიათებელი ბგერა და ქართულისათვის ნაკლებ ორგანული; ამასთან თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ძველი ქართულის ისეთს მაგალითებს, როგორიცაა „ჰრული“ (გრიგოლ ხანძთელის ცხორებიდან, ICP, VI) და რამდენსამე მსგავსს სიტყვას, ახალსა და ძველს ქართულშიც ეს ბგერა, თუ არ აფიქსად და შეთვისებულ (თუ ნასესხებ) სიტყვებად, არსად გვხვდება. ქართული ენის ძველი პერიოდიდანვე მოყოლებული, ენა მას ამათუიმ საშუალებით გვერდს უვლის: ან სულ კარგავს, ან მის ფონეტიკურ გადაბგერებას ახდენს ზოგჯერ იმავე ხ-დ. მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მორფოლოგიურ ნიშნად გამოყენებულ ბგერას ენაში განსაკუთრებული ადგილი აქვს დათმობილ. ბგერათა რომელიმე კომპლექსი. რომელიც ფონეტიკურად დაუშვებელია სიტყვათა აგებულებაში, სრულიად ბუნებრივია სიტყვის ძირისა და მისი ფორმანტებად გამოყენებით შექმნილს კომპლექსში. ამგვარად, ჰ მიუხედავად მისი არაორგანულობისა ენისათვის, მშვენიერად იყო და არის გამოყენებული ფორმანტად.

საყურადღებოა, რომ ქართული ანბნის სისტემაში ჰ ნაბოლარა ასოა, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ამსახველი გრაფემა მყოფობდა სემიტურს დამწერლობაში. უეჭველია, იმ ენობრივი წარსათვის, რომელმაც პირველად გადმოიღო უცხო დამწერლობა, ჰ არც ფონეტიკურად და არც გრაფიკულად მიუცილებელს საჭიროებას არ შეადგენდა.

ამგვარად, ჩვენ დავასკვნით, რომ ხ პირის ნიშნად ჰ-ზე ადრეული მოვლენა უნდა იყოს.

როდესაც ჰ-ს არაორგანულობაზე ვლაპარაკობთ, მხედველობიდან არ უნდა გავუშვათ, რომ ეს ენება „ქართულის“ გარკვეულს ფენას, რომელიც მორფოლოგიურ ნიშნად ხ-ს იყენებდა, ხოლო მეორე ენობრივი ფენისათვის მხოლოდ ჰ უნდა ყოფილიყო შესაძლებელი. ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ე. წ. მესხეთის წყალგასაყარისა და ისტორიული გუგარქის ტერიტორია იყო ის რაიონი, სადაც ჩაისახა და ღვივდა საქრისტიანო მწერლობის კერა. გუგარქის (და სხვაგან) ოლქშივეა ნაპოვნი ხანმეტი წარწერები. მწერლობის წინა თუ მასს დასაწყისს პერიოდში მთელი ეს ენობრივი კერა ხ-ფორმანტიანი უნდა ყოფილიყო. ჩვენის ვარაუდით ეს ენობრივი პროცესი I—V ს. ს. უნდა ხედებოდეს (ე. ი. იმ პერიოდს, როდესაც „ქართველი“ ტომების სამიგრაციო ტალღების მიმოქცევა ასე თუ ისე შენელებული ჩანს, და სრულიად არაფერს ვამბობთ ხანურობა-ჰაეურობის იმ სახეობაზე, რომელიც უნდა ჰქონოდა ქართველ ტომებს სულ სხვა გეოგრაფიულს. განედში, სახელობრ, სამხრეთის მიწაწყალზე—მც. აზიაში ყოფნისას. დამატებით ენობრივი დიფერენციაციის სხვა მომენტების შესახებ ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი. ყველა ამის გამო მეტად ძნელია, ამ უძველეს-უახლესობის საკითხში ისტორიული

პერსპექტივის დაცვა... თუ ჩვენ ხ ჰ-ზე აღრინდელად გვესახება და ამით პროფ. ივ. ჯავახიშვილის დებულებას ვეზიარებით, აუცილებელ ჰირობად მიგვაჩნია ხაზი გავუსვათ იმას, რომ ეს ენება ქართული ენის „საუკუნეთა წყვილი-დში“ დანთქმულს პერიოდს კი არა, არამედ ქართთა ტომების ა/კ სამხრეთით „მესხეთისა და ქართ-იმერთა“ მიწაწყალზე დასახლების პირველ ხანას. ამავე ტერიტორიაზე მიუთითებენ პროფ. კ. კეკელიძე¹ და პროფ. აკ. შანიძე².

როგორც უკვე ითქვა, პროფ. აკ. შანიძეს ჰ მიაჩნია ქართული ენის თავდაპირველ მოვლენად³, ჯერ კიდევ იმ დროისად. როდესაც მეგრულ-ქართული ერთი მთლიანი, ენის კილოები იყვნენ, არადგანაც მეგრულ-ქანური ჰაემეტი კილოს ჩამომავალია⁴.

ზევით გაკვრით აღინიშნა, რომ ქართულ ხ ფორმანტს კავშირი უნდა ჰქონდეს სვანურ ხ ფორმანტთან (სათანადო ლიტერატურაში ამას თოფქმის ყველა მკვლევარი აღნიშნავს), მაგრამ ამის გამო ჩვენ ვერ გავიზიარებთ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აზრს იმის თაობაზე, რომ თითქოს ძვე. ქართული ხ-ფორმანტი იგივე ხ იყოს, რასაც ვხვდებით ქართულის ზოგს კილოში⁵. პატივცემულ მკვლევარს მხედველობაში აქვს ხ-ს ხმარება მთის კილოთა თხოურ ჯგუფში და ქართულში. ჩვენი მხრით შეგვეძლო დაგვემოწმებინა ხ-ს ამ ფუნქციით გამოყენება აგრეთვე გურულს დიალექტშიც⁶, მაგრამ, რათქმუნდა, ეს ხ ძველი ქართული ხ-ს ხორციელი შთამომავალი კი არ არის, არამედ შედარებით ახლად განვითარებული ფონეტიკური მოვლენა, როგორც რეციდივი ჰ-ს ხმარებისა, რასაც პროფ. აკ. შანიძემაც მიაქცია ყურადღება⁷. სვანურში ხ-ს პრეფიქსის ფორმანტად გამოყენება საკმაოდ მრავალფეროვანია. იგი აღნიშნავს ობიექტს მესამე პირისას, სუბიექტს მეორისას, სუბიექტს პირველისას (გ-ს-თან ერთად) და იგი შედარებით-აღმატებითი ხარისხის ფორმანტის სახითაც გვევლინება. მიუხედავად სვანურისა და ქართულის საგონობი ენობრივი თხოისთავადობისა, ამ ორი ენის აღნაგობა მაინც დიდს მსგავსებას ამჟღავნებს და ამდენად გასაკვირი არ არის, რომ სვანურს ბგერითად იგივე ფორმანტი დაუტყავს, რაც ხანურობის (და ხანმეტობის) დროინდელს ქართულს.

პროფ. ვ. თოფურისას აზრით ჰ იყო ის მორფოლოგიური ფორმანტი, რომელიც ქართველურ ენებს უნდა ჰქონოდა მათი ჯერ კიდევ გაუყრელობის პერიოდში, ე. ი. ჰ პრეკართველური მოვლენაა. მაშასადამე, თუ ჩვენ მათი გაყრის შემდგომ ხ-ს ვხვდებით და არა ჰ-ს (სვანურზეა ლაპარაკი), ჩანს, ამ ენებს დროთა-

¹ დასახ. ნაშრომი, გვ. 264 და შემდეგ.

² იხ. მისი, „ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“—ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1923, გვ. 361 და შენიშვნა.

³ დასახ. ნაშრ. გვ., 360.

⁴ იგივე, იქვე.

⁵ იხ. მისი „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელთნაწერები“, გვ. 363 და შემდ.

⁶ მოვლენა პირველად დადასტურებულ ია (თუმცა სტამბური შეგვიანების გამო მისი წერილობით გამოქვეყნება საკმაოდ შეყოვნდა) ქ. ლომთათიძის მიერ („ნაშთები IEE პირის ობიექტ. პრეფიქსისა გურულსა და აპარულში“, ტფილ. სახ. უნ-ტის შრომები, VI, 1937). მითითებული აქვს მასზე ს. ჟღენტსაც (აგრეთული კილო“, 1936).

⁷ დასახ. ნაშრ., გვ. 360.

ვითარებაში იგი გადაუსხვაფერებიან, ან თუ სულ არ არის (როგორც ქანურ-მეგრულში), სადღაც გზა-გზა შემოჰკარგვიათ. ცოცხალ სევანურში მოსალოდნელი მ-ს მაგიერ ხ-ია, ისიც მხოლოდ ანტეეოკალურს მდგომარეობაში, თანხმოვნის წინ კი მთლად დაკარგულა¹. რა საფუძველი გვაქვს სევანურში ხ მ-ს მონაცვალედ მივიჩნიოთ? რას უნდა შეეშალა ხელი, ან გვაქვს თუ არა ასეთი შენაცვლების მაგალითები? აღსანიშნავია, რომ მ-ს არსებობისთვის საუკეთესო მდებარეობა ხომ ხმოვნისწინა მდებარეობაა... გავიხსენოთ რა რიგ უყვარს სევანურს ეს ყრუ ბგერა ხმოვნის წინ იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც სევანურ-ქართული პარალელური ლექსიკონია (შვედაროთ, მაგალითად, ქართ. ასული—სევანური ჰასჰე, ქ. აღაგი—სევანური ჰალაგ, ქ. აყირო—სე. ჰაყარ, ქ. აბედი—სე. ჰაბედი, ქ. ეღვა—სე. ჰელ, ქ. ბალი—სე. ჰებ—უკანასკნელში ღ არის დაკარგული, რაც ხშირია სევანურ-ქართული ლექსიკური პარალელების დროს, მაგ., გული—გვ, თვალი—თე და სხვ.² და ა. შ.), მართალია ეს მოვლენა ყველა კილოში არ არის, მაგრამ სევანურის არსებით სპეციფიკურ თვისებად მაინც ჩაითვლება.

სევანურში შებრუნებული მდგომარეობა რომ გვქონოდა, ე. ი. ხ შენახულიყო მხოლოდ თანხმოვნის წინ, ხმოვნის წინ კი დაკარგულიყო, მაშინ კიდევ შეიძლებოდა მსჯელობა სხვარივ წარგვემართა... მეორეცა და, ერთი წუთითაც რომ დავეშვათ, რომ პირველად მ იყო და მან ხ-ი მოგვცა, ჩვენ ხომ კარგად ვიცით როგორია მ-ს ფონეტიკური რეფლექსები: ძველთაგანვე მოყოლებული იგი უპირატესად შიშინა და სისინა სიბილანტებს იძლევა და მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში ხ-ს ან ღ-ს. აქ ჩვენ ვხვდებით მდგომარეობას როგორც მ-ს რეფლექსების კერძოული შემთხვევებით, ისე ზოგად-თეორიული მოსაზრებებით მ-ს ფონეტიკური ბუნების შესახებ.

სპირანტ-სიბილანტურის აკად. მარისეული გაგება სადაოა გარკვეულ ნაწილში, ამიტომ მარა შეიძლება ხაზი არ გავუსვათ იმ გარემოებას, თუ რაოდენ პირობითია ტერმინები სიბილანტური (შიშინა და სისინა) და სპირანტული. სპირანტობა სრულიადაც არ ავალდებულებს ენას უსათუოდ ყველგან სპირანტი ბგერები იყოს სპირანტულში და პირუკუ სიბილანტურში სიბილანტი შტოს ქანურს ენაში მეტად გავრცელებულია სპირანტი (აკად. მარის განსაზღვრებით) და მაგრამ ჩვენ იგი ქანური ენის „თავდაპირველ“ მოვლენად კი არ მიგვაჩნია, არამედ—მეორეულ პროცესად. რათქმუნდა, ეს არ ნიშნავს, თითქოს მეგრულ-ქანურში მ არ იყოს, გარდა ამისა, არც თვით პატიეც. პროფ. თოფურია უარყოფს იმ ფაქტურ მხარეს, რომ არც სევანური და არც მეგრულ-ქანური მასალებში არსად არ მტკიცდება მ-ს არსებობის პირველობა, ხოლო მეგრულ-ქანურს ხომ არსად (თუ მხედველობაში ქანურში დატული ნაცვალ სახელების მ-ს არ მივიღებთ), არც II სუბ. პირის, არც III ობიექტ. პირის და არც შედარებით-აღმატებითი ხარისხის მაწარმოებლად არ შემოუნახავს სათანადო ნიშანი

¹ იხ. ვ. თოფურია, სევანური ზნა, ტფილისი, 1931, გვ. 6.

² ბალი მართალია ნასესხები სიტყვაა (შდრ. სპარს. -ს. სმზ. რს), მაგრამ ამ შემთხვევითათვის ანას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. რადგან სევანურში ბალ სიტყვა ქართულიდან შესულად უნდა ვივლოთ. ამ სიტყვის შესახებ იხ. ნ. მარის *Яфетотеские названия деревьев и растений*, ИИАН, 1915, გვ. 825, შენიშვნა 3.

და ამ მხრივ (აგრეთვე სხვა მხრივაც), სვანური ქართულთან კონსტრუქტიულად შეტს სიახლოვეს იჩენს, ვიდრე მეგრულ-ქანური.

დავებრუნდეთ კვლავ ძველი ქართულის ორკილოიანობისა და რაც იგივეა, ხანმეტ-ჰაემეტობის საკითხს. შესაძლოა თუ არა აღმოჩენილ ძველთა წერის დროისათვის ეს ორი კილო რეალურ, ცოცხალ მოვლენად მივიჩნიოთ და ამ დროს შევეუფარდოთ? არც ერთი აღმოჩენილ ტექსტთაგან იცნობრივად არ უდგება ხანურობის აქტუალური მოქმედების იმ ხანას, რომელიც ჩვენ ამ პროცესს განვუკუთნეთ (I—V ს. ს. წ. წ. ა.), არ უდგება იმიტომ კი არა, რომ ჩვენ I—V ს-ს დროინდელს ძველს ვუდარებთ (ასეთი არ არსებობს), არამედ იმიტომ, რომ ის კარგად უდგება IX—X ს. ს. სამწერლო ძეგლების ენობრივ ნორმებს. აღმოჩენილი ხანურობა მართლაც „ხანმეტობა“, და როგორც ცოცხალი მორფოლოგიური მოვლენა უნობრივად მკვდარია ამ ტექსტებში და ცოცხალი სამეტყველო კომუნიკაციის უღმენტი აღარ არის. ამას გარდა, აღმოჩენილი (და არა ისტორიულად, ზეალურად არსებული) ხანმეტობა (თუ ხანურობა) ქრონოლოგიურად და, რაც მთავარია, ენობრივად იმდენაც თანხედენილია აღმოჩენილი ჰაემეტობისა, რომ უნებურად კითხვა იბადება, როგორ არის შესაძლებელი დროის ამ უმნიშვნელო მონაკვეთში ხარ, ხვალ, ხუცეს სიტყვათა ფორმალური აღნაგობის გრძობა იმდენად შესუსტებულიყო, რომ ეს პირწავარდნილი ხანური სიტყვები ხანურადვე ეხმარათ ჰაემეტ ტექსტებშიც? ეს კი იმას მიუთითებს, რომ მათი ხანურობის ცნობიერება დიდი ხნის წაშლილია, დიდიხანია, რაც ისინი ხანურად აღარ აღიქმიან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ჩვენ მოველოდით, ან წესისამებრ ჰარ, ჰელ, ჰუცეს-ს, ეს იმ შემთხვევაში, თუ წამ სამ სიტყვაში ხანურად იქნებოდა ვაგებული, ან ჰხარ, ჰხვალ, ჰხუცეს-ს, თუ ხანები ძირისეულად იქნებოდა მიჩნეული: რაკი ასე არ არის, ამიტომ ხარ, ხვალ და ხუცეს¹ სიტყვა ხანურობის აქტუალური არსებობის დროისად უნდა მივიჩნიოთ.

გამოსარკვევია აგრეთვე შემდეგი: რატომ ეგოდენ სუსტია ნიშნებ იმისა, რომ აღმოჩენილს ხანმეტს ძეგლებში ხანურობას პროცესულურად ჰაეურობა უნდა დაემკვიდროს, ესე იგი, რატომ ასე იშვიათად გვხვდება მათში ჰაემეტი ფორმები? მაშასადამე, ერთის მხრივ, არის უძრავი, პროცესულური დაშლის მხრივ ურყევი ხანმეტობა და მეორეს მხრივ, მისგან არც ისე დაშორებული ქრონოლოგიურად ჰაემეტობა, რომელიც ანომალიებითაც არის საესე და დაშლის ნიშნებსაც ამკლავებს? მართლაც და, ორთოგრაფიული რეფორმა ხომ არ უნდა მომხდარიყო! რაც ძნელი დასაჯერებელია. ამიტომ, აღმოჩენილი ხანმეტობა ჩვენ მიგვაჩნძა მხოლოდამხოლოდ მთარგმნელობით-ფილოლოგიურ ხერხად, სწორედ იმ „ხანმეტად“ რედაქციული მნიშვნელობით როგორც ამას გიორგი მთაწმიდელი ხმარობს. რადგან ქართული სამწერლო ძეგლები (ქრისტიანობის პერიოდში) საკულტო შინაარსისა უნდა ყოფილიყო და პირველი ნაწარმოები სწორედ ხანმეტურზე თარგმნილიყო სრულიად ბუნე

¹ ხუცეს სიტყვის მდგომარეობა ცოტა სგვანარია, იგი ხუნა არ არის, და ამიტომ ვითარცა ბრუნვად სიტყვაში უფრო ადრე უნდა წაშლილიყო ხ-ს ფორმანტად აღქმის გაგება.

ბრივად, ამიტომ მოგვიანებით, როდესაც პირველი თარგმანი (რა ნაწარმოებიც არ უნდა ავიღოთ) ფილოლოგიური განსჯის საგნად იქცა, მაშინ თარგმნის სიწმინდისა და აღურველობის მიზნით ხანმეტური ტრადიციაც დაიმკვიდრეს საკულტო ლიტერატურის გადმოწერა-გადმოთარგმნისას.

როგორიღა ჰაემეტობის ამბავი? პირველყოელისა, ყურადღება მისაქცევია, რომ ჰაემეტობა პროცესუალურად ხანმეტობაზე უფრო ცოცხალია. ერთი იმიტომ, რომ ცოცხალ ხანმეტობაზე უმცროსია, როგორც პროცესუალურად, ისე აღმოჩენების მიხედვით. გამოვდივართ. ზემორეთქმულიდან, რომ ქართველი ტომებისათვის ა.-ქ.-ის ტერიტორიაზე სამწერლო ენა თუ არა, lingua franca მაინც ჯერ ხანური და შემდეგ ჰაეური ენა უნდა ყოფილიყო. და ამიტომ ვერ დავეთანხმებით პატიეც. პროფ. აკ. შანიძეს მათს ქრონოლოგიურს თანხედენილობაში¹. მკვლევარი იძულებული იყო მათს ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე მიეთითებინა, რადგან ამას უკარნახებდა მათი ენობრივი მხარის დიდი მსგავსება. თუ ეს ასეა, მხოლოდ იმიტომ, ვიმეორებთ, რომ აღნიშნული დროისათვის ხანმეტობა ფილოლოგიური სტილიზაციის მოვლენაა და არა ცოცხალი პროცესი. ჰაემეტობა კი აღმოჩენათა პერიოდისათვის შედარებით ცოცხალია, მაგრამ სრული ჰაემეტობა მაინც ბუნებრივი ფორმა-ხმარება რომ არ უნდა იყოს—აშკარა ვეძებ ჰაემეტი ძეგლების მერყეობით, ჰაემეტობის დაშლის გზაზე დგომით. მაგრამ რაკი ქართული ენის განვითარების შემდგომი ეტაპი მაინც 3-ს ფორმა-ხმარებით ხასიათდება, ამიტომ აღმოჩენილ ჰაემეტობაზე შედარებით ვამბობთ ცოცხალიაო, თორემ არსებითად არც ის არის ცოცხლად მომქმედი ნორმა, ისიც თავისებურ ფილოლოგიურ სტილიზაციას წარმოადგენს². ამასთან დაკავშირებით: რით აიხსნება, რომ ზიორგი მთაწმიდელმა ხანმეტიანი ძეგლებისათვის³ ხანმეტური იხმარა, ხოლო მოსალოდნელი ჰაემეტური კი თითქოს „საბაწმიდურში“ უნდა ვეძიოთ, მისთვის ხომ ხანმეტურიცა და ჰაემეტურიც პროცესობრივად ორივე მკვდარი უნდა ყოფილიყო? ამიტომ, იქნებ მოლად სწორი არ იყოს ხანმეტი ძეგლების შესახებ ძველს ქართულს მწერლობაში დაცული ლიტერატურული ცნობის⁴ ის ინტერპრეტაცია, რომელიც პროფ. აკ. შანიძემ წარმოადგინა⁵.

¹ აკ. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტფ. უნ. მოამბე, III, 1923 წ. გვ. 361.

² ეს რომ ასეა, როგორც ხანმეტ, ისე ჰაემეტ ნაწარმოებთა მიმართ, ამას ჰადისის სახარტუბაში დაცული ხანმეტობა და ჰაემეტობაც ადასტურებს, ძველისმწერს რომ ხანმეტობის ორი ნაშთი სისტემად გაეხადა, სრულიად ბუნებრივად გვექნებოდა დათარიღებული ხანმეტი სახარტუბა. იგივე ითქმის ჰაემეტობის ნაშთებზეც.

³ საესებოთ ვეთანხმებით პროფ. კეკელიძეს იმაში, რომ გიორგი მთაწმიდელის ანდერძში დაცული ტერმინი „ხანმეტური“ მხოლოდ სახარტუბის ტექსტს არ განეკუთვნება, არამედ ძველი სასულიერო მწერლობის ნაწარმოებთა გაცილებით მეტ რიცხვს მოიცავს (იხ. მისი „ხანმეტური და ჰაემეტი ტექსტები“, მიმოხილველი I, 1926 წ. გვ. 264).

⁴ იხ. გ. მთაწმიდელის ანდერძი, თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 207.

⁵ იხ. მისი „ლიტერატურული ცნობა...“, ტფ. უნ. მოამბე, ტ. II. 1923 წ.

შემდეგია ძველი ქართული მწერლობის დასაფუძვრების საკითხი. მას მკიდროდ უკავშირებენ ხანმეტ-ჰამეტი ტექსტთა¹ აღმოჩენას. ეს ნაწილი ჩვენ დავიწყეთ სინას 864 წ. მრავალთაგზე მითითებით და აღვნიშნეთ, რომ ყველა დანარჩენი (იგულისხმება დაუთარიღებელი) ძეგლის სიძველის შესახებ მხოლოდ სავარაუდო მსჯელობა შეიძლება ვიქონიოთ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა აღმოჩენილი ხანმეტი ტექსტები V—VI ს.ს. დაათარიღა. იგი ემყარებოდა ტექსტთა პალეოგრაფიულ-ორთოგრაფიულს, მეორე მხრივ, ენობრივ არქაულობას და ბოლნისის და მცხეთის ჯვრის წარწერათა დათარიღებას.

უდავოა, რომ წარწერათა ენა წინ უსწრებს წიგნური ძეგლებით დაცულს ენას და ამიტომ წარწერებში შემონახული ხანურობა მართლაც ხანურობა შეიძლება იყოს და არა ხანმეტობა. საამისოდ მას მათში საკმაოდ ბუნებრივი სახე აქვს: იგი დაშლის გზაზე დგას. წარწერათა დათარიღებისათვის ნავარაუდევ დროში ხანურობა მართლაც ამ ეტაპზე უნდა მდგარიყო².

ხ-პრეფიქსის გარდა ენობრივად სხვა რაიმე არქაულ მორფოლოგიურ პროცესს, ან რაიმე არაორდინარულ ფონეტიკურ პროცესებს ხანმეტ ძეგლებში ვერ ვხვდებით. პირიქით ვადასტურებთ ისეთს ფონეტიკურ ნეოლოგიზმებს, მჭიდროდნელს ამ ხნიერების ძეგლთათვის, როგორცაა „ლერწამო“, „სურნელი“ და მისთანანი³. სინტაქსი ტიპური ძველი ქართულია. არც სემანტიკურად ვხვდებით რაიმე განსაკუთრებულს არქაიზმებს.

ხანმეტ-ჰამეტი ტექსტების სიძველე-სიახლესთან⁴ მკიდროდ დაკავშირებულია სახარების ქართული თარგმანის ისტორიის საკითხიც მისი ხანიერება და მომდინარეობის გზები. დასახელებულ წერილში პროფ. კ. კეკელიძემ უკვე აღნიშნა, რომ არ არის სწორი, თითქოს ეს ახალი აღმოჩენები „რედაქციულად მაინც იძლეოდეს რაიმე არაჩვეულებრივსა და სენსაციურს; ახლად აღმოჩენილი ბიბლიური მასალა, მეცხრე-მეათე საუკუნეთა ტექსტთან შედარებით, მეტს ვარიანტებს არ იძლევა“⁵. ჩვენ მთლიანად ვეთანხმებით მკვლევარს და ქვემოთ შევეცდებით ეს ხელშესახებად გადაშუქოთ; თუმცა აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ ჯერხნობით არცერთი ხანმეტი ან ჰამეტი ძეგლი თავიდან ბოლომდე არ არის ამოკითხული და კრიტიკულად გამოქვეყნებული, ასე რომ ჩვენ ვმსჯელობთ გამოუქვეყნებელი ტრადიციონალური ხასიათის მასალაზე დაყრდნობით. ამ თვალსაზრისით, ჰადისის ოთხთავი მეტი მნიშვნელობის მქონედ თუ არა, ნაკლები ღირებულების ძეგლად არ ჩაითვლება, თუ ჯეროვნად

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები, გვ. 367—368.

² დოც. ლ. მუსხელიშვილის მიერ 1937 წ. ბოლნისის ტაძრის ერთერთი კარიბჭის ძირში აღმოჩენილი კიდევ ერთი ხანმეტწარწერიანი ქვა; რომლის V-ს. მეორე ნახევრით დათარიღებისათვის უტყუარი ისტორიული საბუთია ხედვე აშრკვეთილი, ამ ვარაუდს უფრო მეტად მკვიდრ მეცნიერულ საყრდენს უქმნის.

³ ამოკითხულია ჩვენ მიერ ხანმეტი ოთხთავიდან (საქ. მუხ. ხელნაწერი № 89).

⁴ იხ. მისი ხანმეტი და ჰამეტი ტექსტები, მიმოშილველი I, 1926 წ. გვ. 262.

გავითვალისწინებთ ამ ძეგლის დიდს ენობრივსა და რედაქციულს ორიგენალობას.

გაურკვეველი დაგვრჩა ჰადისის ძეგლის დამოკიდებულების საკითხი ხან-მეტ-ჰაემეტ ძეგლებთან. უდაოა, რომ მას უთუოდ აქვს მათთან გარკვეული დამოკიდებულება. ამის მაჩვენებელია ჰაემეტობა, რომელსაც „ჯერ კიდევ პროფ.“ ა: შანიძემ მიაქცია ყურადღება¹ და ორი ხანმეტური ნაშთი (იოჰანე 21,14, ტაბულა 197, და იოჰანე 11,7 ტაბულა 178, უკანასკნელი ჩანს სრულიად გარკვევით), რომელთაგან ერთი პროფ. ივ. ჯავახიშვილსაც აქვს აღნიშნული², მაგრამ ენობრივი თავისებურებით და დიდი რედაქციული დაცილებით ჰადისის ძეგლი სრულიად არა ჰგავს არც ხანმეტურს, არც ჰაემეტურ ოთხთავეს. პროფ. ჯავახიშვილმა ჰადისის ოთხთავი აღიარა მესამე რედაქციად, შემდეგი თანმიმდევრობის დაცვით: 1. ხანმეტური; 2. ჰაემეტ-საბაწმიდური და 3. ჰადისისა. რადგან უკანასკნელში ჰაემეტობის ნაშთებს ვხვდებით, ამიტომ იგი ჰაემეტური დედნიდან გადაწერილი ჩანს. იმავე წერილის სხვა ადგილას, ავტორი თავის აზრს სხვარიგ აყალიბებს: „საფიქრებელია, რომ შატბერდის (ე. ი. ჰადისის თ. გ.) ხელნაწერის გადაწერს ხელთ ხანმეტი სახარების ტექსტი ჰქონდეს“³. აქ ავტორი ეყრდნობა: 1. ზემოთნახსენებ ხანმეტურ შემთხვევას — მხოლოდ ერთს (მეორის შესახებ იგი არაფერს ამბობს; იბადება კითხვა: ძეგლში წარმოდგენილ ჰაემეტობას რაღა ვუყოთ?) და 2. მსგავსებას (sic!) ხანმეტ სახარებასთან. მაგრამ პროფ. ივ. ჯავახიშვილისთვის მაინც აშკარა იყო, რომ ჰადისის სახარება ასე თუ ისე ხანმეტურისგან განსხვავდება, ამიტომ განსხვავების შემთხვევაში მას ჰაემეტ-საბაწმიდურის მიმდევრად აღიარებდა. საბოლოოდ მისი აზრი ამ სახით ჩამოიკეთა: „შატბერდ-ადისის სახარების ტექსტი ორი რედაქციის შერეულ შენაერთებს ტექსტს უნდა წარმოადგენდეს“⁴. ჩვენ ვფიქრობთ, საესებით სწორი არ უნდა იყოს ანალიზი, თითქოს განსხვავებული ადგილები ხანმეტსა და ჰადისის სახარებას შორის შედარებით ხშირი არ არის⁵. ნამდვილად, როგორც არაერთხელ აღნიშნულა, უკანასკნელი არსებითად ენობრივად და რედაქციულად განსხვავდება ხანმეტურისგან. რაც შეეხება მსგავსებას, ასეთს იმდენად აქვს ადგილი, რამდენადაც საერთოდ, სახარების ქართული თარგმანის, ყველა დღემდე ცნობილი რედაქცია ერთიმეორეს მისდევს საერთო შინაარსობრივი აღნაგობით; მეორეცა და, ჰადისის ძეგლი იმდენადვე მისდევს ჰაემეტ-საბაწმიდურს, რაგვარადაც იგი ხანმეტურს მისდევდა, ამაში ჭეშმარიტ შესადარებელ ტაბულადან დაერწმუნდებით, ხოლო პროფ. ივ. ჯავახიშვილი ერთ შემთხვევაში აღიარებს რა ჩვენს ძეგლს ხანმეტ-ჰაემეტური დედნიდან გადაწერილად, ადასტურებს მის უაღრესს არქაულობას (!), ხოლო მოგვიანებით მეორე შემთხვევაში „ენაც ყველგან ჩვეულებრივია“⁶-ო დასძენს(!).

¹ იხ. მისი „ჰაემეტობა ადისის სახარებაში“. ტფ. უნ. მოამბე II, 1923.

² დასახ. ნაშრ., გვ.

³ დასახ. ნაშრ., გვ. 351.

⁴ დას. ნაშრ., გვ. 352.

⁵ დას. ნაშრ., გვ. 351.

ბადისის ერთერთს ნაშრომში¹ პროფ. არნ. ჩიქობავა წარმოგიდგენს პროფ. ჯავახიშვილის „უნიტარულ“ (ავტორის სიტყვა-ხმარებით) და აკ. შანიძის „დიალექტურ“ (ავტრეთვე ავტორის სიტყვა-ხმარებით) თეორიათა ერთი და ერთი-ს. ზოგი რამე ზემოთ იყუ კიდევ აღნიშნული. აქ დაესძენთ, რომ ავტორი საესებით სამართლიანად გამომდინარეობს იმ დებულებიდან, რომელთაც თითქმის ყველა მკვლევარს ავიწყდება, სახელდობრ, რომ „შეიძლება ხანმეტობის ხანზე დამყარება? იგი ხომ პრობლემა და არა ფაქტი, რამდენადაც მისი გენეზისის საკითხი ისმება“ (ხაზი ავტორისაა)². საყურადღებოა ავტორის დებულება, რომ „დიალექტური წილიდან სამწერლო ენაში დამკვიდრებული ხანი (ალბათ, მაშინ, როცა ეს დიალექტი განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა სამწერლო ენის შექმნაში) სამწერლო ენიდან ჩამოშორებულ იქნას, რომ თვით ეს ენა არ შეცვლილა.... ამით ნაეარაუდევია შემდეგი ხანებისათვის უცხო მორფოლოგიური ელემენტების ჩამოცილება, ე. ი. რეფორმის გატარება ამ პრეფიქსის მიმართ, რადგანაც იგი მეტად ეუცხოებოდა შემდეგ ხანებში გაბატონებულ კილოთა თვისებას“³.

ქვემოთ ჩვენ ვურთავთ შესადარებელ ტაბულებს, რომელთა მიზანია გვიჩვენოს ის მსგავსება თუ დაცილება, რომელსაც ადგილი აქვს ჰადისის ძეგლსა და ხანმეტ-ჰემეტ ტექსტებს შორის (იხ. ტაბ. 2)⁴.

დასკვნითი დებულებანი

ძველი სამწერლო ქართული მონოლითურ ენობრივ ერთეულად შეუძლებელია იქნეს მიჩნეული. სინამდვილეში მასში ჩაწნულია არა ერთი და ორი ენობრივი ფენა. თუ ქართული მწერლობის საუკუნეებრივი კერების სპეციფიკას გავეთვალისწინებთ, რეალობას არ იქნება მოკლებული რამდენიმე ლიტერატურული დიალექტის არსებობის მოლოდინი, რომელთა სამეტყველო ნორმები სხვადასხვანაირ კოდიფიკაციას მოითხოვენ. მრავალი ენობრივი მოვლენა, რომელიც სცილდება კლასიკური ქართულის ნორმას, ანონიმურად არის მოცემული და ამდენად მათი სახელდების მთელი სირთულე მდგომარეობს მათს სხვადასხვაგვარობაში როგორც თვისების, ისე ოდენობის მხრივ. ამიტომ ის, რის თქმაც მოხერხდა, მიჩნეული უნდა იქნეს, როგორც *сумо г҃аго саиs*-ის ხასიათის დანასკვი.

ჰადისის ოთხთავი ერთი იმ ძეგლთაგანია, რომელშიც განსაკუთრებულ სიუხვით არის მიმოხნეული დიალექტიზმები. რამდენადაც ამოსავალ წერტილად სამწერლო ქართულის საშუალო ენობრივი ნორმა იყო მიჩნეული, ჩვენ მხოლოდ შეგვეძლო ამ მოცემულ დიალექტიზმების რეგისტრაცია ასეთებად, ხოლო ამ მონაცემის მიხედვით ძეგლისმწერის ენობრივი სიდაურობისა და საერთოდ წარმოდგენილი დიალექტიზმების სახელდების წედომა არც დროულია და არც შე-

¹ ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის, ჩვენი მეტნიფრეჭა 1925, № 3—4 გვ. 83—84.

² დას. ნაშრ. გვ. 80.

³ დასახ. ნაშრომი გვ. 83—84.

⁴ ვემყარებით ფრაგმენტარულ ამონაკითხებს.

საძლებელი ვარდა იმ საუბრაულო ხასიათის დასკვნისა, რომლის გაკეთების უფლებას ჩვენ მაინც ვიტოვებთ.

დიალექტიზმებად ძველს ქართულში საზოგადოდ და ჰადიშის ძველში კერძოდ მიგვაჩნია, ერთი მხრივ, ისტორიულად ცნობილი ქართულის წიაღში წარმოქმნილ კილოურად დაცილებულ მოვლენათა ერთობლიობა. ხოლო, მეორე მხრივ, ისტორიული პერიოდის ქართულის წინამორბედ ტრამთა ენის ის ლინგვისტური მოვლენები, რომლებიც ქართვების ენის ისტორიული ჰეგემონიის პირობებში დიალექტიზმებად უნდა ქცეულიყვნენ. ამ სახის დიალექტიზმები არსებითად სხვადასხვა ენობრივი ფენის შენატანს წარმოადგენენ.

ჰადიშის ძველთან დაკავშირებით ჩვენ მოვიხიდა სამწერლო ქართულის გენეზისის ზოგიერთ-საკითხს შეეხებოდით და, სხვათა შორის, ხანმეტ-ჰემეტობის პრობლემასაც. უკანასკნელის მიმართ ჩვენ ზოგ რამეში არ ვეთანხმებით ორ ძირითად თეორიას, რომელიც პროფ. ივ. ჯავახიშვილისა და პროფ. აკ. შანიძეს ეკუთვნის. ჩვენი მოსაზრებები შემდეგში მდგომარეობს: ხანმეტებისა და ჰემეტების სახით წარმოდგენილია ორი დამოუკიდებელი ლინგვისტური ფენის ნაშთი, რომელთაგან ხან ერთი, ხან მეორე კანონმდებლობდა არა მარტო ქრისტიანობის დროინდელ ქართულს ენაში, არამედ მანამდეც. წიგნური მწერლობის ძეგლებში დატულ მორფოლოგიური ფუნქციის მატარებელ ხანსა და ჰაეს იმ დროისათვის შესწრებული ცოცხალი მეტყველების მოვლენებად არ ვთვლით; არამედ მიგვაჩნია ოდესღაც აქტუალური მორფოლოგიური პროცესის ვადმონაშთად, რომელსაც უწყებულ ძეგლებში თავისებური ფილოლოგიური ხერხის როლი-და აქვს დაკისრებული. სიცოცხლის მეტი ნიშანწყალი ატყვია ხანებს ლაბიდარულ ძეგლებში. ამიტომ, ჩვენ ვასხვავებთ ერთი მხრივ ცოცხალ-ენობრივ პროცესებს, რომლებსაც ხანურობასა და ჰაეურობას ვუწოდებთ (ასეთებს ჩვენამდე არ მოუღწევია ორიოდ რელიქტის გამოკლებით, როგორცაა ხარ, ხუალ, ხუცესი), მეორე მხრივ კი ფილოლოგიურ ხერხსა და წერის სტილისტიკურ მანერას—ხანმეტობასა და ჰემეტობას, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1923 წ. ნაპოვნს ტექსტებში.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქრისტიანული ეპოქის ქართული მწერლობა აღმოცენდა იმ უცნობი ტომის ენაზე, რომელსაც ჩვენ ვთვლით ისტორიულად ცნობილი კრებითი ხასიათის ეთნონიმის ქართ-ვ-ელ-ის ეთნურ-ლინგვისტურ წინაპრად. ვფიქრობთ აგრეთვე, რომ ამავე ენაზე ითარგმნა პირველად ქართული ოთხთავის პროტოტიპი. ამგვარად, ძველი სამწერლო ქართული უნდა ჩამოყალიბებულიყო როგორც რამდენიმე, წინეთ არსებული ტომობრივი ენისა და ლიტერატურული დიალექტის სტილიზაციის პროდუქტი, რაც სავესებით გასაგებს ხდის იმ ლექსიკურ ფერადობასა და გასაოცარს ფორმა-მკულობას, რომელიც ძველი ქართული ტექსტების ოდნავ გულისხმიერ მკითხველსაც კი თვალნათლივ წარმოუდგება.

ისტორიულ-ფილოლოგიურ საკითხთა ის მწკრივი, რომელსაც ჩვენი ძველი აღძრავს, შემდეგია: ჰადიშის ძველი უძვირფასესი განძია ჩვენს მეცნიერებაში... ვარდა იმისა, რომ იგი პირველი, ზედმიწევნით დათარიღებული ძველია

ქართული ოთხთავების სერიიდან და რედაქციულად არსებითად სცილდება ანალოგიური შინაარსის სხვა ვერსიებს, მასში თავმოყრილია ძველი ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიულ-ლიტერატურულ პრობლემათა კომპლექსი, შეთავსებულია ხანმეტობა და ჰანემეტობა და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მას დაუტყავს ძვირფასი დიალექტური რეალიები. როგორც ითქვას, ძველი ზუსტად თარიღდება 897 წლით (ამ თარიღს აყენებენ პროფ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე და სხვები) და არა 1001 წლით (როგორც თქვამდა აკად. ნ. მარი). იგი წარმოადგენს ნუსხას და არა პირველ დედანს. ჩვენი ძეგლის სამშობლო ტაო-კლარჯეთის ის საგანმანათლებლო ცენტრია, რომელშიც მოღვაწეობდნენ ქართველი განმანათლებელნი და რომელთაც მნიშვნელოვანი როლი ხედავთ წილად საქართველოს აღორძინების ხანის ისტორიაში. ჰადიშის ძეგლის წინამდებარე რედაქცია გადაწერილია შატბერდში. მწერალი მიქაელიცა და რედაქტორი სოფრონიც ცნობილი გრიგოლ ხანძთელის უმცროსი თანამედროვენი არიან. მასასადავ, ძეგლის ენას უნდა უკუეფინა ის ნორმები, რომლებიც შატბერდის საგანმანათლებლო სკოლის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო. მეორე მხრივ, მასვე უნდა დაეღვკა პირველდენის ენისა და მწერლის ინდივიდუალური მეტყველების თავისებურებანი. ყველაფერმა ამან შექმნა ის ძვირფასი ლინგვისტური ორიგინალობა, რომელიც ასე გამოარჩევს ჩვენ ძეგლს ანალოგიური შინაარსის სხვა წარმოებთაგან. რატომღონდა, გაკირდება საანალიზო მოვლენათა ამ სამმაგი დანალექის მიხედვით გადიფერენცირება და ამის გამო სხვადასხვა ლინგვისტური ზენისა და სხვადასხვა დროული მონაკვეთის მოვლენები ერთ სწერივზე მოთავსებით ფაქტურად გაუპიროვნებულდ შეიძლება აღმოჩნდეს შემდგომს მსჯელობაში.

ძველი ქართული ლიტერატურის ერთი ურთულეს საკითხთაგანია ძეგლის მომდინარეობის საკითხი. თავისი წარმომავლობით ძველი ძირითადად თითქოს სომხური ორიგინალიდან უნდა მომდინარეობდეს, თუმცა ქართული თარგმანი ადგილ-ადგილ ბერძნული ვულგატისთვისაც შეუდარებიათ. ჩვენი ვერსიის სომხურ წყაროსთან კავშირის სასარგებლოდ ლაპარაკობს მრავალრიცხოვანი ლექსიკური, ტექსტუალური და სტილისტიკურ-მთარგმნელობითი არმენიზმები, რომელთაგან ვხსენებთ ალსანიშნავია ჩოროროდსა (*չորორոდაყსა*), თვალთმხილველ (*აქანსახს*), შიში (*ჩქი*), მეხარბზ (*ჩაყყ თვით ჩაყყ* სირიულითაა შემოსული); სტევი (*სახე*), ტავარი (*თახარი*), გუნდი (*ყანდი*), ტაკუნი (*ჩახიკი*), როკვი (*ჩაჩქი*) ძე (*ჩქი*), ბალარჯობა (*ჩაყყყ* = ბალარჯისა), მარი (*ჩაყ*, თუმცა სემიტური წარმოშობის სიტყვაა) და ა. შ.

რატომღონდა, ეს დასკვნა წინასწარია და საბოლოოდ განმტკიცდება ან უარყოფა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც იგი დაეყრდნობა ჰადიშის ძეგლის სომხურ, ბერძნულ და ასურულ ვულგატებთან შედარების გზით მოპოვებულ მაჩვენებლებს.

სამწერლო ქართულის კლასიკურ ნორმებს დაცვილებული მოვლენები ლაპარაკობს ჩვენი ძეგლის ნაირფერინანობის სასარგებლოდ, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგს მითვანს, რატომღონდა, უფრო ფრაგმენტარულად სხვა ძეგლებშიც ეხვდებიან.

ძირითადი საკითხი, რომლის დასმის აუცილებლობა იგრძნობოდა ჩვენი საგნის კვლევის დასაწყისიდან დასასრულამდე, საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ეთნური წარმომავლობისაა მთარგმნელ-მწერალი და რომელი ლინგვისტური ფენის ენაზე დაწერილი ჰადიშის ძეგლი, საბოლოოდ ძნელი გადასაწყვეტია... ამ შემთხვევაში ერთად ერთი გამოსავალი მოსაზრებათა გზაა და ამ გავებით ძეგლის რეალურ მარკებლები თითქოს მისი, დასჯელთ საქართველოში აღმოცენების სასარგებლოდ ლაბარაკობს. ამა და მსგავს საკითხთა დასმაც ცალკეულ ძეგლთა მიმართ და მათზე თუნდაც ნაწილობრივად პასუხის გაცემა არ იქნებოდა მეცნიერულად სწორი და ობიექტურად დამაჯერებელი იქამდე, ვიდრე ძეგ. ქართული ენის ისტორია არ დაიწერება, ან ყოველ შემთხვევაში, სათანადო ჩაოდენობით არ დაგროვდება მასალები ამ ისტორიისათვის, რაც გულისხმობს ამ პერიოდისათვის დაცული ძირითადი ძეგლების სათანადო თეზისსაზრისით შესწავლას. უამპრობოდ ჰადიშის ძეგლის განხილვასთან დაკავშირებულ ძირითად საკითხთა გაშუქება მეტ-ნაკლებად პირობითი იქნება. კვლავ ვიმეორებთ; სრულიად არ არის ვადაფასებული ჩვენი განცხადება იმის შესახებ, რომ ჰადიშის ძეგლში ჩამარხულია უძვირფასესი ლინგვისტური მასალა. ამ მასალის ენათმეცნიერული ანალიზი მომავლის ხედვრია, მანამდე-კი ძეგლი ლინგვისტურ-ფილოლოგიურ საკითხთა ფონის ერთგვარ მოწმენდას საჭიროებდა. ეს დანიშნულება აქვს წინამდებარე შესავალ წერილს, თუმცა მათი ამოწურვით გაშუქება არც დაგვისახავს მიზნად და ეს არც შესაძლებელია. უმჯობესია, უკეთ შეიარაღებული მეკლევარი ჩვენი მწერლობის ამ შესანიშნავ ძეგლს ზრა ერთსა და ორს მონოგრაფიის შესძენის მომავალში.

ბ ა ბ უ ლ ა I

შეკველი აღნიშნული ფრაგმენტის სახით (იხ. გვ. 129), ჩვენს განკარგულებაშია ოთხთავის დამოუკიდებელი წყაროები, რაც ნათლად ჩანს წინამდებარე შესადარებელი ტაბულადან. მაგ. სიტყვები „ქენი იგი ზებედესნი“ არ იკითხება არამეტოუ ჰადიშის ტბეთ-ობიზურ-ორბინისულ ვერსიებში. არამედ არ იკითხება აგრეთვე ოთხთავთა ბერძნულ-სომხურ რედაქციებში. ფრაგმენტი მიეყვავს მთლიანად (სათაურის ჩათვლით).

ტბეთ-ობიზურ-ორბინისული
ფრაგმენტი
ჰადიშის ოთხთავი

33. და წარიყვანა პეტრე და იაკობ და იოვანე მისთანა, და იყო დასულუბად და ურვად.

34. და პრეტუ მათ იჴ: შეწუხებულ არს სული ჩემი ვჴ სიკეთლილდმდ. დაადგერიით აქა და იღჴებდით.

35. და წარიედა მკირედ და დავირდა ქჴანასა და ილოცვიდა: ჴსუეთუ შესაძლებელ არს, რა თანა წარჴედეს ვამი ესე მისგან, და იტყვიდა:

36. აბბა მამაო ჩემო, ვ ივე შესაძლებელ არს შენ მეო რ თანა წარსლავად სასუმელი ესე ჩემგან, ა დ არა რაჲ იგი შე მნებავს, ა დ რაჲცა შენ გნებავს.

37. და მოვიდა და პოენა იგინი მძინარენი და პრეტუ პეტრეს: სიმონ გბინავსა?

სტოვასა ვას აღსამაღლებლისასა ვეანგელიმ მარკოზის თავისაჲ. და თანა წარიყვანა იჴ პეტრე და იაკობი და იოვანე ქენი იგი ზებედესნი, და იყო ბულის სიტყუად და ურვად და პრეტუ ამით: შექრუნებულ არს სული ჩემი სიკუდილმდე. დაადგერიით აქა და იღუძებდით. და წარიედა ქენი და დავირდა ქჴანასა და ილოცვიდა და ვარჴედეს ვამი ესე მისგან, და იტყვიდა: ვჴრ თუ არს თანაწარმვიდნი მე რაო ვამი შესე (sic) და მეორემ თჴჲ აბბა მამაო ჩემო (sic) ყლივე ძლიერიებით არს შენ წემ, წარმატოდე მე სასუმელი ესე ჩემგან, ხ არა ვ რ მე მნებავს ა დ რაჲცა შენ გნებავს. და მოვიდა მათა უა

პეტრეს: სუმონ გბინავსა შენ?

და მოიყვანა მისთანა პეტრე და იაკობ და იოვანე და იყო ბულის სიტყუად და ურვად და პრეტუ მათ: შესუფებულ არა სული ჩემი ვჴ სიკუდილმდე. ელოდეთ აქა და იღუძებდით. და წარიედა ქენი და დავირდა ქჴანასა და ილოცვიდა უსუეთუ ვჴრ არს რამცა ვარჴედეს ვამი ესე მისგან, ა დ არა რაჲ იგი მე მნებავს, ა დ რაჲცა შენ და მოვიდა. და პოენა იგინი მძინარენი და პრეტუ პეტრეს: სიმონ გბინავსა?

6 ნ ი მ კ

IV 2.

II

(ამოღებული პროფ. ა. შანიძის თვლი ქართლის
კრედიტინსტიტუტის, 1935 წ.)

კაბინის ობიექტი (897 წ.)

(1955 და 913 წ.)

1. რაასა ხედვად წუელსა ძმისა შენისა
თუელსა—(გვ. 3)
2. და აბ ეგვიო დირი ევ თუელსა
შინა შენსა—გვ. 3.
3. და თუელსა შინა შენსა დირისა არა
ხედვად—გვ. 3.
4. ნუცა დახედვად მარგალიტსა თქუენ-
სა—ხელნაწ. № 844, —გვ. 3.
4. ნუცა დახედვად... (ხელნაწ. № 999).
5. შესამოსელი მოირტყა—გვ. 14.
6. და კამოხიოთუკდა ბაღესა ქუეცა-
ნად—გვ. 15.
7. ხოლო მარიამს დახემა-ნეს სი-
ტუენი ესე და დახედვა გულის
თქსსა—გვ. 6.
8. მოხესს შესწარავი ვითარცა თქმულ
არს—გვ. 7.
9. ხოლო ხიყენს მგდანელი მარიამ
და იოჰანა—გვ. 10.

1. რაასა ხედვად წუელსა შიდა ძმისა
შენისასა—(მათე 7,3).
2. და აბ ეგვიო დირე ვც თუელსა
შენსა—(მათე 7,4).
3. და თუელსა შიდა შენსა დურესა
არა იხედვად (sic) (მათე 7,3).
4. ნუცა დაუღებთ მარგალიტსა...—
(მათე 7,6).

1. ანუ რაასა ხედვად წუელსა თუელსა
[შინა] ძმისა შენისასა.
2. და აბ ეგვიო დირი თუელსა შინა
შენსა.
3. და დირეს თუელსა შინა შენსა
არა განიკლი.
4. ნუცა დაუღებთ მარგალიტსა
თქუენსა...

10. და ხელს სიტყვანი მათნი ვითაო-
ცა სისქუისანი მათ წინაჲსუ (გვ. 10).
11. რომელი იგი ბეწიდა ანგულისისა*
მისკან ყოფადღე მისა გუქელსა
ღელისასა—(გვ. 1.)
12. რაოდენ ჰუმჯობეს არს კაცი ცხო-
ვრის? ამისთვის ვერ არს შაბათსა
შინა ყვირლისა საქმს—გვ. 26.
13. არავინ საღმწელი უმუკუნელი ახ-
ლი დაადგის სამსეულსა ბუელსა,
უკუნეთუ არა მოაბის ცოცხლოცა
იგი მისგან ახალმან მან ბუელსად
მის და უძირს განიპის—გვ. 29.
14. ვერ აღლწვიებთს ქუბუ სიძისათა,
მარბუად. ეჲ სიძს იგი მათთანა
არს—გვ. 18.
10. და უსწეს მათ წინაჲსუ ვითაოცა სი-
ჩუქოი სიტყვანი მათნი (ლუკა 24, 1).
11. კუქელ მის სახელი იესუ, რომელ
წოდებულ იყო ანგულისისა მისკან
ვადღე არღო შთაფლობილ იყო
იგი გუქელსა (ლუკა 3, 1).
12. რაოდენ უმჯობეს არს კაცი ცხოვ-
რისა? თუ ვერ არს შაბათსა შინა
ყვირლისა საქმე—(მთე 12, 1).
13. არავინ საღმწელი ნახევისა უმუკ-
უნელისად დაადგის სამსეულსა
ბა ბუელსა. უკუნეთუ არა გამოი-
ღოდის სწოვად თესა ახალმან
მან ბუელისა მის და უძირს გან-
ხეთქილ იქმნის—(მარკოზ 2, 1).
14. ვერ ვლწვიებთს ქუბუ სიძისათა,
წილსანი. ეი ღრე სიძე იგი მათ-
თანად არს, მარბუად -- (მარ-
კოზ 2, 1).

* გვ. 1, მარკოზ 2, 1 და მათთანა ირის სიტყვანი—გვ. 18.

ტ ა ბ უ ლ ა III

პალიშით

1. და შემდგომად რვისა დღისა შეკობეს კულად მოწაფენი მისნი და თომაცა მათთანა. შევიდა ივ მათთანა ბქე დაწმულთა. (sic) და დადგა შს მათსა და ჰრქუა მშვიდობად თქნ თანა (იოპ. 20, 26).

2. მაშინ ჰრქუა თომას: მოყვენ თინი შენნი და შემახე აქა და იხილენ კელინი ჩემნი და მოყავ კელი შენი და შთაჯადე გუერდსა ჩემსა და ნუ იყოფი ურწმუნო, ად გრწმენინ (იოპ. 20, 27).

3. ჰრქუა მას ივ, რ მიხილე და გრწმენა, ნეტარ (sic) რლთა არა უხილავ და ჰრწმენეს. მრავალ სხუაცა სასწაულყო ივ წე მოწაფეთა მათ. თუსთა, რლ არა წერილ არს წიგნსა ამას. ხ რადენი დაიწერა რა გრწმენეს, რ ივ ქე არს ძმ ღდ და რა გრწმენეს და ცხორებად საუკუნოდ მოიღოთ სახელითა მისითა (იოპ. 20, 29—30—31).

4. და ჰქა მათ: აიღეს ონი სამარისა მისგან და არა უწყი სადა დადვეს იგი და მოვიდა პეტრე და ერთი იგი მოწაფე და მივიდოდეს სამარესა მას; რბიოდეს ორნივე ერთად და ერთი იგი მოწაფე წინა წაპქთრა უადრეს პეტრესა და მიიწია პირველ სამარესა მას; შთახედა და იხილნა მწუარნი იგი, ხ შინა არა შევიდა და მივიდა სიმონ პეტრეცა შემდგომად მისა და შევიდა სამარესა მას და იხილნა მწუარნი იგი, რ ია ნეს (sic) და ვარშამავი იგი რლ იყო თავსა მისსა, არა სხუათა მათ მწუართა თანა იღვა, ად თუსა შეკეცილი ერთსა ადგილსა. მაშინ მავი-

ხანმეტი ლექციონარით

(პროფ. ა. შანიძის გამოცემა).

1. და შემდგომად რვისა დღისა კულად ხიყენეს მოწაფენი ერთსა ადგილსა და თომაცა, მათთანა. შევიდა ივ კართა ვსულთა და დადგა შოვრის მათსა და ხრქა მათ: მმჯდობად თქნ თანა.

2. მერმე ხრქუა თომას: მოყვენ თინი შენნი აქა და იხილენ კელინი ჩემნი და მოყავ კელი შენი და დახდე გუერდსა ჩემსა და ნუ ურწმუნო ხიქმენები, არამედ გრწმენინ!

3. ხრქუა მას ივ: რ მიხილე მე და გრწმენსა, ნეტარ ხიყენენ, რლთა არა ხუეხილვო და ხურწმენე. მრავალნი სხუანიცა სასწაულნი ქმნნა ივ წინაშე მოწაფეთა მისთა, რლ არა დაწერილ არიან წიგნსა ამას. ხ ესე დახიწერა რა გრწმენეს რ ივ ქმ არს ძმ ღდ და რა გრწმენეს და ცხორებად გაქუნდეს სახელითა მისთა.

4. და ხრქუა მათ: აიღეს ონი საფლავისაგან და არა უწყი სადა დადვეს იგი. გამოვიდა პეტრე და ერთი იგი მოწაფე და მოვიდოდეს საფლავად; რბიოდეს ორნივე ზოგად, ხ ერთი იგი მოწაფე წინა რბიოდა ხუადრეს პეტრესა, და მოვიდეს პირველად საფლავად, შთახედა საფლავსა მას და იხილნა ტილონი მდებარენი ხ შინა არა შევიდა. მოვიდა სიმონ პეტრეცა შემდგომად მისა და შევიდა საფლავად და იხილნა ტილონი იგი მდებარენი და სუდარი იგი, რლ ხიყო თავსა მისსა არა ტილოთა თანა (მდე)ბარშ, ად თუსაგან შეკეცილი ერთსა ადგილსა, მაშინ შევი-

და ერთი იგიცა მოწაფე, რ'ლ მოს-
რულ იყო წინაღწარ სამარესა მას,
იხილა და ჰრწმენა რ' არლა მეცნიერ-
იყო წიგნთა ვ'დ ჯერ არს მისა მკუდ-
რებით აღგომად (იოპ. 2—9).

5. და იხილნა ორნი ანგელოზნი
მოსილნი სპეტაკიცა (sic), რ' სხდეს
ერთი თავით და ერთი ფერჯით, სადა
იხსნეს ჯორცნი იგი იჯანნი და მათ
ჰრქუეს მას: დედაკაცო, რად სტირო?
ჰრქუა მათ: რ' აღდეს ო'ნი ჩემი სამა-
რისაგან და არა უწყი სადა დადევს
იგი (იოპ. 20, 13).

6. სამარესა მას მოიღეს საკუმევე-
ლი იგი, რ'ლ დამზადეს (sic) და სხუ-
ანიცა დედანი მათთანა და პოეს ლოდი
იგი გარდაგორებული სამარისა მისგან
და შევიდეს შინა, არა პოენეს ჯორცნი
იგი ო'ნსა იჯანნი და იყო დაკურე-
ბასა მათსა მისთჳს. და აჰა ორ კაც
გამოჩნდეს სამოსლითა ბრწყინვალითა.
და ვ'რ შეშინებულ, იყვნეს, დავარდეს
პირსა ზ'ნ თჳსსა ქ'ნდ (ლ. 24,
1—5).

7. და არა აგრძენ რაჲ იქმნა მაშინ
დღეთა ამათ შინა (ლ. 24, 18).

8. დამაკვირვეს ჩ'ნ, რ'ნი მსთუად
განთიადსა მას მივიდეს სამარესა მას
და არა პოენეს ჯორცნი მისნი (ლ.
24, 22—23).

9. შ უგუნურნო და დაშთომილნო
სარწმუნოებასა ყლ'თა (ლ. 24, 25).

10. და იგინი უთხრობდეს. მათ. რაჲ
იგი მგზავრ იყო (ლ. 24, 35).

11. სადაცა არს საუნჯე თქნი (ლ.
12, 34).

და ერთიცა იგი მოწაფე, რ'ნი მოვიდა
პირველ პეტრ'სა საფლავად და იხილეს
და ხრწმენა, რ' აღარა იცოდეს წერილი-
საჲ, ვ'დ ჯერარს მისი მკუდრებით აღ-
დგომად.

5. და იხილნა ორნი ანგელოზნი მო-
სილნი სამოსლითა სპეტაკითა მსხლო-
მარენი ერთი თავით და ერთი ფერჯით],
სადა იგი ხიდვა გუამი იჯანნი და ხრქუეს
მას ანგელოზთა მათ დედაკაცო, რაჲსა
ხტირო? ხ' მან ხრქუა მათ: რ' აღიღეს
ო'ნი ჩემი საფლავით და არა უწყი სადა
დადევს იგი.

6. საფლავსა მას და მოხატუნდა რაჲ
იგი მოხეზადა სულნელები. და სხუანი
ვინმე მათთანა. და პოეს ლოდი იგი
გარდაგორებული საფლავისა მისგან.
შერავიდეს შინა, არა პოენეს გუამი იგი
მოლ'ნსა იჯანნი და ხიყო განზრახვასა მას
მათსა ამისთჳს. და აჰა ორ კაც ზედა
მოადგეს მათ სამოსლითა, ელვარსთა
და ვ'რ შეშინებულ ხიყენეს იგინი და
დახედრიენეს პირნი მათნი ქუეყანად.

7. და არა ხუწყი რაჲ ესე ხიქმნა მას
შინა ამათ დღეთა.

8. დამაკვირვეს ჩ'ნ ვ'რ მივიდეს იგინი
ცისკარს საფლავსა მას და არა პოენეს
გუამი იგი მისი.

9. შ უცნობელნო და მძიმენო გულო-
თა სარწმუნოებისათჳს ყლ'სა ზედა.

10. და იგინი ხუთხრობდეს გზისასა
მას.

11. სადაცა ხიყოს საფასს თქუენი.

12. და ყლთა რლთა ესმოდა, და-
უქტრდებოდა სიტყობათაჲ მათ (ლ.
2, 18).
12. და რლთა ხესმოდა ხუკრდა სი-
ტყუად იგი (ძვ. ქართ. ქრესტ., ხანმეტო
ტიქსტი, გვ. 6).
13. რლთა ჰვდებით ურთიერთას
გზასი მაგას და მწუხარე ხართ (ლ.
24, 17).
13. რლთა ჰიცილომით ურთიერთას
სლვასა შინა და ხართ თქუენ მწუხარე-
14. განგუმარტებდა ჩნ წიგნებსა
(ლ. 24, 32).
14. გამოგვთარგმანებდა ჩნ წიგნთა.
15. მიდრეკილ არს მზე და შევიდა
ყოფად მათთანა (ლ. 24, 29- 30).
15. მიდრეკილ არს დღმ. და შევიდა
დადგრომად მათთანა.
16. ჰრაბბუნი, რლ ითარგმანების
მოდლუარ (იოჰ. 20, 16).
16. რაბბუნი, რლ ხითქუმის მოძლუარ.
17. შევიდა იკ ბქმთა კშულთა (იოჰ.
20, 19).
17. და ჯარნი იგი დაკსულ ხიყენეს.
18. და წარვიდა გონებასა თვისსა
დაკრევებული საქმისა მისთვის (ლ.
24, 12).
18. და წარვიდა თვისგან და დახუკ-
ვრდა საქმმ ესე.
19. შორავს იმლმსა ას სამეოც ას-
პარეზ. და იყო სახელი მისი ემმაუს
(ლ. 24, 13).
19. ხშორავს იმშმსა ას სამეოც უტე-
ვან. რლსად სახელი ემმა[ოს].

ПО ПОВОДУ ОДНОГО „ПОХОДА“ С. Н. КАКАБАДЗЕ

Мы вынуждены тратить время на нижеприведенные разыскания вследствие факта существования двух «литературных» документов, получивших гласность стараниями их автора и пытающихся затронуть нашу честь. Имеем в виду: 1) Открытое письмо, на наше имя, С. Н. Какабадзе и 2) «Письменное заявление» того же Какабадзе ректору Тбилисского Гос. Университета им. Сталина, сопровождавшиеся столь же обильными, сколь и «благородными» комментариями сочинителя, храбро распространившимися в отсутствие жертвы клеветника. Не имея никакого желания вступать в какие бы то ни было личные, совершенно являющиеся в нравственном смысле, объяснения и отношения с данным «литератором», мы предпочитаем, с своей стороны, тоже предать гласности некоторые факты, безусловно имеющие общественное значение.

Начнем с источниковедческих замечаний. Оба документа, грузинское «Письмо» и русское «Заявление», содержат почти один и тот же материал; «Заявление» лишь имеет обширное «Приложение», где, для лучшей наглядности, приведены цитаты из сочинений С. Н. Какабадзе, подлежащие убедить неяскушенного читателя в правоте автора. Мы используем все эти документы, именно в тех экземплярах, которые правлены и подписаны собственной рукой самого автора, т. е. С. Н. Какабадзе, а также и другие источники, на которые ссылается Какабадзе, и даже те, на которые он не ссылается.

Что же побудило Какабадзе к данным выступлениям? В «Заявлении» ректору Тб. Г. У. Какабадзе пишет: «Как Вам известно 2½ месяца тому назад (8/II—38 г.) я препроводил к товарищу С. Джанашия открытое письмо... с перечислением тех главных положений, которые заимствованы С. Джанашия без упоминания об этом из моих публичных докладов, еще не напечатанных, или даже из печатных работ, вследствие чего я теряю авторское право на ряд важных вопросов по истории Грузии, мною же впервые выдвинутых» («Заявление», стр. 1; стиль и орфография Какабадзе всюду оставлены в неизменном виде. С. Д.). Едва ли когда-нибудь, кому-нибудь, кроме С. Н. Какабадзе, приходило в голову заявить право личной собственности на научные вопросы; каждому нормальному человеку понятно и известно, что вопросы истории Грузии, так же, как и вопросы какой бы то ни было истории, являются достоянием лишь науки и никому не

возбранился заниматься ими самостоятельно. Но дальше читатель убедится, что Какабадзе движим не страхом потерять мифическое право на «вопросы» или хотя бы на какие-то положения по истории Грузии, а исключительно желанием приобрести легким путем право на плоды чужих трудов. В этом отношении С. Н. Какабадзе хорошо известен нашей общественности.

Но последуем по пятам утверждений Какабадзе. Вслед за вышеприведенным заявлением следует второе, по которому оказывается, что Какабадзе просил ректора того же Университета «8/IV о назначении комиссии для предварительного разбора этого дела». Поскольку Какабадзе вообще пытается обосновать свои претензии преимуществами исторического права, мы считаем нужным отметить, что, еще за месяц до упоминаемого Какабадзе заявления о комиссии, мы сами обратились к ректору Т. Г. У. им. Сталина с заявлением (от 3. III. 1938 г.), в котором, между прочим, писали: «так как последний акт Какабадзе совершен в исключительных для меня условиях (мы имели в виду предстоящую нам публичную защиту диссертации. С. Д.), обращаюсь к Вам с официальной просьбой обеспечить публичное выступление гражд. Какабадзе на соответствующем диспуте (в связи с защитой моего труда), если университетская администрация предполагает устроить этот диспут. Вместе с этим, совершенно необходимо организовать стенограмму, без которой считаю невозможным какой бы то ни было обмен мнений с гражд. Какабадзе. Вместе с этим... я считаю необходимым, чтобы Вы, при помощи авторитетной комиссии, исследовали подлинную сущность обвинений гражд. Какабадзе». К сожалению, комиссия не была выделена, и Какабадзе на публичный диспут тоже не явился. Мы не знаем причин первого обстоятельства, но второе объясняется постоянной склонностью Какабадзе сражаться со своими противниками лишь в отсутствии последних. Сам Какабадзе об этом скромно пишет: «Хотя Вами (т. е. ректором Университета. С. Д.) мне и было предложено выступить на публичном диспуте 25/IV, но я, вследствие неотложного отъезда в Сухуми не имею физически этой возможности. Да и при том (sic! С. Д.) диспут, при наличии заранее предъявленных совершенно конкретных и основного порядка претензий, ни в коем случае не может заменить (! С. Д.) комиссию в деле, где требуется сличение текстов, допрос свидетелей и т. д. Поэтому я перечислю здесь те положения, которые заимствованы тов. Семеном Джанашия из моих докладов или даже напечатанных работ без упоминания об этом». Перейдем и мы к рассмотрению этих положений.

Положение I: В «Заявлении» Какабадзе пишет: «Положение о наличии в Грузии (а также в передне-азиатских странах) рабовладельческой формации мною было выработано в результате длительных работ и высказано в докладе в июне 1931 г. в здании Университета, с 1933 года вносилось мной в учебные программы тех вузов Грузии, где я преподавал, и, наконец,

повторено в докладе, прочитанном в Тбилисском Университете же 15 ноября 1935 г. (Этого доклада имеется стенограмма). С. Джанашия, присутствовавший на этих докладах, ничем не проявлял своего сочувственного отношения к этой тезе, не вносила она и в составленные им программы для Тбил. Госупта. Теперь же данное положение появляется в названной его книге без ссылки на мои доклады» (стр. 2). Эта же претензия содержится и в «Письме» Какабадзе (стр. 2).

Дело историков Древнего Востока, конечно, опровергнуть это «тяжкое» обвинение, что честь установления рабовладельческой формации в передне-азиатских странах принадлежит Какабадзе, которого, повидимому, и повторяют, без ссылки на Какабадзе, акад. В. В. Струве и другие ориенталисты. Наша задача более скромная—показать реальные заслуги Какабадзе перед историей Грузии. Задача эта легко разрешима. В «Приложении» к «Заявлению» Какабадзе дана длинная выдержка из стенограммы доклада Какабадзе 15 ноября 1935 г. с комментариями автора. Вот это «убийственное» для нас, фактическое приложение.

«Выписка из стенограммы доклада 15 ноября 1935 г. о моей книге (в рукописи) «История Грузии» (напечатанной в 1932—33 гг.). С. Какабадзе:

«я говорю о свойствах рабовладельческого строя, укрепление которых связано с эпохой Александра Македонского у нас и, вообще, в странах всей Передней Азии. Укрепление рабовладельческих свойств означает оформление классового общества окончательно» (стр. 4 стенограммы). Ответ С. Какабадзе на вопрос—«была ли у нас известна формация рабовладельческого строя» [sic! С. Д.]: «конечно должна была быть, так как Маркс учит нас, что все народы прошли эту формацию. Если эта формация не была до сих пор установлена [დარდატურებული] на Востоке [говорили же мы, что честь открытия рабовладельческой формации на Востоке принадлежит именно Какабадзе! С. Д.], то только потому, что материалы не были изучены. Факты материальной культуры тоже подтверждают с несомненностью, что эта формация существовала и у нас 4 года тому назад (в 1931 г.), когда я работал над этим вопросом, из Москвы приехал один ответственный научный сотрудник, который имел со мной беседу об изложении [დალაგება] кавказских (археологических) материалов. Он [! С. Д.] отметил [потрясающее обстоятельство! С. Д.], что мы [т. е. повидимому, эти ответственные научные сотрудники] из Москвы, С. Д.] должны были принять ту точку зрения, что рабовладельческая формация безусловно существовала на Кавказе. Удивительно [поистине поразительно! С. Д.] что (московский) научный сотрудник [sic! С. Д.] так же подходил к этому вопросу с материалами материальной культуры, как это было дано мною [мы чувствуем, что «научные сотрудники» из Москвы скоро превратятся в злодеев, заимствующих, еще в 1931 г., на-

учные открытия Какабадзе, публикуемые последним с «незначительным» запозданием в 1935 г. С. Д.] с точки зрения исторических фактов» (стр. 24 стенограммы) [следовательно, факты материальной культуры не являются, «с точки зрения» Какабадзе, историческими фактами! С. Д.]

Положение о существовании рабовладельческой формации в Грузии не было принято [აბ ჯიბიბრუბ] присутствовавшими [эта ремарка принадлежит не стенограмме, а цитирующему Какабадзе; она должна показать читателю глубину и блеск аналитического ума С. Н. Какабадзе. С. Д.]: «С. Джанашиа: «Вы имели доклады в Педагогическом Институте, в здании Университета, 4 года тому назад (в 1931 г.) и я сейчас вспоминаю, что определенные положения, которые вы сегодня выставили, вы имели и тогда. Но произошли или нет изменения в вашей концепции с тех пор и если произошли, в какой концепции». Ответ: «Ту концепцию, которую я выработал 4 года назад, я почти не менял» (стр. 28 стенограммы). Председатель [декан исторического факультета тов. Н. Махарадзе, С. Д.], спрашивает: «Когда началась и когда закончилась рабовладельческая формация в Грузии?» Ответ С. Какабадзе: «Рабовладельческая формация начинается с 4-го века до нашей эры. И до того она существовала, но ее усиление начинается с 4-го века до новой эры... До какого времени продолжается? До того, когда побеждает процесс феодализации в конце 6-го века, когда мы переходим уже в нормы феодального строя» (стр. 25 стенограммы). Один из присутствующих: «Как было заявлено с самого начала, эта книга была у меня (на рецензии) 2½ года тому назад... (в 1933 г.) тов. Какабадзе хочет доказать существование рабовладельческой формации в Грузии тем, что Маркс и Энгельс говорили, что все народы имели рабовладельческую формацию. Ваши (С. Какабадзе) ответы вокруг этого [вопроса. С. Д.] не являются удовлетворительными для того, чтобы мы признали существование в Грузии рабовладельческой формации» (стр. 29 стенограммы). Председатель тов. Н. Махарадзе: «...Нет необходимости с точки зрения марксизма создавать стандартную схему. Тов. Серго (Какабадзе) пытался существование рабовладельческого общества доказать ссылкой на марксизм... Не правильно, будто абсолютно все народы прошли рабовладельческий строй. Поэтому, я думаю, нет необходимости сказать, что там, где рабовладельческий строй не был обнаружен, он будет обнаружен после изучения. Целый ряд народов не проходил этой ступени, они после первобытного общества вступили в феодализм». С. Джанашиа: «Для меня лично спорные вопросы будут представлены в лежащей перед нами книге (С. Какабадзе) в большом ко-

личестве... (стр. 30 стенограммы). По сравнению с его прежним докладом [тут в цитату опять таки вставлена ремарка Какабадзе: «должно быть—с трудом», подразумевается «Вопросы генезиса грузинской государственности», 1924 г. В 1924 г., в труде «Вопросы генезиса грузинской государственности» я еще не дошел до вывода о существовании рабовладельческой формации в древней Грузии. Впервые это положение я выдвинул в 1931 г.] теперь (у Какабадзе) кардинальные изменения. Тогда С. Какабадзе считал, что грузинская народность образовалась в первом веке, и отсюда начал оп (С. Какабадзе) остальные процессы. А сегодня мы уже до первого века имеем определенные черты рабовладельческого строя. Я считаю недопустимым такое кардинальное изменение концепции в научной работе» (стр. 30 стенограммы). [Дальше следует заключительная ремарка Какабадзе, тоже очаровательный плод аналитического ума. С. Д.]. По этим высказываниям ясно, что С. Джавашиа и все другие присутствовавшие на этом докладе в ноябре 1935 г. не призывали рабовладельческой формации».

Тут кончается «приложение 1-ое». Не будем тревожить С. Какабадзе по поводу этих невинных многоточий в тексте чужих высказываний. Закроем глаза и на то, что Какабадзе цитирует стенограмму, в части чужих высказываний, направленно никак не присутствовавших, и не указывает читателю на это обстоятельство. Оставим все это в стороне и предоставим бедному человеку возможность использовать все, в том числе и самые последние, средства.

С. Какабадзе обладает, конечно, многими различными правами, и, в частности, правом выставлять себя в любом, даже смешном, свете. Но мы опасаемся, что для сугубо критически настроенных людей остается под сомнением право личной собственности С. Какабадзе на рабовладельческую формацию. Ибо, что же говорят вышеприведенные цитаты даже в обработке Какабадзе? Какабадзе утверждал, что в Грузии существовала рабовладельческая формация на одном единственном основании, «потому что Маркс учит нас, что все народы прошли рабовладельческую формацию» (подлинные слова Какабадзе; см. выше цитату). Все присутствовавшие, просто из человеколюбия (никакого теоретического интереса спор с Какабадзе, конечно, никогда в себе и не заключал), указывали Какабадзе на недостаточность этого основания и учили его необходимости обоснования исторического положения историческими фактами. Все это ясно для всякого нормального читателя. Но может быть Какабадзе впервые, хотя бы в такой примитивной форме, указал на возможность существования в Грузии рабовладельческого строя? Нисколько! Крупнейший специалист истории Грузии, уважаемый проф. Ив. Ал. Джавахидшвили (к которому С. Какабадзе тоже, оказался, хотя и совершенно неожиданно, проникнутым уважением в 1938 г.)

в своем известном труде, «История грузинского права», пишет: «С полнейшей очевидностью выясняется, что в Грузии в I-VII-м вв. было только рабство, феодализм [в груз. тексте «патронкობა», термин, употребляемый проф. Джавахишвили именно для выражения понятия «феодализм». С. Д.] тогда не существовал. Со второй же половины X в. в Грузии был только феодализм; рабство, как общее явление, уже не существовало» и т. д. (т. 1, стр. 198). Это высказывание проф. Джавахишвили представляет собой последний абзац первого тома названного труда и набрано оно разрядкой, потому что является выводом всей книги. Вышла книга в Тбилиси в 1928 г., а была готова уже 3.V.1927 г. (см. на обороте титульного листа). А Какабадзе, по его собственному скромному заявлению, как мы видели, «в 1924 г... еще не дошел до вывода о существовании рабовладельческой формации в древней Грузии. Впервые это положение я выдвинул в 1931 г., т. е. спустя 3—4 года после профессора Джавахишвили. Кто же теперь от кого зависит, понимая зависимость в какабадзевском смысле? Но, может быть, Какабадзе направляет на слово «формация», которого действительно нет в упомянутом труде проф. Джавахишвили? Может быть, утверждая, что «данное положение появляется в названной его [Джавашвили] книге, без ссылки на мои доклады», Какабадзе имеет в виду, что мы усвоили у него термин «формация», или даже целое выражение, — «рабовладельческая формация», и то по отношению к истории Грузии, домену С. Какабадзе? Может быть негодование Какабадзе хотя бы по поводу этого «грабежа» имеет свое основание? Но вот удивительное явление! Раскрываем названную книгу Джанашиа «Грузия на пути ранней феодализации», Тб. 1937 г., и находим там нечто очевидно отличное от утверждений Какабадзе. В § 5, «Общие выводы», на стр. 36—38, где сплошной текст в 1½ стр. набран разрядкой, потому что представляет собой самый общий вывод наших исследований в сжатом виде, мы совершенно четко излагаем свою мысль. На стр. 37 мы прямо говорим... «рабовладельческий способ производства, представляющий собой основание для господства жрецов, не получил, повидимому, в Грузии такого широкого характера [хотя по-русски это выражение звучит не совсем хорошо, но мы, в данном случае, сознательно держимся буквального перевода. С. Д.], чтобы стать фундаментом всей общественной жизни, как это случилось, скажем, в Риме и Греции». Как же после всего этого назвать выступление Какабадзе? Но с ответом подождем чуточку. Наш взгляд заключается в том, что мы, для определенного периода истории Грузии, устанавливаем рабовладельческий уклад, не имевший тут возможности развиться до вполне законченной (в смысле греко-римском) формы и сосуществовавший, в различных видах взаимоотношений, с другими укладами. В данном случае мы не просто аргументируем ссылкой на марксизм, а при помощи марксистско-ленинского метода детально анализируем самые различные категории исторических источников и устанавливаем многочисленные факты, подтверждающие наше положение.

Отметим также, что, по нашему воззрению, грузинское общество, описанное в «Географии» Страбона и датированное нами эпохой конца II в. и начала I в. до н. э., «есть общество переходного типа. Тут различные способы производства борются друг с другом» и т. д. (см. тот же заключительный §, стр. 36). Но это наше основное положение нами было опубликовано, почти в совершенно тождественной словесной форме, в третьем «Задании» нашей «Истории Грузии», которое было написано в феврале—марте 1933 г. (см. названное «Задание», стр. 131) и вышло в свет почти на два года раньше выступления Какабадзе со своим пресловутым докладом в которое прекрасно было известно Какабадзе. То же положение было повторено в нашей книге «Феодалная революция в Грузии» (Тб., 1935 г., см. напр. заключительный §), вышедшей на несколько месяцев раньше, чем К-дзе выступил с докладом. То же положение лежит в основе второго «Задания» упомянутой нашей «Истории Грузии», которое вышло в апреле 1932 г., т. е. на три года раньше доклада Какабадзе. Так вот тут и позволительно поставить вопрос: что же Какабадзе молчал до 1938 г. о попрании своих прав? Ответ на это мы дадим ниже.

Вокруг давнего пункта «Заявления» Какабадзе мы считаем нужным сделать лишь одно замечание: Какабадзе постоянно упоминает о своем докладе 1931 г., от которого не осталось никаких материальных следов и который, конечно, рассматривается как весьма удобный и емкий сосуд для всякого рода операций задним числом; мы ниже покажем, что эти расчеты тоже нереальны; а тут мы приведем одно место из нашего выступления по поводу доклада Какабадзе в 1935 г. (оговариваем, что мы вынуждены пользоваться направленной стенограммой, которую пустил в оборот Какабадзе); мы спрашивали Какабадзе: «Вы имели доклады в Педагогическом Институте, в здании Университета, года четыре тому назад и я сейчас вспоминаю, что определенные положения, выдвинутые Вами здесь сегодня, вы имели и тогда; но произошли ли нет изменения в вашей концепции и если произошли, каких моментов касаются эти изменения [так в стенограмме; Какабадзе произвольно искажил текст. С. Д.] и чем вызваны эти изменения» (стр. 21 стенограммы). На это Какабадзе ответил: «Ту концепцию, которую я имел 4 года тому назад, я почти не менял» (там же, стр. 28); на что и последовало наше возражение: «В сравнении с прежним его (Какабадзе) докладом здесь произведены кардинальные изменения. Тогда С. Какабадзе считал, что грузинская народность образовалась в первом веке» и т. д. (см. выше). Тогда, во время обсуждения доклада, Какабадзе не протестовал против данного нашего замечания ни единым словом. Теперь он желает помочь нам великодушно и подсказывает, что тут нужно иметь в виду не доклад 1931 г., а публикацию 1924 г., когда он еще не доходил до открытия рабовладельческой формации в Грузии и на Ближнем Востоке. Для всякого нормального человека ясно (ср. наш вопрос, ответ

Какабадзе и наше замечание; везде речь только о докладе), что мы имели в виду именно доклад Какабадзе 1931 г. Основным положением этого доклада была действительно оригинальная теза, на которую Какабадзе будет очень не трудно сохранить и закрепить за собой право авторства, что грузинская народность образовалась в первом веке из смешения 16 (не меньше) различных племен; после первого века начинался тогда у Какабадзе родовой строй, который переходил позднее в феодальный.

Бдва ли читатель затруднится в квалификации приема Какабадзе, выступающего с заявлением о том, что положение о рабовладельческой формации в Грузии еще в эпоху Александра Македонского было выдвинуто им в докладе 1931 г. хотя бы в самой декларативной форме.

Положение Д. «Положение о том, что управление Грузией при рабовладельческом строе в первых веках до и после н. э. носило теократический характер (иерарх-рабовладельцы) взято без упоминания об этом из публичного моего доклада об общем ходе истории Грузии до VI века вкл., прочитанном в здании Тбил. Университета в присутствии самого С. Джанашвили и ряда профессоров и научных работников в июне 1931 г.», пишет К-дзе в своем «Заявлении» (стр. 2). В «Открытом письме» С. Какабадзе выдвигал это же обвинение, и даже первым номером по порядку, с присовокуплением следующей исторической справки: «Это положение [о теократии. С. Д.] было главным и одним из основных в прочитанном мною публичном докладе об обозрении истории Грузии [так в тексте! С. Д.] до VI в. включительно, в мае или июне 1931 г. в Тб. Пед. Институте (Госунт), что присутствовавшие и сейчас очень хорошо помнят. Тогда вы, проф. Г. Натадзе и следом за вами обоими и некоторые другие не разделяли этого положения, выступили [против докладчика. С. Д.] очень строго, весь доклад признали не марксистским, об этом всюду распространились слухи и это обстоятельство вызвало потом мое снятие из Госунта и, вообще, окончательное ухудшение положения для меня со стороны возможности научной работы (вследствие этого я даже изъясил это положение из учебного курса). Теперь же вы повторяете это положение (как повторяли вы его в 1932 г. и в вашем «Задании») и не упоминаете (как не упоминали вы и в «Задании»), что оно (т. е., положение о теократии) впервые в 1931 г. было выдвинуто мною» («Письмо», стр. 1). В «фактическом приложении» по этому пункту Какабадзе имеет возможность сказать только следующее: «председательствовал на этом докладе проф. М. Гогиберидзе, присутствовали (кроме Джанашвили С.) проф. Г. Натадзе, проф. Г. Тавзидвили и др. Названные лица в беседе со мной подтвердили, что основное положение этого доклада [какое же именно? С. Д.] они хорошо помнят, так как оно вызвало горячий обмен мнениями. Имеется у меня и рукописный материал доклада» (стр. 13 «Приложения»). Теперь существует официальный документ, из которого видно, что цитируемые Какабадзе свиде-

გელი подтверждают диаметрально противоположное утверждениям Какабадзе. Но оставим в стороне это, как и хранящийся у Какабадзе «рукописный материал», имеющий, конечно, великое историческое значение. Обратимся к утверждениям и доводам С. Какабадзе.

Тут еще раз оправдывается грузинская народная поговорка, что «у тки ноги коротки», далеко она не убежит, даже в руках таких опытных дрессировщиков. Действительно, что же получается? Главное и основное положение публичного доклада Какабадзе, прочитанного Какабадзе не то в мае, не то в июне 1931 г. (даже даты своего доклада Какабадзе не упомянул) присвоено и опубликовано, в печатном виде, еще в начале 1932 г. (упомянутое наше II «Задание» вышло в свет в апреле 1932 г.) это положение о теократическом строе в Грузии в данной нашей публикации 1932 г. представлено не мимоходом брошенной какой-нибудь фразой, а развернуто на протяжении многих страниц (ст. 21—24, 31—32, 33—34). Это «Задание» прекрасно было известно Какабадзе, как он сейчас сам вынужден в этом признаться; не осталось для К-дзе незамеченным также, как он сам пишет в «Письме», появление его «главного и основного положения» в чужой публикации. Так почему же К-дзе не заявил сейчас-же об этом? Ведь свидетели, на которых К-дзе ссылается в 1938 г., «главное и основное положение» устного выступления Какабадзе в 1932 г. могли помнить лучше, потому что от «знаменитого» доклада К-дзе до выхода в свет нашего «Задания» прошло каких-нибудь 9 месяцев! В тех условиях заплата прав К-дзе была обеспечена, потому что руководителями Педагогического института, где читал доклад К-дзе, и находившегося в том же здании Заочного педагогического института были один и те же лица, максимально благоволившие С. Какабадзе и даже выдвигавшие его заведующим кафедрой истории Грузии Педагогического института. К-дзе молчал не только в 1932 г. Он молчал и в 1933 г. — 1934 г., после выхода в свет третьего «Задания» нашей «Истории Грузии», где мы не только повторили ту же самую тезу, но и дальше развили ее (стр. 6—24). К-дзе молчал и в 1935 г., после выхода в свет нашей книги «Феодалная революция в Грузии», основанной на тех же положениях. К-дзе даже не заикался о теократии в своем докладе в ноябре 1935 г. (как мы видели, К-дзе и не ссылается на этот доклад); что же, в 1935 г. К-дзе отказался от своего «главного и основного положения»? Лишь в 1938 г. К-дзе вспоминает о своих поправленных правах и всю комбинацию строит именно на этой давности (1931—1938 г.), под покровом которой он и пытается состряпать свою грязную клевету.

Теперь дальше. К-дзе утверждает, что наша критика этого «главного и основного» положения о теократии К-дзе привела к гражданской смерти Какабадзе:... «об этом всюду распространились слухи и это обстоятельство вызвало потом мое снятие из Госунта и, вообще, окончательное ухудшение положения для меня со стороны возможности научной работы (следствие

этого я даже изъял это положение из учебного курса). Простота душевная и умственная этой жалкой галиматии поистине безгранична: ведь сам же Какабадзе сообщает своей аудитории, что это самое положение, за которое К-дзе подвергся столь ужасным гонениям и которое он вынужден был изъять из учебного курса, еще в начале 1932 г. было внесено нами в нашу печатаемую «Историю Грузии», издаваемую Заочным пединститутом, официально рекомендованную, как учебное пособие и до сих пор используемую, в качестве такового, студентами всех вузов Грузии, в частности, самими слушателями К-дзе. Попытки гонения за это положение действительно имели место, но им подвергался не Какабадзе, а мы: начиная с 1932 г. и вплоть до 1936 г. не было конца доводам и поклепам на нас со стороны лиц, оказавшихся впоследствии врагами народа и пытавшихся оклеветать нашу концепцию истории Грузии и, в частности, наше положение о теократическом строе в древней Грузии. В 1933 г. эти лица подали новое заявление на нас (т. е., на С. Н. Джавашиа) в партком Тб. Гос. Ун-та по поводу нашей программы по истории Грузии, содержащей положение о теократическом строе древней Грузии и нашего доклада на открытом заседании кафедры истории Грузии Т. Г. У., посвященном пятидесятилетию со дня смерти К. Маркса, в котором докладе мы пытались, в духе нашей общей концепции, осветить процесс первоначальной классовой дифференциации картвельских и кавказских племен, на сей раз уже при помощи анализа языкового материала. Партком Т. Г. У. выделил специальную комиссию, которая установила вздорность этих клеветнических измышлений. Что же эти вопли против «теократии» издали Какабадзе, «подлинного» автора этой теории? К-дзе утверждает, что за теократическую теорию, обнародованную им в Пединституте в 1931 г., его снимают с работы в Госунте. Тб. Гос. Университет был вновь открыт лишь в январе 1933 г., за тот же весенний семестр имели место и мой упомянутый доклад, и доноси клеветников. Мы никому ни на йоту не уступали наших позиций, потому что поистине удивительно! — с работы в Госунте сняли не Джавашиа, упорно отстаивавшего положение о «теократии», а Какабадзе, совершенно отрезавшего от этого своего детища и даже вовсе «изъяснившего это положение из учебного курса». Ну, как же действительно не изумиться: в том же 1933 г., когда Какабадзе снимают с Госунта за положение о теократии и когда Какабадзе это положение о теократии вынужден «изъять из учебного курса», в этом же 1933 г. появляется официальное издание Наркомпроса Грузии, содержащее программы для средней школы и, между ними, составленную нами программу по истории Грузии, где буквально сказано: «Страбоновское сообщение об общественной структуре Иберии. Рабовладельцы-жрецы, как господствующий класс» (стр. 43, см. Программы для средней школы. Учебно-методический сектор Наркомпроса ГССР. Утверждено коллегией НКП ГССР, Изд. Госиздата ГССР, Тб. 1933 г.). Но

«то еде не все. Возжак вышеуказанных «деятели», неуставно, продолжавший исповнуации против нас, даже сумел, пользуясь покровительством других вредителей, выступить в газ. «Комунисти» от 16 апреля 1936 г. со статьей под заглавием «Невежество или сознательное вредительство», занимавшей весь подвал 2-й и 3-й страницы. Теперь, конечно, совсем не интересно то обстоятельство, что статья представляла собой сплошную галиматсию, невежество плюс сознательное вредительство. Мало интересно также и то, что статья была встречена с восторгом жрецами и дьячками лженауки (об этом в другом месте). Интересно лишь то, да и то лишь для разоблачения истинной природы вышесказанного выступления Какабадзе, что статья целиком была направлена против нас, что в ней автор, на основании «анализа» наших «программы по истории Грузии для Тб. Гос. Ун-та, программы для средней школы Наркомпроса, задания для слушателей Заочного Пединститута, диссертационного труда и отчетов о публичных выступлениях» (см. означенную статью, стр. 3, колонна 4; вот, оказывается, как широко мы распространяли наши взгляды! С. Д.) мы обвинялись во всех смертных грехах, и за что? За ту же самую нашу концепцию начального периода истории Грузии, т. е. прежде всего, за наш взгляд о раннем возникновении классовой дифференциации среди грузинских племен и, главным образом, конечно, за... ту же самую «теократию», (см. последние колонны названной статьи, где между прочим сказано: «По мнению С. Джанашии, как это было нами отмечено и выше, в описании Иберии, принадлежащем Страбону, подразумевается явно классовое общество. Интересно, кто является господствующим классом? Рабовладельцы-жрецы (программа Наркомпроса для средней школы, 1933 г., стр. 43, Задание II по истории Грузии Джанашии, стр. 21 и пр.)». Мимоходом отметим, что автор сознательно исказил нашу мысль в одном отношении: мы считали и считаем, что господствующая каста (сословие) жрецов в классовом смысле принадлежала к рабовладельческому классу. Где же тогда был Какабадзе? Почему же он тотчас не заявил о своих утраченных правах на столь для него ценное научное положение, почему он не выступил в защиту этого положения и не принял на себя этих ударов? Но Какабадзе молчал до 1938 г. Больше того: К-дзе в настоящее время даже не пытается, для обоснования своих претензий, сослаться на доклад 1935 г., от которого сохранилась стенограмма, и не делает он этого по той простой причине, что, как это явствует из стенограммы, К-дзе забыл упомянуть об этом своем основном положении в докладе 1935 г. К-дзе вспомнил о существовании «этого своего основного положения» лишь в 1938 г.! Как назвать все это? Но подождем еще немного с ответом.

Этот пункт 2-й содержит еще одно обвинение: «В том же докладе приводились данные, указывающие, что в деле распространения христианства в Грузии в IV в. известную роль сыграла заинтересованность свет-

ских рабовладельцев во владении жреческими языческо-храмовыми именными и рабами. (Это положение также повторено теперь С. Джанашиа без ссылки на мой доклад). («Заявление», стр. 3). В «Приложении» «Фактические доказательства» отсутствуют. Истинная природа этого измышления легко раскрывается: наива теза состоит в том, что христианство в Грузии было принято царской властью вкупе с дворянской знатью, — культом которой христианство и стало, — в борьбе против рабовладельцев-жрецов. Положение это было весьма подробно развито нами в III задании нашей «История Грузии», написанном в феврале—марте 1933 г. и опубликованном в начале 1934 г. К-дзе молчал до 1938 г., но и к этому году он настолько еще не приспособился к логике и чтению серьезных научных книг, что наивно возлагает надежды на столь неискусно сочиненные вещи: по К-дзе, оказывается, «в деле распространения христианства в Грузии в 4 в. известную роль сыграла заинтересованность светских рабовладельцев». А в программе истории Грузии для Тбил. Уч. Ин-та на 1937—38 уч. год (переданной нам на отзыв учебной частью Тб. Гос. Ун-та в декабре 1937 г., и Наркомпросом Груз. ССР весной 1938 г.) читаем: «Христианство и его распространение в Иберии и Колхиде в IV в. с опорой на городские элементы (საქალაქო ელემენტებზე დაყრდნობით). Изменение социальных основ христианства у нас с IV века и его превращение в идеологическое орудие крупных владельческих элементов (სხვილ მფლობელ ელემენტებს)». Дело соответствующих организации, конечно, решить вопрос, насколько такая галиматья полезна студентам наших вузов, а праву частной собственности Какабадзе на «заинтересованность светских рабовладельцев» и на изобретенные им социальные силы («городские элементы», «крупные владельческие элементы») не угрожает никакая опасность.

Положение III. «Вопрос о значении введения тяжелого вооружения на дальнейшую дифференциацию и развитие господствующего класса в этот древний период также выдвигался мною в упомянутом докладе 1931 г., упомянуто было [?! Так в тексте. С. Д.] Семеном Джанашиа вслед за мной в «Заданиях» Гос. Пед. Института, а теперь еще в своей книге без упоминания о моем докладе» («Заявление», стр. 3). В «Приложении» Какабадзе место «фактических доказательств» пусто, с вышерассмотренного § 2 он перескакивает к § 4, о котором мы скажем два слова ниже, а вот насчет § 3, или Положения III, К-дзе не имеет возможности сослаться ни на сенограмму доклада 1935 г., потому что там нет ни единого слова о значении тяжелого вооружения, ни на свои бесчисленные статьи по этому периоду истории Грузии, потому что и там нет никакого намека ни на тяжелое, ни на легкое вооружение. Вместе с тем, как это вынужден признать сам К-дзе, нами положение о значении тяжелого вооружения в ранний период процесса феодализации Грузии было развито еще в III задании нашего курса «История Грузии» («Ранний феодализм»), вышедшем в свет в

начале 1934 г., а К-дзе молчал о поправии своих мнимых прав до 1938 г. Как назвать все это?

Каждый порядочный человек согласится с нами, если скажем, что вся эта «литература» К-дзе, направленная против нас, насквозь лжива, построена на самых грубых измышлениях и фальсификации. Как-же можно иначе квалифицировать утверждение Какабадзе, что положение о классовом характере грузинского общества еще в дохристианскую эру и о том, что «управление Грузией при рабовладельческом строе в первых веках до [подчеркнуто вами. С. Д.] и после н. э. носило теократический характер (жрецы-рабовладельцы)» было выставлено С. Какабадзе в докладе 1931 г., тогда, как это было нами указано еще в 1935 г. и засвидетельствовано стенограммой, в этом докладе Какабадзе историю грузинского народа начивал лишь с первого века нашей эры! Названные самим Какабадзе свидетели: проф. М. Гогберидзе, декан историч. фак-та и председатель того заседания 1931 г., на котором был пропитан доклад Какабадзе, проф. Г. Тавишвили, инициатор названного заседания и заведующий учебной частью того ВУЗ'а, где происходили эти события, проф. Г. Нагадзе, принимавший участие в прениях по докладу, единогласно удостоверяют, что основным положением (если это можно назвать положением!) доклада С. Какабадзе 1931 г. было положение о том, что в первом веке нашей эры, на основе родового строя, возникает наследственная монархия (свидетельство названных профессоров закреплено в форме официального документа). Выступление К-дзе ставит своей задачей опровергнуть и оклеветать нас с определенной целью, о которой мы уже писали в начале нашей статьи и скажем еще кое-что в ее конце.

Все последующие параграфы «Заявления» Какабадзе состряпаны из того же материала. Было бы преступно с нашей стороны тратить на них столько же энергии и бумаги. Мы коснемся их самым кратким образом:

§ 4. «Вопрос о восстании рабов в Колхиде», на основании сообщения Тацита, был, оказывается, впервые «выдвинут» К-дзе в 1933 г. тоже в каких то устных докладах, а Джанашиа не упоминает, что вопрос «выдвинул» именно Какабадзе. Больше, чем Джанашиа, злодеяние совершила, оказывается, А. Амиранашвили: «Эта вызвавшая тогда весьма оживленный обмен мнениями теза была одной из присутствовавших на моем докладе (А. Амиранашвили) использована для своей диссертации на кандидатскую степень в Ленинграде в феврале 1937 г. при Академии Наук СССР (хотя в ее тезисах нет ссылки на мой доклад)». Дело А. И. Амиранашвили ответить на это обвинение, а мы лишь укажем, что в сообщении С. К-дзе «нет ссылки» на нашу специальную статью о восстании Аникета, напечатанную в 1935 г.¹ Какабадзе, конечно, и сейчас не понимает сути и характера дан-

¹ «Большевикури кадресხატვის», 1935 г., № 17.

ного восстания. В прочих отношениях только забавно, что С. Какабадзе пытается вооружить себя дополнительным правом частной собственности, на сей раз, на западно-европейские источники по истории Грузии и Кавказа.

§ 5 настолько оригинален, что достоин быть приведенным *in natura*: «Вопрос о реальном существовании первого груз. царя Фарнаваза, выдвигаемый мной с ловым хронологическим уточнением с 1931 г. в упомянутых докладах и отрицаемый (*sic!* С. Д.) Семеном Джанашиа еще летом 1937 г., теперь повторен без ссылки на названные доклады» («Заявление», стр. 4). В «Письме» повторено то же самое, обвинение сформулировано еще энергичнее («теперь вы в вашу книгу вносите положение [о Фарнавазе] в том виде, как это было выставлено мною») и, кроме того, яснее раскрыто содержание скромного высказывания «Заявления» из области истории положения о Фарнавазе (а именно, в «Письме» сказано: «положение о том, что Фарнаваз был исторической личностью и жил в конце IV в. и в III в. до р. хр. было выдвинуто мною вновь (после историков старого поколения)» («Письмо», стр. 3); т. е., хотя положение Какабадзе уже было в обороте у историков старого поколения, но право частной собственности на это положение и на самого Фарнаваза принадлежит только Какабадзе. Лично мы совсем не оспариваем этого права ни у кого, но каковы методы и приемы Какабадзе, это все-таки считаем нужным показать. В «Приложении» Какабадзе, в качестве «фактического доказательства», приводит цитату из знаменитой стенограммы своего доклада 1935 г.; вот она вместе с предисловием автора:

«Вопрос о Фарнавазе ставился мной в краткой истории древней Грузии в 1920 г. (на груз. яз.), в работе «О генезисе груз. государственности» 1924 г. (на груз. яз.), наконец, в докладе 1935 г. 15 ноября. Выписка из стенограммы этого доклада (стр. 26; [мы переводим цитату по русски, С. Д.]): «Фарнаваз—историческая личность. Он принадлежит эпохе (непосредственно) после Александра Македонского». Ответ С. Какабадзе на вопрос о реальности личности Фарнаваза: «Фарнаваз был исторической личностью и начинателем царской династии, олицетворением того процесса (в глазах последующих поколений), который подразумевает утверждение свойств рабовладельческого строя».

Теперь посмотрим, что пишем мы в нашем последнем труде, на который и указывает К-дзе: «Если оставить в стороне грузинские национальные традиции (эти традиции еще нуждаются в критическом изучении, хотя они безусловно содержат элемент истины; напр., сравнением этих грузинских сообщений с армянскими выясняется, что эти цари древней Иберии принадлежали к династии Фарнавазидов)—чрезвычайно важно сообщение... Аполлодора» и т. д. («Грузия на пути ранней феодализации», стр. 39). Бульварно то же самое сказано в нашем «Раннем феодализме» («История Гру-

ში». вып. III), 1933—4 г. Откуда же видно, что мы Фарнаваза считаем исторической личностью? Стройный рассказ о Фарнавазе древне-грузинских историков, повторяем, нуждается еще в критическом изучении, которого не дал и не мог дать, конечно, Какабадзе. Мы уж ничего не говорим о поистине смехотворной претензии К-дзе присвоить себе в собственность «Фарнаваза». А что древне-грузинские цари принадлежали к династии Фарнавазидов или Фарнавазианов, это прямо утверждают древне-армянские летописцы, как это давно известно специалистам. Ясно, что Какабадзе сознательно вводит в заблуждение читателей своих «литературных документов». А вот еще другой прекрасный пример фальсификации, которой не фигурирует Какабадзе: в конце своего «Заявления» К-дзе пишет: «само название одной из этих книг («Грузия на путях к ранней феодализации») никак не может претендовать на грамотность» («Заявление», стр. 9). Эта наша книга вышла на грузинском языке и имеет грузинское название—*საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე*,—что на обложке (последняя страница) переведено по-русски: «Грузия на пути ранней феодализации». Сфабриковав свое собственное название для нашей книги, Какабадзе, в простоте душевной и умственной, полагает, что ему будут верить на слово и этот «прием» останется неразоблаченным! Но деятельность С. Какабадзе в этой области хорошо известна; проф. Ив. Ал. Джавахишвили, приговору которого С. Какабадзе, оказывается, придает решающее значение, пишет в своей «Истории грузинского права» (кн. 1, стр. 91), по поводу «магера» С. Какабадзе обращаться с историческими документами: «это же [действие Какабадзе, С. Д.] равносильно фальсификации текста документа с целью доказать правоту своей теории». Стоит ли Какабадзе церемониться с какими-то названиями книг!

На такой же фальсификации основаны все остальные утверждения автора, лживость которых теперь тем легче вскрыть, что по этим вопросам имеются печатные высказывания автора. Невозможно воздержаться и не коснуться тут, напр., § 7; вот что тут сказано: «Одна из основных тем данной книги С. Джанашиа о тождественности грузинского эри, эрисгани с т. наз. третьим слоем населения Иберии по Страбону («войны и земледельцы»), на котором [sic! С. Д.] он развивает свое положение о мелко-собственнических элементах в рабовладельческом обществе Грузии, взято из моей работы—«Из социально экон. вопросов средне-вековой Грузии» на русском языке 1929 г. и из моего доклада 1931 г. без упоминания об этом» («Заявление», стр. 4). В «Приложении» в качестве «фактического доказательства» приводится цитата из названной публикации Какабадзе; вот она:

«Из соц. экон. вопросов средневековой Грузии» [это уже подлинное и единственное название книги Какабадзе, и, по мнению К-дзе, оно может претендовать на грамотность! С. Д.]—в 1929 г., стр. 1: «давние памятников груз. письменности V—X в. устанавливаю

термины социальных группировок в Иберии древнейшей эпохи след. образом: აზნაური, სევერული—მთავარი (для правящего класса), ერი, ერისგანი, მღაბო, მსოფლიონი (для земледельческого класса), მობა-მსახური (для класса рабов).

Какабадзе имеет смелость утверждать, что из этих двух строчек вышла целая наша книга в 150 страниц! Прежде чем проверить цитату Какабадзе, укажем, что, по нашей концепции, 4 «слоя», «рода» иберского общества, описанные Страбоном, являются, по нашему взгляду, подробно развитому во многих наших работах, с словесно-кастовыми группами, для которых мы восстановили их местные древние названия: для первого «рода», представляющего собою царскую династию—«сепе»; для третьего «рода», объединяющего собой свободных мелких земледельцев—«эри» (народ-войско); для четвертого, состоящего из колоннов («лаои»)—«глекхи»; с точки зрения классовой дифференциации первые два «рода» (царскую династию и жрецов) мы относим к господствующему классу рабовладельцев; третий «род» считаем состоящим из потомков патриархального общества, мелких производителей; последующая дифференциация этого «рода» и кладет основание, на наш взгляд, грузинскому феодальному обществу; четвертый «род» мы считаем прототипом феодального класса крепостных; а класс рабов, несомненно существовавший в Иберии данной эпохи, не вошел в социальную классификацию Страбона, поскольку рабы, согласно античных взглядов, стояли ниже описанного выше сословного деления, составляя нижний этаж этого общества. Теперь посмотрим «высказывания» С. Какабадзе. На первой странице названного «труда» Какабадзе читаем: «Широкая масса населения Иберия (по Страбону третий класс) жила отдельными родами, замыкавшимися в отдельные узкие хозяйственные единицы, и лишь только правящий (по Страбону первый) класс (род по названию, как выясняется, Азнауров), старейший из которого ставился царем, имел определенный контингент рабов (четвертый класс), своим трудом содержавших своих господ». Полюбуйтесь! Деления Страбона представляют собой, оказывается, общественные классы: господствующим классом является первый род Страбона (т. е. на самом деле—попросту царская династия), состоящий, оказывается, из азнауров, т. е. дворянства (которое, на наш взгляд, появляется в Иберии несколькими веками позже, выделившись из третьего рода); и этот господствующий класс дворян, уменьшающийся в первом «роде» Страбона, имеет в своем распоряжении класс рабов, уменьшающийся в четвертом роде Страбона (который мы рассматриваем как словесно-кастовую группу колоннов)! И Какабадзе имеет смелость уверять читателя, что эта пуганица повторена в нашей концепции! Что же представляет собой собственная цитата Какабадзе из того же труда? Это просто примечание к цитированному нами «положению» Какабадзе, хотя К-дзе скромно умалчивает об этом обстоятельстве, точно так же, как он скромно

опускает и само «положение». Выяснем все же, что сказано в этом драгоценном примечании: не трудно уразуметь, что примечание лишь повторяет само «положение», столь же блистательно иллюстрируя это последнее в терминах логики; Какабадзе, оказывается, установил, что правящий класс Иберии, т. е. первый род Страбона, назывался по грузински «азпаური», «сепе-цули», «мтавари», и что «сепе-цули» есть грузинизированная форма арм. «сепух» (К-дзе я здесь скромно умалчивает, что эта, неверная на наш взгляд, этимология тоже принадлежит «старому поколению историков»), тогда как на самом деле первый «род» носил чисто грузинское название «сепе» и термины «азпаური» и «мтавари» не имеют к этой группе никакого отношения; класс рабов, т. е. четвертый «род» Страбона, носил, оказывается, название «моца» или «мсахური» (тогда как на наш взгляд, этот род, вообще не состоявший из рабов, носил название «гехи»). Остается открытие Какабадзе, что земледельческий класс носил название «эри», «эригани», «мдабио», «мсоплиони»; К-дзе уверяет, что из этого открытия вышла вся наша книга, и на что это глубочайшее научное открытие Какабадзе имеет неограниченное право частной собственности! Между тем, кто хотя бы элементарно знаком с историей Грузии, хорошо знает и то, что перечисленные термины в значении «поселяне», «поселивцы», «земледелец» являются самыми общедоступными фактами всех категорий грузинских исторических источников, что давно отмечено и в соответствующей литературе. Так, проф. И. А. Джавахишвили в своей «Истории грузинского права», вышедшей еще в 1919 г., указывал, подтверждая это пространными цитатами из первоисточников, что поселяне, крестьянство, мелкий земледельческий люд обозначаются в древне-грузинской письменности терминами «эри сопляони», «твари эри», «субрало эри» (стр. 19—20—26), «мсопли», «мдаби-ори», «мдабиой» (стр. 26—27, 37). Но для Какабадзе проф. Джавахишвили принадлежит к «старому поколению историков», которое теряет все свои литературные и научные права в пользу Какабадзе!

Но возникает вопрос, можно ли и нужно ли вообще считаться, хотя бы критически, с «литературой» такого рода, к которому принадлежит вышеупомянутый «труд» Какабадзе? Нельзя и не нужно, должны ответить мы. Дело не только в том, что этот «труд» состоит лишь из совершенно бездоказательных прорисовок, к тому же калейдоскопически меняющихся, с превращением в свою полную противоположность, в руках автора. Все остальные публикации Какабадзе характеризуются той же единственной особенностью. Но данная публикация поистине уникальна не только для Какабадзе, — едва ли кто сумеет указать на какую-нибудь к ней аналогию вообще. Во-первых, покрыта сумраком тайны дата выхода в свет этой брошюры в 26 страниц: Какабадзе указывает на 1929 г. (см. «Заявление», стр. 4; «Приложение» стр. 13, 15), в заголовке брошюры обозначено: «Известия Кавк. Ист.-Арх. института, т. V, Тифлис, 1927 г.», а на той же

странице в примечании сказано: «Доложено в ОС КИАИ 2/II, 20/III и 20/IV 1928 г.» (доклады 1928 г. попадают в издание 1927 г.!). Это затруднение пустяк в отношении другого: как указано на последней странице, книжка вышла тиражом... в 15 экземпляров! Пришлось провести археологические раскопки для того, чтобы добыть эту драгоценную публикацию, и мы сомневаемся, чтоб кому-нибудь, после нас, могло бы улыбнуться то же счастье! Но самое интересное впереди: на последней странице брошюры, непосредственно под текстом, красуется надпись, едва ли когда-нибудь сопровождавшая еще какую-нибудь другую книгу: «Временный оттиск, без исправления корректуры». Для читателя, конечно, очевидно назначение этого (увы, не блестящего остроумием конструкции) громоотвода против критики: все, что тут может быть отнесено к невежеству и недомыслию, есть лишь плод «временного характера» публикации и отсутствия всякой возможности для бедного автора «исправить корректуру» (не смотря на то, что, по вышеприведенным хронологическим данным, книжка находилась в производстве около трех лет!). Зато все права, в том числе право частной собственности на целые области знания, на источники истории Грузии, а также на источники истории всех прилегающих и не прилегающих к Грузии стран, на всю продукцию «старого поколения историков», все эти права закрепляются этим «временным оттиском» за Какабадзе навечно! Мы уступаем любителям курьезов удовольствие проверить, не представляют ли собой и другие сочинения Какабадзе, не снабженные этим замечательным эпилогом, тоже «временных оттисков, без исправления корректуры»!

В §§ 6, 8—11 своего «Заявления» Какабадзе пытается уверить читателя в родственности наших взглядов о характере общественных отношений, а также о внутренних и внешних условиях их развития в Грузии V—VI вв., приведшего, в VI в., к окончательному торжеству феодального строя, с взглядами на тот же предмет К-дзе, что, конечно, может говорить только в пользу приоритета К-дзе. Правда, зависимость, которую тужится доказать К-дзе, зачастую формулирована им в весьма своеобразной форме. Так, по § 6 и § 8 теза Джанашиа, оказывается, «корреспондирует» с тезой К-дзе. По § 9 оказывается, что «основная теза 2-й книги С. Джанашиа («Феодальная революция в Грузии») о перевороте или скорее реформах [это восхитительное «скорее» подчеркнуто нами; оно должно заставить читателя проникнуться уважением к незначительности разницы между взглядом о революции или коренном перевороте, что отстаивает Джанашиа, и взглядом о реформах, что является открытием Какабадзе. С. Д.] 580 годов» является «повторением» тезы Какабадзе, хотя, оказывается, вместе с тем, Джанашиа совершил и удивительную непочтительность по отношению к Какабадзе: взяв «тезу» Какабадзе о реформах 580-ых годов, разработанную Какабадзе на протяжении... одной фразы в том же бесподобном «временном оттиске без исправления корректуры», «С. Джанашиа повторяет эту тезу, назвав ее

феодалной революцией, правда без аргументации [подчеркнуто нами. С. Д.], но [это «но» тоже приводит нас в восхищение. С. Д.] и без соответствующей ссылки на мои работы» («Заявление», стр. 5). Эту горечь по поводу того, что Джанашиа «не повторил аргументация» Какабадзе, а также исполненную гуманности жалость к Джанашиа, что теза последнего, вследствие непредусмотрительного отказа Джанашиа «повторять аргументацию» К-дзе, осталась недоказанной, выражена еще ярче в «Письме» К-дзе, где автор, обращаясь к нам, пишет: «Вы это положение приняли, но только выраженную мною осторожно тезу¹ назвали революцией [сей способ выражения, повидимому, имеет все основания претендовать на грамотность! С. Д.] с той разницей, что вы не повторили данную мной аргументацию, вследствие чего сама теза осталась в воздухе, моих же печатных трудов вы не упомянули» («Письмо», стр. 4). Какая, действительно, неосторожность со стороны Джанашиа: не повторить ни тезы (ибо что такое «название тезы», как не сама теза!), ни аргументации к ней, принадлежащих Какабадзе, и потому повиснуть в воздухе! В утешение Какабадзе можно лишь высказать надежду, что история, наверное, сохранит память если не о «печатных трудах» Какабадзе, т. е., о «временных оттисках, без исправления корректуры», то, во всяком случае, о великодушном акте оставшегося на земле Какабадзе, снимающего, с опасностью для своей логической репутации, повиснувшего в воздухе противника.

Излишне говорить о том, что наши взгляды о развитии грузинского общества в V и VI вв., подробно изложенные в двух монографиях («Грузия на пути ранней феодализации», Тб., 1937 г. и «Феодалная революция в Грузии», Тб., 1935 г.), не имеют ничего общего с писаниями Какабадзе ни в каком другом пункте. «Что написано пером, не вырубишь топором» — никакой топор не вырубит тех «корректирных» явлений, которые и составляют сущность трудов Какабадзе, и сличить эту «литературу» с исследованиями, ставящими своей задачей подлинно научное освещение исторических фактов, событий и тенденций развития, не составляет никакого труда. Просто для разоблачения очередной фальсификации Какабадзе укажем на два-три факта. Какабадзе уверяет читателя, что «Положение (стр. 134) о совпадении епископских кафедр в V-VI вв. с сениоральными центрами представляет из себя без-доказательное повторение моего исследования на эту тему в работе «Из вопросов генезиса груз. государственности» на груз. языке в 1924 г. без упоминания об этом» («Заявление», стр. 4). В «Приложении» «Фактические доказательства» к этому пункту (§ 6) отсутствуют. Между тем это заявление Какабадзе представляет собой просто ложь, а ложь двойную: 1) «Исследование» Какабадзе нами не только упомянуто, но и достаточно выразительно квалифицировано (см. нашу «Феодалн. революция в Грузии», стр. 19, прим. 3); 2) мы действительно утверждаем... «пристальное изучение источников убеждает нас в том, что число центров концен-

трации землевладения, прототипов феодальных сеньорий, гораздо больше... Представить себе эти центры частично возможно на почве фактов иерархии Картлийской церкви. Особенно показательна, с этой стороны, история епископий. Как всегда и всюду, и в Картли церковная структура была построена в соответствии с социальной и политической структурой. Епископские кафедры поэтому, естественно, указывают на крупнейшие прототипические феодальные центры и совпадают с ними. (Далее идет анализ списков епископий)... Те феодальные единицы, центры которых и составляли означенные пункты, уже тогда, как видно, называются «сахли». Так, напр., упоминаются епископы «царского сахли»... и «сахли питиахша»... Сахли тут обозначает сеньорию, конечно, раннефеодальную сеньорию, и, следовательно, вышеуказанные единицы подразумевают царскую сеньорию и сеньорию питиахша (разрядка в книге; см. нашу «Феодальную революцию в Грузии», стр. 18—19). Какабадзе обманывает лиц и организации, кому он адресовал свое «Заявление», утверждая, что вышеприведенное положение Джанашиа есть «повторение» положения Какабадзе. Обратимся к «труду» Какабадзе, названному им самим. И вот, что мы там прочтем (подчеркнуто всюду нами. С. Д.): «Родовой строй «хеви» [уцелый, С. Д.] прекрасно подтверждают сообщения о древнейшей иерархии Картлии. Эти сообщения относятся только к периоду около 506 г., следовательно, к довольно позднему времени, но их рассмотрение все-таки имеет большое значение для уяснения форм родового строя в организации хеви. Обращает здесь на себя внимание то обстоятельство, что в иерархии в это время уже был известен отдельный епископ «царского сахли»... Царский сахли, таким образом, был представлен как один род, у которого был свой епископ. Интересно, что питиахш тоже имел епископа своего сахли... Сахли тут в [сообщении о питиахше, С. Д.] конечно понимается в родовом значении, хотя бы по той простой причине, что Варскен питиахш перешел в огнеспоклонство и лично ему епископ не был нужен [все тот же бесподобный аналитический ум! С. Д.]... Получаем, помимо каталогса и списка царского сахли, 18 епископских кафедр, которые, после распространения христианства [это ценное замечание мудро предупреждает от заблуждения считать возможным возникновение епископских кафедр до распространения христианства. С. Д.], должны были постепенно возникнуть иерархически на почве родового строя: в лоне отдельных сахли и в пределах территориально ограниченных хеви»... (С. Какабадзе, «Вопросы генезиса грузинской государственности», Саисторио моамбе, 1924, 1, стр. 102—104). И эту диаметрально противоположность утверждений (нашего и своего) Какабадзе выдает, как тождественность, не гнушаясь присвоения чужого положения о совпадении церковных центров с феодаль-

ными, сеньориальными (как читатель мог убедиться по подлинной цитате из писаний Какабадзе, у него речь идет о совпадении церковных центров с родовыми! Цитованное нами место полезно сопоставить также с вышеизложенной претензией Какабадзе о своем приоритете в объяснении социальных основ христианизации Картли!). И Какабадзе думает, в простоте душевной и умственной, что такой обман может остаться нераскрытым! Мы уж ничего не говорим о том, что Какабадзе скромно умалчивает о высказываниях, по данному же вопросу, «историков старого поколения».

В § 6 Какабадзе точно таким же образом обманывает читателя, будто его взгляды об общественных отношениях в Картли совпадают с нашими, что, конечно, указывает на нашу зависимость. Ссылается, для обоснования этой претензии, Какабадзе... лишь на доклад 1931 г., от которого ничего не сохранилось. А вот о докладе 1935 г., от которого сохранилась стенограмма, К-дзе скромно умалчивает. С такой же примерной скромностью К-дзе говорит, по поводу отражения даяной своей «тезы» о состоянии Картли в пятом веке, в печатных своих «трудах» следующее: «в более ранней моей печатной работе на русском языке «Из сод. экон. вопросов средневековой Грузии» 1929 г. речь идет об аналогичном явлении в шестом веке» («Заявление», стр. 43 подчеркнуто нами, С. Д.). Какое значение может иметь для Какабадзе такой хронологический пустяк, как одно столетие; Какабадзе историк большого размаха. В «Приложении» фактические доказательства к данному пункту отсутствуют. Мы только мимоходом отметим, что, по нашему взгляду, основным содержанием пятого века в истории Картли явилась борьба между царской властью, возникшей на рабовладельческой социальной основе, и ранне-феодальной крупной знатью, борьба, наиболее остро протекающая при царе Вахтанге Горгасале и, приведшая к торжеству знати и падению царской власти. Церковь в этой борьбе выступает как ранне-феодальная организация, обычно на стороне знати. В области внешнеполитических отношений мы устанавливаем блок названной знати, а, следовательно, и церкви против картлийских царей и, в частности, против Вахтанга Горгасала. Поражение Вахтанга в борьбе с персами явилось следствием измены этой знати, а сам Вахтанг был убит наемным человеком той же знати. А что же по Какабадзе? ...«Вахтанг Горгасал был представителем интересов крупных владетелей и умным защитником интересов этого класса. И так как, как я вам уже доложил, персидская монархия боролась против этого класса крупных владетелей, поэтому Вахтанг попал в конфликт с Персией, он боролся с персами, и, наконец, погиб. Но в будущем, когда победил класс крупных владетелей, тогда вспомнили о заслуге Вахтанга Горгасала и Джуаншер написал большое сочинение эпического [в стенограмме, повидимому, по ошибке стоит: эмпирического], С. Д.] характера, где дана необыкновенная идеализация

личности Вахтанга. Джуаншер был эристав, представитель победившего класса крупных владетелей. В VI в. временно понесли поражение крупные владетели в Картлии и Армении, но крупные владетели боролись за свои позиции и вот это овяменовано большим восстанием 572 г... [Это восстание] временно понесло поражение и в 580-ых годах победы процесс феодализации социальной жизни в передней Азии, Армении и Картлии». Все это Какабадзе говорил еще в конце 1935 г. в своем докладе, как то засвидетельствовано стенограммой (стр. 7 8 9). Мы намеренно выписали эту галиматю целиком не только для того, чтобы показавъ действительное «совпадение» «взглядов» Какабадзе с нашими, но и для того, чтобы спасти читателя от недоумения, что же это за «класс крупных владетелей» и чем же они, собственно говоря, владеют? Конечно, в данном случае мы опять таки имеем дело с «временным выражением, без исправления корректуры», которое может быть наполнено любым конкретным содержанием, смотря по обстоятельствам и необходимости автора. Так, напр., мы не сомневаемся в том, что крупные владетели Какабадзе охотно и свободно перейдут от владения землей к владению рабами и обратно. В данном же случае, как это видно из сущности окончательной победы «крупных владетелей» Какабадзе, выразившейся в торжестве «процесса феодализации социальной жизни» Картлии, ясно, что речь у Какабадзе идет о феодальных владетелях! И это Какабадзе преподносит своему читателю, как прототип наших взглядов и утверждений!

От подобных крупных фальсификаций Какабадзе готов перейти к мелким. Он пишет: «Я не останавливаюсь на других сравнительно мелочах, как, напр., грузинское наименование Лазского царства, которое введено мной в 1928 г. («История крбули») и теперь повторено С. Джамалия без соответствующей ссылки и т. д.» («Заявление», стр. 5—6). В «Письме» (стр. 4—5) тоже самое формулировано несколько иначе: «Среди отдельных фактов нужно отметить, напр., сообщение о восстании 571 г. под руководством Гургеев, вопрос о самом Гургее, употребление термина Этриси вместо Лазики и т. п., что вы используете, но не упоминаете, что на эти обстоятельства впервые было обращено внимание мною («Ист. крбул.», II я прочее). Так как это все-таки фактические детали, то вы могли об этом и не упоминать» (подчеркнуто нами, С. Д.). А в «Заявлении» К-дзе, как мы видели, строит обвинение на этих самых настоящих упоминаниях мелочах. Как быстро развивается гражд. Какабадзе! Но о чем тут речь? В IV в. на территории Зап. Грузии возникает новое царство, получающее у греко-римлян название Лазики. В Грузии и на Кавказе это название было совершенно неизвестно, или оно проникало сюда изредка лишь книжным путем. Вместо него здесь употреблялось название «Этриси» (в армянск. исторической письменности — «Эгерк»), встречающееся на всем многовековом протяжении груз. литературы; было

в ходу оно также у «историков старого поколения»; мы тоже предпочли местное название иноземному. Но частная собственность на это название принадлежит, оказывается, Какабадзе. Почему? Об этом нужно спросить у психиатров. Но вот что еще интересно: в докладе 1935 г. К-дзе, как это видно из стенограммы, ни разу не употреблял названия Эгриси, но за то «Лавика» там встречается многократно и исключительно. Даже в программе на 1937-1938 уч. г. употребляется только Лавика, а Эгриси ни разу. Сменю тратить на подобные вещи время, но нужно же разоблачить Какабадзе до конца. С той же целью еще добавим: в названном им самим «труде» Какабадзе мы, действительно, встречаем употребление Эгриси, но в утверждениях, доказывающих полное невежество автора — Какабадзе утверждает, что Эгриси и Колхида представляют собой тождественные понятия («Саяс. Кრებ., II 23-26).

Мы кончили. Читатель согласится вполне с нами, что С. Какабадзе ничего не терял, что вопль об «утраченных правах» есть лишь, — правда, совсем неуклюжая, дымовая завеса, под покровом которой, повторяем, Какабадзе делает попытки приобрести права на плоды чужого труда. В этом отношении деятельность С. Какабадзе имеет весьма яркое литературное отражение.

Вот лишь один факт. Проф. Ив. Ал. Джавахишвили в своей книге, «Древне-грузинская историческая литература» (Тб., 1 изд. 1916 г., стр. 130) пишет: «Нашу мысль о времени Джушнера и о Мокиевая Картелисы», а также о том, что «Жизнь грузинских царей» принадлежит Леонтию Мровели, повторяет и С. Какабадзе (О древне-грузинских летописцах XI-го столетия, 1912 г., 19-36). Но поразительно, нигде он не говорит, что эти мысли и аргументация к ним принадлежат автору настоящей книги, из лекций которого в Университете и публичных лекций в Тбилиси он и усвоил эти взгляды (см. пространный отчет в «Дрозда» за 1910 г., №№ 11-16 и в альманахе «Моамбе», 31 января 1910 г.). Забывчивость в отношении моей фамилии тем более поразительна, что Бросе, Бахрадзе, Жордания, Марр, Джавахишвили и другие, с кем только он не согласен, все упомянуты». Мы указываем лишь на один этот факт только потому, что вышеприведенное высказывание принадлежит проф. Джавахишвили, даже молчание которого сам С. Какабадзе счел за неправду (Какабадзе пришел к этому совершенно правильному взгляду с небольшим опозданием в 30 лет!) «вполне определенным приговором» (см. «Заявление» Какабадзе, стр. 7). Столь интенсивное внимание Какабадзе к нашим книгам само по себе могло бы лишь польстить их автору, так как, очевидно, книги эти понравились Какабадзе и последний лишь жалеет о том, что они появились на свет божий не под иной маркой. Но авторитет Какабадзе, как специалиста по истории Грузии, слишком микроскопичен для того, чтобы его мнение о книгах по истории Грузии могло бы иметь

какое-нибудь значение, а мы пока что не находим необходимым издавать свои труды под фирмой Какабадзе.

Последнее замечание. «Заявление» Какабадзе уверяно низкими инсинуациями и доносами на нас общественно-политического порядка. Но едва ли эти доносы удивят кого-нибудь, кто знает опыт и профессиональные навыки С. Н. Какабадзе в этой области. Сомнительно также, чтобы роль блюстителя политической чистоты и борца за «укрепление и в нашей Тбилисской практике общепринятых норм» этики могла приличествовать С. Н. Какабадзе, человеку, который в годы непосредственно предшествовавшие Октябрьской революции, бесланно подвизался совсем в других ролях.

С. Н. Джанашиа

Р. S. Статья эта уже была набрана, когда нам попали в руки некоторые документы, проливающие дополнительный свет на вышеизложенные факты. Укажем здесь только на два документа: 1) нашу печатную программу для Грузинского Гос. Пединститута, датированную 1932 годом, где сказано: «I, в... тип производственных отношений: четыре „гена“ Страбона, как вид классового общества», а в пункте „e“ того же раздела критикуется „теория“ Какабадзе о происхождении государства в Грузии; 2) Заявление С. Н. Какабадзе от 26.IX.1932 на имя заведующего Кафедрой истории Грузии того же Пединститута, из которого заявления видно, что Какабадзе ведет курс истории Грузии на факультете языка и литературы означенного учебного заведения и после доклада 1931 г., за который Какабадзе якобы был снят с педагогической работы!

С. Д.



ტექნიკური რედაქტორი თ. ანდრეაძე

გამომშვები ა. თოდუა

გალაცემულია ასაწეობად 15.5.1938.

ბელმოწერილია დასაბეჭდად 21.12.1938.

ქალაქის ფორმატი 72×105 სმ. 1 საბეჭდო თაბახში სასტ. ნიშ. 52.000.

მრავლიტი № დ—1117.

შეკვეთა № 328.

ტირაჟი 1000.

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა. ტფილისი, წერეთლის ქ. 7